De oorlog begon in Spanje

Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939

Hans Dankaart, Jaap-Jan Flinterman,
Frans Groot, Rik Vuurmans

Hans Dankaart, Jaap-Jan Flinterman,
Frans Groot, Rik Vuurmans

De oorlog begon in Spanje

Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog
1936-1939

Amsterdam 2016

© 2016, Hans Dankaart, Jaap-Jan Flinterman, Frans Groot, Rik Vuurmans,
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Een door de auteurs, in samenwerking met Stichting Spanje 1936-1939,
in eigen beheer gemaakte digitale heruitgave van:
De oorlog begon in Spanje: Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog
Oorspronkelijke uitgave: Van Gennep, Amsterdam, 1986.

Inhoud

Kaarten 7

Lijst van afkortingen 10

Woord vooraf bij de digitale heruitgave 12

Voorwoord 14

1 De burgeroorlog. Een Spaans en Europees conflict 16

De Tweede Republiek 16

Twee politieke fronten 20

Buitenlandse reacties 23

De eerste oorlogsdagen 25

De militie 26

De Internationale Brigades 27

Humanitaire hulp 28

Het verloop van de oorlog 29

Ontbinding van de Internationale Brigades 30

Besluit 31

2 De weg naar Spanje 33

De werving in Nederland en de reis naar Spanje 34

De Nederlandse overheid en de werving 40

'Nederlanders in Spanje: geronseld?' 45

De werving van vrijwilligers vanaf eind 1937 48

De omvang van het Nederlandse contingent 49

Motieven en achtergronden 51

3 Aan het Spaanse front 59

Inlijving 60

Stoottroepen 63

Brunete 64

Bombardementen 66

Terugtocht en aanval 69

Oorlogsmoeheid 71

4 'Je was bewust.' Politiek in de Internationale Brigades 86

Een volksleger 87

Democratie versus fascisme 88

Anarchisten en 'trotskisten' 90

Anarchisten en 'trotskisten' in de interviews 93

Spanningen in de achterhoede 95

Discipline 98

Dissidenten 100

5 'Een koel verstand en een warm hart.' Medische vrijwilligers in Spanje 104

Het medische front *106*

6 Oud-Spanjestrijders, Nederlanders die geen Nederlander zijn **115**

'Zie ginds komt de stoomboot…' *116*

Spaanse krijgsgevangenschap *117*

Repatriëring *120*

De oorlog begon in Spanje *126*

Staatloos *128*

'Wederopname in den boezem der Nederlandsche nationaliteit' *131*

Kaarten

Vier stadia in de oorlog

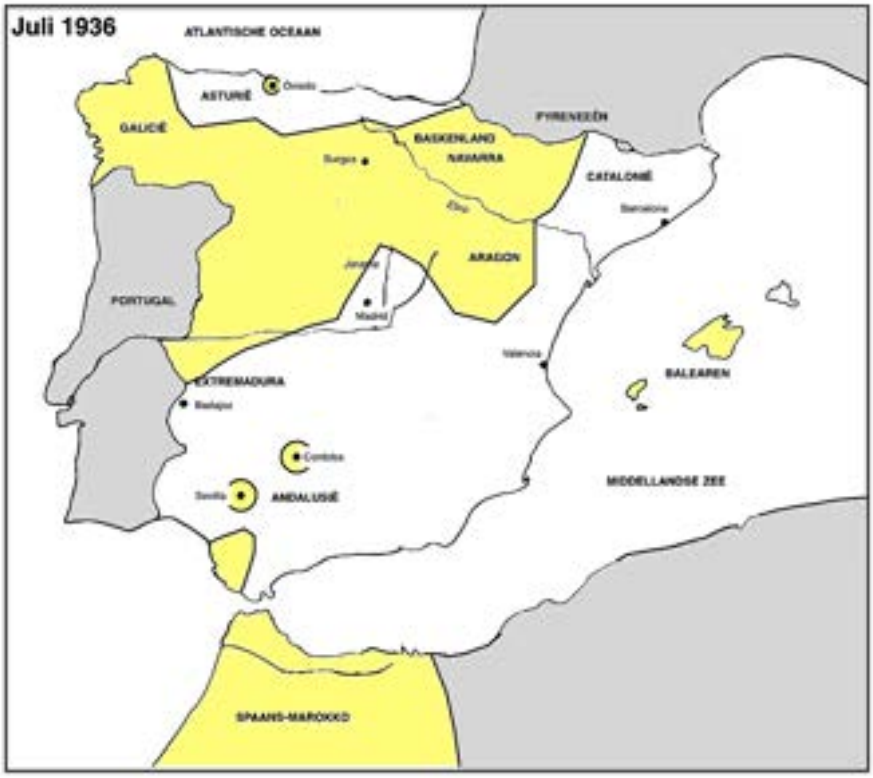

Nationalisten

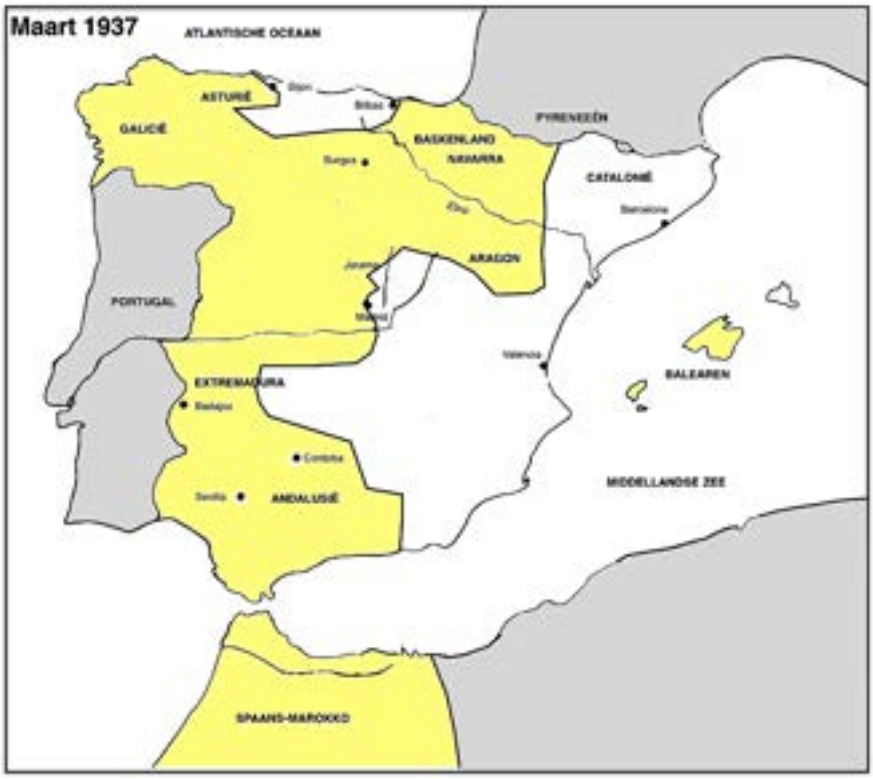

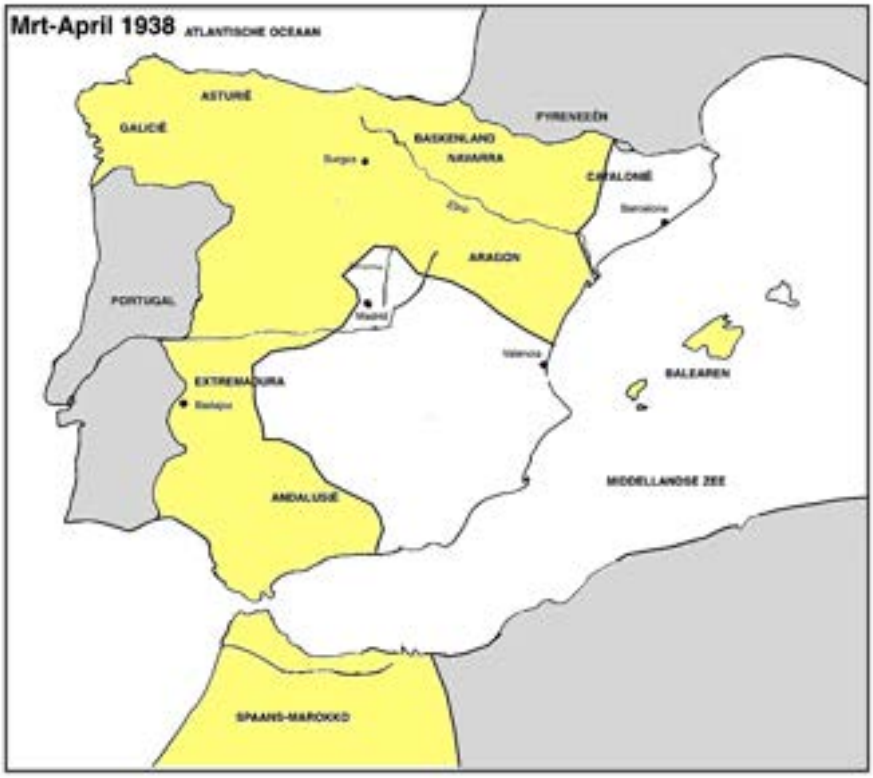
Mrt-April 1938
ATLANTISCHE OCEAAN
ASTURIË
GALICIË
PYRENEEËN
BASKENLAND
NAVARRA
Burgos
CATALONIË
Barcelona
ARAGON
PORTUGAL
Madrid
Valencia
BALEAREN
EXTREMADURA
Badajoz
MIDDELLANDSE ZEE
ANDALUSIË
SPAANS-MAROKKO

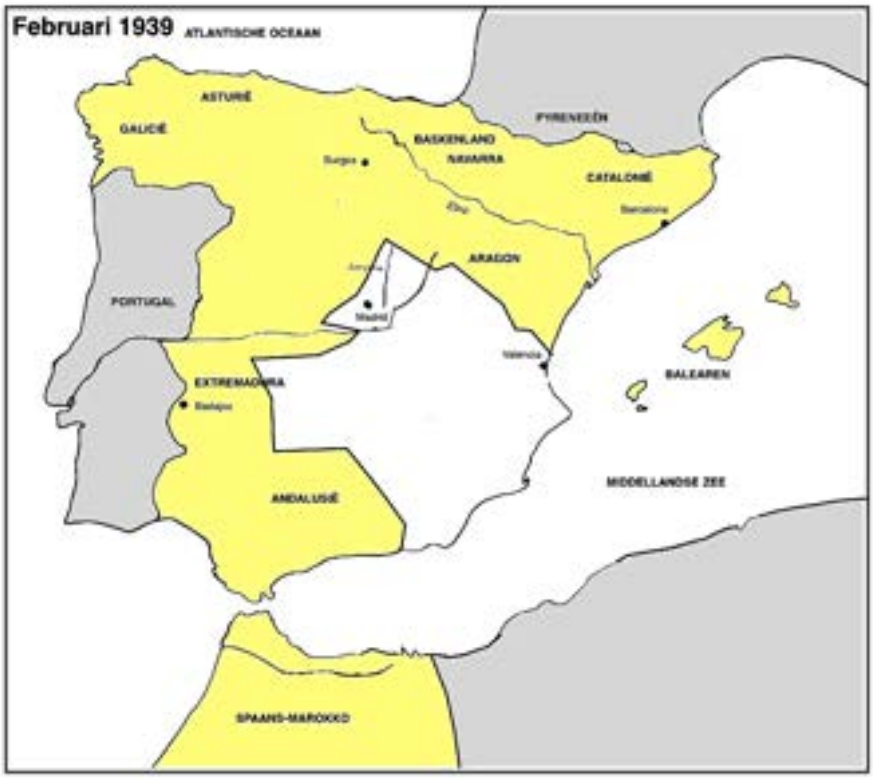
Februari 1939
ATLANTISCHE OCEAAN
ASTURIË
GALICIË
PYRENEEËN
BASKENLAND
NAVARRA
Burgos
CATALONIË
Barcelona
ARAGON
PORTUGAL
Madrid
Valencia
BALEAREN
EXTREMADURA
Badajoz
MIDDELLANDSE ZEE
ANDALUSIË
SPAANS-MAROKKO

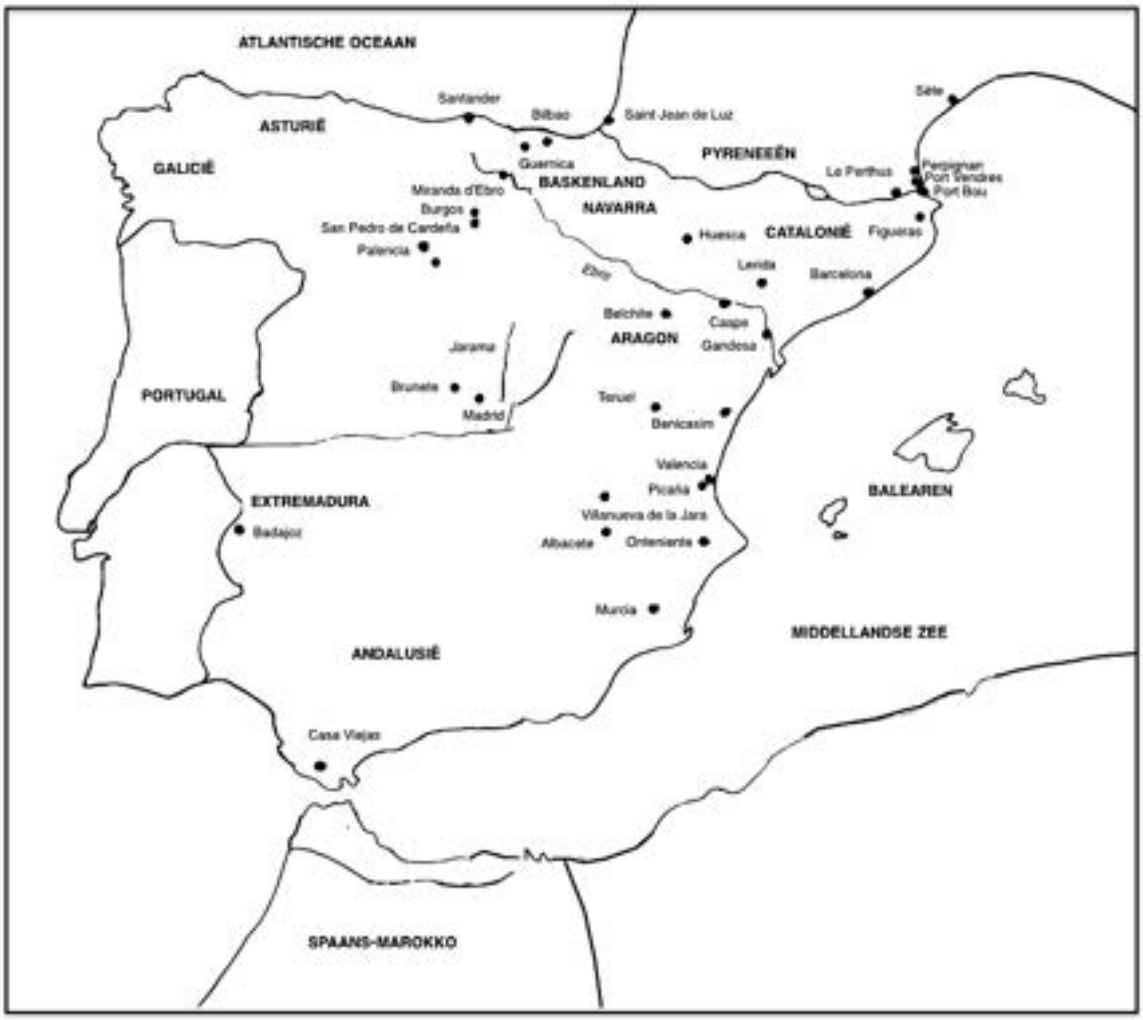
ATLANTISCHE OCEAAN
Santander
Bilbao
Saint Jean de Luz
Sète
ASTURIË
GALICIË
Guernica
PYRENEEËN
Le Perthus
Perpignan
Port Vendres
Port Bou
BASKENLAND
Miranda d'Ebro
NAVARRA
Burgos
San Pedro de Cardeña
Palencia
Huesca
CATALONIË
Figueras
Lerida
Barcelona
Ebro
Belchite
Caspe
ARAGON
Gandesa
Jarama
PORTUGAL
Brunete
Madrid
Teruel
Benicassim
Valencia
Picaña
BALEAREN
EXTREMADURA
Badajoz
Villanueva de la Jara
Albacete
Ontenienta
Murcia
MIDDELLANDSE ZEE
ANDALUSIË
Casa Viejas
SPAANS-MAROKKO

Lijst van afkortingen

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale (sociaal-democratische jongerenorganisatie)
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CEDA	Confederación Española de Derechas Autónomas (rechtse katholieke partij)
CID	Centrale Inlichtingendienst
CJB	Communistische Jeugd Bond
CNT	Confederación Nacional de Trabajo (anarcho-syndicalistisch vakverbond)
CPN	Communistische Partij van Nederland
EMM	Eendracht Maakt Macht (Amsterdamse werklozen-organisatie)
EVC	Eenheids Vak Centrale
FAI	Federación Anarquista Ibérica (anarchistische organisatie)
IRH	Internationale Rode Hulp (met de Komintern gelieerde solidariteitsorganisatie)
JONS	Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (fascistische jongerenorganisatie)
Komintern	Communistische Internationale
KVP	Katholieke Volks Partij
NKVD	Narodnyj Komissariat Vnutrennich Del (Volkscommissariaat voor binnenlandse zaken – geheime dienst van de Sovjetunie)
NRH	Nederlandse Rode Hulp (met de CPN gelieerde solidariteitsorganisatie)
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSV	Nederlands Syndicalistisch Vakverbond
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
PCE	Partido Comunista de España (communistische partij, aangesloten bij de Komintern)
POUM	Partido Obrero de Unificación Marxista (dissidente communistische partij)
PSOE	Partido Socialista Obrero Español (socialistische partij, aangesloten bij de Socialistische Arbeiders Internationale)
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya (Catalaanse eenheidspartij van socialisten en communisten, aangesloten bij de Komintern)
PvdA	Partij van de Arbeid

RKSP	Rooms-Katholieke Staats Partij
RSAP	Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SSI	Servicio Sanitario Internacional (geneeskundige dienst van de Internationale Brigades)
UGT	Unión General de Trabajadores (socialistisch vakverbond)

Woord vooraf bij de digitale heruitgave

De oorlog begon in Spanje verscheen in 1986, vijftig jaar na het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog, in een oplage van 2500 exemplaren. Het is al zeker een kwart eeuw niet meer verkrijgbaar; ook antiquarisch is het zeldzaam. Sinds 2014 is de Stichting Spanje 1936-1939 actief, die zich ten doel stelt de herinnering aan de Nederlanders die aan de zijde van de Spaanse republiek aan de burgeroorlog hebben deelgenomen, levend te houden. De Stichting heeft ons, de schrijvers, gevraagd mee te werken aan een digitale heruitgave. Die medewerking hebben we graag verleend.

Inhoudelijk is deze heruitgave ongewijzigd. *De oorlog begon in Spanje* vertelt het verhaal van de Nederlanders die in de Internationale Brigades aan de burgeroorlog hebben deelgenomen, zoals dat dertig jaar geleden op basis van het destijds beschikbare materiaal kon worden verteld. De tijd om nieuwe bronnen aan te boren, aanvullend onderzoek te verrichten en het boek te herzien hebben wij niet. Dat is jammer, omdat inmiddels het nodige nieuwe materiaal beschikbaar is. Zo bevat de 'Collection Komintern – CPH/CPN' (een collectie microfiches met documenten uit het archief van de Communistische Internationale, die op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) kunnen worden geraadpleegd) een reeks documenten over Nederlanders in de Internationale Brigades.[1] Voor zover ons bekend heeft tot nu toe alleen Koen Vossen van dit materiaal gebruik gemaakt.[2]

Yvonne Scholten, die de afgelopen jaren boeiende biografieën van Fanny Schoonheyt, 'een Nederlands meisje (...) in de Spaanse Burgeroorlog' (Amsterdam 2011), en van Bart Schelling, 'de zingende Hollander van de Lincoln Brigade' (Rotterdam 2015), publiceerde, heeft een veelbelovend initiatief genomen: het Digitaal Platform Spanjestrijders.[3] Doel van dit project, dat wordt uitgevoerd in samenwerking met het IISG, is een biografisch woordenboek van alle Nederlanders die in de burgeroorlog aan republikeinse zijde hebben gevochten. Een database, zoals die Yvonne Scholten en haar medewerkers voor ogen staat, zal het mogelijk maken hele nieuwe vragen over Nederlandse Spanjegangers te stellen en veel gefundeerder antwoorden te geven op oude vragen.

In het kader van het Digitaal Platform Spanjestrijders zal ongetwijfeld veel nieuwe informatie over Nederlanders in de Internationale Brigades beschikbaar komen, en die nieuwe informatie zal weer aanleiding geven tot verder onderzoek. Misschien zal daaruit te zijner tijd een nieuwe studie in boekvorm voortkomen. Zolang het nog niet zo ver is kan, hopen we, beschikbaarheid van ons boek van dertig jaar geleden nuttig zijn. Geïnteresseerden in de geschiedenis van de periode tussen de wereldoorlogen kunnen ons verhaal lezen in het be-

[1] http://hdl.handle.net/10622/ARCH01337 [Rol 45].

[2] Koen Vossen, 'Los Países Bajos y la Guerra Civil española / Nederland en de Spaanse Burgeroorlog,' in: H. Hermans e.a., *Una mirada holandesa sobre la Guerra Civil española / Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog* (Utrecht 2006), 21-33 / 113-125.

[3] https://dps3639.wordpress.com/.

sef dat beeldvorming van het verleden altijd voorlopig en voor discussie vatbaar is, maar dat de resultaten van degelijk onderzoek hun waarde niet zo snel verliezen. Onderzoekers die toegang hebben tot nieuw materiaal kunnen hun voordeel doen met kennisneming van het beeld dat we ons destijds gevormd hebben op basis van het materiaal dat toen voorhanden was. In dat verband verdient vermelding dat de typoscripten van de door ons afgenomen interviews op het IISG kunnen worden geraadpleegd.[4]

De inhoud van het boek mag ongewijzigd zijn, de typografie is dat niet. De eindnoten zijn voetnoten geworden, de paginering is anders dan die van het origineel; enkele hinderlijke zetfouten zijn gecorrigeerd. Net zomin als het origineel heeft deze digitale heruitgave een register; het ontbreken daarvan wordt ondervangen doordat de heruitgave digitaal doorzoekbaar is. Ook het beeldmateriaal is niet meer hetzelfde als in de uitgave van 1986, die een aantal foto's bevatte waarop copyright rustte. De foto's die nu zijn opgenomen, zijn afkomstig uit privécollecties en gedrukte bronnen en, voor zover wij hebben kunnen nagaan, vrij van rechten. We hebben ons beperkt tot foto's van Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog, omdat beeldmateriaal van die oorlog zelf in voldoende mate te vinden is in talloze fotoboeken en op het internet. We hebben ons best gedaan eventuele rechthebbenden te achterhalen. Indien u denkt desondanks rechten te kunnen laten gelden op één of meerdere van de opgenomen foto's, dan verzoeken wij u contact met ons op te nemen.

De totstandkoming van deze heruitgave was onmogelijk geweest zonder de niet aflatende inzet en het technische vernuft van Rien Dijkstra. In zijn persoon danken we de Stichting Spanje 1936-1939, waarvan hij secretaris is, voor de tweede kans die zij onze dertigjarige pennenvrucht gunt.

Amsterdam, december 2015
De schrijvers

[4] http://hdl.handle.net/10622/ARCH02806.

Voorwoord

Sinds de jaren zestig heeft de Spaanse Burgeroorlog vrijwel onafgebroken in de belangstelling gestaan bij historici en hun lezerspubliek. Het aantal publicaties loopt inmiddels in de vele duizenden. Over de weerklank van de Spaanse gebeurtenissen in Nederland was tot voor kort weinig bekend. Pas de laatste jaren zijn over dit onderwerp enige publicaties verschenen. Hierin komen echter de Nederlanders die gedurende de burgeroorlog aan de zijde van de Spaanse arbeidersbeweging tegen Franco hebben gestreden, slechts zijdelings aan de orde. Dit boek is het resultaat van het eerste systematische onderzoek naar de lotgevallen en ervaringen van deze mensen.

Wij hebben ons beperkt tot de naar schatting ruim 600 Nederlanders, die in de communistisch geleide Internationale Brigades hebben dienstgenomen. Ook gaan wij in op de ervaringen van de enkele tientallen medische vrijwilligers uit Nederland, die gedurende de burgeroorlog hun kennis en vaardigheden in dienst van het Spaanse volk stelden. Daarnaast zijn enkele tientallen Nederlandse anarchisten en revolutionair-socialisten toegetreden tot de milities van hun Spaanse zusterorganisaties. Een poging om hen in het onderzoek te betrekken heeft helaas onvoldoende resultaat opgeleverd. Schriftelijk bronnenmateriaal bleek slechts in geringe mate voorhanden, terwijl een speurtocht naar oud-Spanjestrijders van deze politieke richtingen niet meer dan één interview opleverde: een te wankele basis om algemene uitspraken te doen over de wederwaardigheden van Nederlandse anarchisten en revolutionair-socialisten in Spanje.[5]

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van archiefmateriaal, gedrukte bronnen en 21 interviews. Het zou te ver voeren hier een uitgebreide verantwoording van het gebruik van interviews als historische bron te geven. Toch is een enkele opmerking noodzakelijk. In verschillende landen zijn memoires van oud-Spanjestrijders in ruime mate voorhanden; in Nederland ontbreken deze vrijwel volledig. Alleen dit gegeven rechtvaardigt naar onze mening al het actief 'aanboren' van de herinneringen van betrokkenen in het kader van een onderzoek als dit. Wij zijn ons er echter van bewust, dat hieraan verschillende problemen verbonden zijn. Twee daarvan willen wij hier noemen. In de eerste plaats bestaat de grote meerderheid van de geïnterviewden uit mensen die na de Spaanse Burgeroorlog op enigerlei wij-

[5] In het Archivo Histórico Nacional/Servicios Documentales in Salamanca, Spanje, troffen wij gegevens aan van twaalf Nederlanders die waren aangesloten bij anarchistische milities en van één die was aangesloten bij een POUM-eenheid. In het archief van het Ministerie van Justitie in Den Haag stelden wij gegevens vast omtrent twee Nederlandse revolutionair-socialisten die voor de POUM aan de strijd in Spanje deelnamen. Voorts maakten wij een interview met de Nederlandse anarchist Frans van der Donk, die in de eenheid 'Durruti' vocht.

In *Het Volk* 1 en 15 juli 1937, wordt bericht over de arrestatie van een Nederlandse anarchist en een revolutionair-socialistisch Nederlands echtpaar in Barcelona. Tot slot verwijzen wij naar de volgende vermeldingen in de literatuur: Max Perthus, *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen 1976) p. 13, 382, 383, 490.

Overigens kunnen zij die nadere informatie wensen zich tot ons richten en houden wij ons aanbevolen om nieuwe informatie te ontvangen.

ze voeling met elkaar hebben gehouden en aan hun Spaanse periode een in essentie positieve herinnering bewaren. Waarschijnlijk zijn zij niet in ieder opzicht representatief voor het Nederlandse contingent in de Internationale Brigades als geheel. Waar nodig zullen wij de lezer daarop attenderen. In de tweede plaats is het menselijk geheugen een gebrekkig en vooral selectief instrument. Het is opmerkelijk, hoe gedetailleerd de geïnterviewden zich sommige ervaringen herinneren, terwijl zij andere gebeurtenissen volledig vergeten zijn. Met behulp van schriftelijk bronnenmateriaal en van buitenlandse literatuur hebben wij geprobeerd de herinneringen van de geïnterviewden in hun juiste context te plaatsen en waar nodig van kanttekeningen voorzien.

Ten behoeve van de leesbaarheid zijn de in de tekst verwerkte interviewfragmenten in geringe mate geredigeerd. De noten treft de lezer achterin het boek aan. Een volledige titelbeschrijving wordt alleen bij de eerste vermelding van een publicatie gegeven; bij volgende verwijzingen wordt volstaan met vermelding van de achternaam van de auteur en een verkorte titel.

Onze oprechte dank gaat uit naar al diegenen die ons bij ons onderzoek geholpen en geadviseerd hebben. Zonder hen zou dit boek niet tot stand zijn gekomen. Met name willen wij de geïnterviewden bedanken: Siep Adema, Noortje van Bergen-Diamant, Frans van der Donk, Adriaan van Dijk, Jan van Eijk, Arie Favier, Hein Garritsen, Jaap Gons, Willem de Jong, Leo Klatser, Piet Laros, Karel Neijssel, Frans Oord, Arie van Poelgeest, Albert Potze, Trudel van Reemst-de Vries, Chris Smit, Jenny Timmerman-Schaddelee en Sake Visser. Goede herinneringen bewaren wij aan de gesprekken met twee oud-Spanjestrijders, die inmiddels zijn overleden: Anton Michels en Theo van Reemst.

Amsterdam, december 1985
De schrijvers

1 De burgeroorlog. Een Spaans en Europees conflict

De nieuwste politieke geschiedenis van Spanje wordt gekenmerkt door een reeks van militaire coups. De pronunciamiento die op 17 juli 1936 door een aantal officieren werd gepleegd leek aanvankelijk in deze traditie te passen. De staatsgreep stuitte echter op verzet van een militante arbeidersbeweging en groeide binnen enkele dagen uit tot een burgeroorlog die bijna drie jaar duurde. De oorlog werd niet alleen door Spanjaarden uitgevochten; buitenlandse interventie speelde een belangrijke rol in het conflict. In dit hoofdstuk belichten we de achtergronden van de strijd. Tevens wordt ingegaan op het verloop van de burgeroorlog en op de binnenlandse en buitenlandse politieke implicaties.[1]

De Tweede Republiek

Nadat in 1930 een einde was gekomen aan de zevenjarige dictatuur van generaal Miguel Primo de Rivera, verliet koning Alfonso XIII het jaar daarop het land, toen bij gemeenteraadsverkiezingen in april de monarchistische kandidaten de nederlaag leden. Hiermee was de periode van de monarchie in Spanje zonder slag of stoot beëindigd. Bij de parlementsverkiezingen, die in juni 1931 werden gehouden, behaalden de socialisten en de verschillende links-republikeinse groeperingen een grote overwinning. Enkele maanden later kwam een op deze fracties steunend kabinet tot stand. Premier werd de links-republikeinse voorman Manuel Azaña. De taak waarvoor het nieuwe bewind zich zag gesteld, was het moderniseren van een door tegenstellingen verscheurd land. Deze tegenstellingen bepaalden sinds lang het karakter van de Spaanse samenleving. Zij waren van sociaaleconomische, politieke, ideologische en regionale aard. De regering beschikte slechts over de steun van een deel van de middenklasse en van de socialistische beweging. Links eiste ondermeer de herverdeling van het grootgrondbezit, een sociale wetgeving en inperking van de macht van kerk en leger. Ter rechterzijde verdedigde men hardnekkig de gedurende een lange periode van dictatuur en schijndemocratie vergaarde privileges.

---

[1] Voor een nadere bestudering van de Spaanse Burgeroorlog kan de volgende literatuurlijst wellicht van nut zijn:
Burnett Bolloten, *The Spanish Revolution. The Left and the Struggle for Power during the Civil War* (tweede druk; Chapel Hill 1980)
Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth. An Account of the Social and Political Background of the Civil War* (Cambridge 1943)
Pierre Broué, Emile Témime, *La Révolution et la guerre d'Espagne* (Parijs 1961)
Ronald Fraser, *Blood of Spain. An Oral History of the Spanish Civil War* (New York 1979)
Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton 1965)
Rudolf de Jong, *De Spaanse Burgeroorlog* (Den Haag 1963)
Hugh Thomas, *The Spanisch Civil War* (derde druk, herziene uitgave; Harmondsworth 1977)
Paul Preston, ed., *Revolution and War in Spain 1931-1939* (Londen-New York 1984)

In 1931 was Spanje een hoofdzakelijk agrarisch land. Meer dan de helft van de bevolking leefde van de landbouw, die ongeveer veertig procent van het nationaal inkomen opbracht. In het zuiden, met name in Andalusië en Extremadura, was het land goeddeels in handen van grootgrondbezitters. Voor een deel was hier sprake van reeds eeuwen bestaande adellijke landgoederen. Het merendeel van het grootgrondbezit was echter in handen van een plattelandsbourgeoisie, die haar bezittingen in de negentiende eeuw – ondermeer door de aankoop van door de staat geconfisqueerd kerkelijk grondbezit – had verworven. De landarbeiders in het zuiden leefden onder mensonwaardige omstandigheden en waren veelal een deel van het jaar werkloos, terwijl de grootgrondbezitters hun landerijen extensief lieten bewerken en uitgestrekte gebieden gedurende lange periodes braak lieten liggen. Opstanden van het plattelandsproletariaat waren in het zuiden schering en inslag. Het anarchisme had vooral onder de Andalusische landarbeiders grote aanhang. Overigens kenden ook het noorden en midden van Spanje sociale problemen op het platteland, hier meestal als gevolg van de verdeling van de grond in onrendabele eenheden en van onrechtvaardige pachtcontracten.

Spanje had in 1931 weinig industrie van betekenis. Een uitzondering hierop vormden de Baskische provincies en Catalonië, centra van respectievelijk zware metaalindustrie en katoenbewerking. In Catalonië had het anarchosyndicalisme onder de georganiseerde arbeiders de meeste aanhang, in Bilbao en omgeving domineerden de socialistische organisaties. Spanje was in de jaren dertig het enige land in Europa, waar het anarchisme qua omvang kon wedijveren met het socialisme. Het politieke leven in Catalonië en Baskenland werd niet alleen gekenmerkt door de aanwezigheid van een sterke arbeidersbeweging, maar ook door een streven naar regionale autonomie, dat vooral onder de kleine burgerij zijn aanhang rekruteerde. In beide gebieden had in de negentiende eeuw een renaissance van de eigen taal en cultuur plaatsgevonden. In Catalonië was een links-liberale partij, de Esquerra, de voornaamste draagster van het autonomiestreven. In Baskenland werd deze functie vervuld door een partij met een sterk katholiek stempel, de Partido Nacionalista Vasco. Het vraagstuk van de nationale minderheden binnen de Spaanse staat was voor het republikeinse bewind een heet hangijzer.

Behalve in de Baskische provincies was slechts een minderheid van de bevolking praktiserend katholiek. Tussen de arbeidersklasse en de kleine burgerij in de steden enerzijds, de kerkelijk hiërarchie en de religieuze ordes anderzijds, gaapte een diepe kloof. De kerk werd volledig vereenzelvigd met de bestaande orde: regelmatig keerde de volkswoede zich tegen kerkgebouwen, kloosters en geestelijken. Hoewel haar grondbezit in de negentiende eeuw was geconfisqueerd, beschikte de Spaanse kerk over aanzienlijke economische macht door het bezit van aandelen in bankwezen en industrie. Minstens even belangrijk was de ideologische invloed van het katholicisme: de kerk beheerste het onderwijsstelsel. De republikeinse regering probeerde deze invloed terug te dringen, onder andere door kloosterordes te verbieden onderwijs te geven. Zij joeg met dergelijke maatregelen echter een deel van de bevolking tegen zich in het harnas. De kleine burgerij in de provinciesteden en

op het platteland identificeerde zich sterk met de katholieke kerk. Een aartsconservatieve instelling verbond deze groep met de grootgrondbezittersklasse.

Ondanks het roemloze einde van de monarchie bleven monarchistische groeperingen zich onder de Republiek roeren. Aanhangers van de in 1931 vertrokken Alfonso XIII kon men vooral aantreffen onder grootgrondbezitters en in financierskringen. Het carlisme, een ultrareactionaire monarchistische stroming voortgekomen uit dynastieke twisten in de negentiende eeuw, was sterk geworteld onder de redelijk welvarende boeren in Navarra.

Ook in het leger, een erfenis van de monarchie, waren vijanden van de Republiek te vinden. Het topzware officierscorps – in 1931 was er één officier op negen soldaten – huldigde in meerderheid conservatieve politieke opvattingen en beschouwde zich als hoeder van de eenheid van de Spaans staat: iedere concessie aan het streven naar regionale autonomie van de Basken en Catalanen werd met het grootst mogelijke wantrouwen gadegeslagen. Omdat het leger bovendien drager was van een indrukwekkende traditie van inmenging in de binnenlandse politiek, trachtte de republikeinse regering de macht van het officierscorps terug te dringen. Onvrede over deze maatregelen en verzet tegen de verlening van gedeeltelijke autonomie aan Catalonië leidden in 1932 tot een staatsgreep onder leiding van generaal Sanjurjo. Het resultaat was een fiasco voor de samenzweerders.

Op economisch terrein zag de regering van Azaña zich geconfronteerd met de gevolgen van de depressie. Terwijl de prijzen voor landbouwproducten daalden en steeds meer bouwland braak kwam te liggen, nam de werkloosheid toe. Om deze problemen het hoofd te bieden werd een reeks van maatregelen getroffen. Op het cruciale punt echter, de verdeling van het grootgrondbezit, toonde de regering zich uiterst terughoudend. De landhervormingswet die in 1932 tot stand kwam, voorzag alleen in een radicale onteigening van het grootgrondbezit van de adel en maakte het aanpakken van het grootgrondbezit van de bourgeoisie praktisch zeer moeilijk uitvoerbaar. Bovendien werd de uitvoering van de wet met onvoldoende voortvarendheid ter hand genomen.

In 1933 kwam de regering steeds sterker in de problemen door de zich toespitsende klassentegenstellingen. In de winter was op het platteland sprake van wijdverbreide sociale onrust. Bij een anarchistische opstand in het Andalusische dorp Casas Viejas richtten politietroepen een bloedbad aan. Deze gebeurtenis betekende een ernstige slag voor het prestige van Azaña en de zijnen. Binnen de socialistische partij groeiden de twijfels over de wenselijkheid van verdere regeringsdeelname. In ondernemerskringen bestond grote ontevredenheid over de arbeidswetgeving van de minister van Sociale Zaken, de socialist Francisco Largo Caballero. De partij van de industriële bourgeoisie, de radicalen van Alejandro Lerroux, had de regering tot dusverre onder voorbehoud gesteund; nu ging zij in de oppositie. Interne verdeeldheid en versmalling van het parlementaire draagvlak leidden tot het aftreden van de regering. De hierdoor noodzakelijk geworden verkiezingen vonden eind 1933 plaats. Zij gaven een ruk naar rechts te zien. Als grote overwinnaar kwam de Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA) uit de bus, een alliantie van rechtse katholieke groeperingen onder leiding van José Maria Gil Robles. De loyaliteit van de CEDA ten opzichte van de republikeinse staatsvorm was twijfelachtig: in de verkiezingsstrijd had Gil Robles samengewerkt

met de monarchistische groeperingen. En hoewel de CEDA als een parlementaire partij opereerde, koketteerde haar leider met het fascisme op een wijze die ter linkerzijde tot groot wantrouwen leidde. Ook de radicalen van Lerroux boekten een forse winst, terwijl de links-republikeinen en socialisten een vernietigende nederlaag leden. Lerroux werd minister-president van een uit radicalen bestaand kabinet, dat mede afhankelijk was van de parlementaire steun van de CEDA en de monarchistische fracties. Alle onder de regering-Azaña begonnen hervormingen werden bevroren of teruggedraaid. De aanstichters van de coup van 1932 kregen amnestie.

De regeringswisseling leidde een periode van scherpe polarisatie in. Ondernemers en grootgrondbezitters openden een frontale aanval op de lonen. De vakbonden reageerden met stakingen, waartegen met geweld werd opgetreden door de regering. Binnen de socialistische beweging heerste grote teleurstelling over de povere resultaten van twee jaar regeringsdeelname. In combinatie met de strijdvaardigheid van de achterban en met angst voor de CEDA resulteerde deze teleurstelling in een sterke radicalisering van de socialisten. De traditionele reformistische politiek van de partij werd in toenemende mate in twijfel getrokken. Woordvoerder van deze tendens werd de voormalige minister van Sociale Zaken, Caballero.

Toen Lerroux in oktober 1934 drie CEDA-ministers in zijn kabinet opnam, barstte de bom. De links-republikeinen bestempelden de stap van Lerroux als het uitleveren van de Republiek aan haar vijanden. Links beschouwde de CEDA als een clericaal-fascistische partij. De socialisten riepen in Madrid een algemene staking uit. In Barcelona werd de onafhankelijkheid van Catalonië geproclameerd. In beide gevallen slaagde de regering er zonder noemenswaardige problemen in het verzet in de kiem te smoren. Maar in Asturië, waar de arbeidersorganisaties gezamenlijk in opstand kwamen, hielden de mijnwerkers het twee weken vol tegen uit Spaans Marokko aangevoerde troepen. De repressie was meedogenloos. Meer dan duizend arbeiders verloren het leven. Tienduizenden werden, in afwachting van een proces, gevangen gezet. Onder hen waren de leiders van de socialisten, de anarchisten, de links-republikeinen en de Catalaanse Esquerra.

De repressie na de oktober-opstand en de vrees voor een volledig door de CEDA gedomineerde regering leidden tot een toenadering tussen de verschillende arbeiderspartijen en de links-republikeinen. Eind 1935 struikelde de regering-Lerroux over enkele financiële schandalen. Voor februari 1936 werden algemene verkiezingen uitgeschreven. Links verenigde zich in het Volksfront, rechts – de CEDA en de monarchisten – in het Nationaal Front. Het Volksfront behaalde de overwinning; een geringe meerderheid van de stemmen leverde door het gehanteerde verkiezingsstelsel een grote zetelmeerderheid op. Het politieke centrum werd weggevaagd.

Op basis van de verkiezingsuitslag werd een uit links-republikeinen bestaand kabinet gevormd, dat afhankelijk was van de parlementaire steun van de arbeiderspartijen. Ruim twee jaar daarvoor, na de rechtse verkiezingszege van eind 1933, hadden ondernemers en grootgrondbezitters hun kans schoon gezien om in het offensief te gaan. Nu kwam de arbeidersklasse in beweging. Stakingen en landbezettingen waren aan de orde van de dag. In deze

situatie begon rechts zijn hoop te vestigen op een staatsgreep. Complotterende militairen zochten en vonden steun bij monarchisten, fascisten en een deel van de CEDA. De opstand begon op 17 juli in Spaans Marokko en sloeg de volgende dag over naar de garnizoenen op het vasteland. Links eiste en kreeg wapens van de regering en kwam in verzet tegen de staatsgreep. De Spaanse Burgeroorlog was begonnen.

Twee politieke fronten

Vanaf juli 1936 stonden de politieke fronten, die zich sinds het najaar van 1934 hadden geformeerd, gewapenderhand tegenover elkaar. Aan de ene kant de nationalisten: onder deze naam verenigden zich monarchisten, clericalen en fascisten om de militaire opstand te ondersteunen en de Republiek ten val te brengen. Na de eerste oorlogsdagen beheersten zij – naast Spaans Marokko – vooral grote delen van het platteland: het zuidwesten en een gebied dat zich ten noorden van Madrid uitstrekte van Aragon tot aan de Portugese grens en doorliep tot in Galicië. Hun manschappen waren beter getraind en bewapend dan die van hun tegenstanders.

In het kamp van de verdedigers van de Republiek werkten de meest uiteenlopende politieke stromingen samen: anarchosyndicalisten, socialisten, communisten en republikeinen. Zij hadden de Atlantische kuststrook, het oosten en het midden van Spanje in handen. De republikeinse zone omvatte de belangrijkste industriële centra, Catalonië en Baskenland, en de grootste steden van het land. Militair stonden de verdedigers van de Republiek echter minder sterk dan de nationalisten. En in het verdere verloop van de oorlog zou ook hun onderlinge verdeeldheid in het nadeel van de Republiek werken. Uiteenlopende opvattingen over de maatschappelijke, politieke en militaire vraagstukken waar men mee geconfronteerd werd, gaven aanleiding tot een reeks van conflicten. Het spreekt vanzelf, dat dit de oorlogsinspanning niet ten goede kwam. Wij geven een korte schets van de verschillende groeperingen die in deze conflicten partij waren.

De anarchosyndicalistische beweging nam met haar massale aanhang een belangrijke plaats in binnen het republikeinse kamp. Qua omvang deed zij niet onder voor de socialistische beweging. Binnen het anarchosyndicalisme waren twee revolutionaire stromingen vertegenwoordigd. De anarchistische richting stamde uit de negentiende eeuw en zag de revolutie als een omvangrijke volksopstand, waarvan het zwaartepunt op het platteland zou liggen. Talrijke spontane acties moesten de bevolking radicaliseren en op deze revolutie voorbereiden. De syndicalistische richting dateerde van het begin van deze eeuw en was geënt op de industriële samenleving: de revolutie moest door vakbonden worden voorbereid en zou de vorm aannemen van een algemene werkstaking, die moest samenvallen met een overname van de productiemiddelen. De twee richtingen waren nauw met elkaar verbonden in de Confederación Nacional de Trabajo (CNT), een in 1911 opgerichte federatie van vakverenigingen. Naast en voor een deel ook binnen de CNT opereerde de Federación Anarquista Ibérica (FAI), die in 1927, tijdens de dictatuur van Primo de Rivera, als een geheime organisatie was opgericht. Leden van de FAI namen vooraanstaande posities in binnen de CNT en trachtten het omvangrijke vakverbond op een revolutionaire koers te houden.

De CNT en de FAI maakten geen deel uit van het Volksfront, maar door de loop der gebeurtenissen belandden zij in het republikeinse kamp. In juli 1936 organiseerden zij op veel plaatsen met succes het volksverzet tegen de militaire opstand. Vooral in Catalonië en Aragon was hun bijdrage groot. Gedurende de eerste maanden van de oorlog was de CNT in deze gebieden de belangrijkste machtsfactor. De anarchosyndicalisten gebruikten deze positie om op grote schaal revolutionaire veranderingen door te voeren. Industrie en dienstensector werden vrijwel volledig gecollectiviseerd, hetgeen gepaard ging met de invoering van arbeiderszelfbestuur. In het door de milities van de CNT beheerste deel van Aragon werden honderden agrarische collectieven gevormd. In de dorpen werden comités opgericht, die bestuurlijke taken kregen en hun beleid uitstippelden op basis van intensief contact met de bevolking. Voor de anarchosyndicalisten waren oorlog en revolutie onlosmakelijk met elkaar verbonden: het waren in de eerste plaats de revolutionaire verworvenheden, die zij tegen de militaire opstandelingen verdedigden. Andere groeperingen binnen het republikeinse kamp – met name de gematigde vleugel van de socialistische partij, de republikeinen en de communisten – waren van mening, dat de revolutionaire experimenten nadelig waren voor de oorlogsinspanning.

De Partido Socialista Obrero Español (PSOE) ging de burgeroorlog in als een verdeelde partij. De gematigde vleugel onder leiding van Indalecio Prieto trachtte de socialisten op hun traditionele reformistische koers te houden, de linkervleugel onder leiding van Caballero stelde zich op een revolutionair standpunt. In 1936 had de linkervleugel de overhand, mede dankzij de steun van het socialistische vakverbond, de Unión General de Trabajadores (UGT). Van september 1936 tot mei 1937 was Caballero regeringsleider. In de loop van 1937 wist de gematigde vleugel Caballero echter politiek uit te schakelen. De overwinning van Prieto en de zijnen was merkwaardig genoeg in belangrijke mate te danken aan de communisten.

De Partido Comunista de España (PCE) was ten tijde van de val van de monarchie niet meer dan een politieke sekte met enkele honderden leden. Hoewel de communisten begin 1936 niet langer als een te verwaarlozen factor konden worden beschouwd, zette pas na het uitbreken van de oorlog een spectaculaire groei in: eind 1936 telde de partij 250.000 leden, een half jaar later waren het er 400.000. Een belangrijk deel van deze nieuwe aanhang werd gerekruteerd onder de boeren en de kleine burgerij. De PCE dankte haar populariteit onder deze groepen aan haar verzet tegen de revolutionaire experimenten. De communisten wilden de strijd tegen de nationalisten in Spanje op zo breed mogelijke basis voeren en tegelijkertijd steun verwerven voor de Republiek bij de West-Europese mogendheden. Daarbij handelden zij in overeenstemming met de volksfront-politiek van de Communistische Internationale (Komintern) én met het streven naar collectieve veiligheid van de Sovjetunie.

Volgens de PCE was de inzet van de oorlog de verdediging van een democratische republiek tegen het fascisme. Door de buitenlandse steun die de opstandelingen ontvingen, had het conflict in deze visie tevens het karakter van een strijd voor de Spaanse onafhankelijkheid tegen Duitse en Italiaanse agressie. Behalve aan haar verzet tegen de revolutionaire experimenten dankte de PCE haar groeiende invloed vooral aan haar militaire politiek: de communisten beseften, welke eisen het voeren van een oorlog stelde, en zij wisten daarnaar

te handelen. Maar met hun opvatting, dat het winnen van de oorlog vóór alles ging, stonden zij diametraal tegenover de anarchosyndicalisten, voor wie oorlog en revolutie immers een onverbrekelijke eenheid vormden. Als haar aartsvijanden beschouwde de PCE de dissidente communisten. Deze hadden zich verenigd in de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM), een anti-stalinistische partij, die vooral in Catalonië een beduidende aanhang had.

Met het ledental groeide de invloed van de PCE. Communisten bezetten al spoedig een aantal sleutelposities in het leger en het staatsapparaat. Hun invloed in de UGT groeide en zij domineerden de socialistisch-communistische jeugdbeweging. Hetzelfde was het geval met de Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), het resultaat van de fusie van de socialistische en communistische partijen in Catalonië. De PSUC sloot zich aan bij de Komintern. Via haar vertegenwoordigers in de Catalaanse regering, de Generalitat, en met gebruikmaking van haar greep op de Catalaanse UGT, bond de PSUC in de winter van 1936/1937 de strijd aan tegen de machtspositie van de CNT en tegen de POUM. Na een reeks kleinere incidenten leidde dit in mei 1937 tot een ware burgeroorlog binnen de burgeroorlog in de straten van Barcelona. Dagenlang bestookten POUM en CNT-FAI enerzijds, PSUC en Esquerra anderzijds elkaar vanachter barricades.

Politieke bondgenoten vond de PCE behalve bij de gematigde socialisten vooral bij het niet-proletarische deel van het Volksfront, dat uit twee partijen bestond: de Unión Republicana van Martinez Barrio en de Izquierda Republicana van Azaña. Doordat Azaña gedurende de burgeroorlog het presidentschap van de Republiek bekleedde, had zijn relatief kleine links-republikeinse partij een aanzienlijke invloed.

De Republiek werd, zo kunnen wij concluderen, verdedigd door politieke stromingen met sterk uiteenlopende opvattingen en doelstellingen. Soms liepen de scheidslijnen dwars door politieke partijen en vakbonden heen. Anarchosyndicalisten, dissidente communisten, gematigde en revolutionaire socialisten, links-republikeinen en communisten vonden elkaar in de strijd tegen de rebellerende generaals. Daarmee werd in ieder geval voorkomen, dat de staatsgreep slaagde. Maar verder dan een uit nood geboren samenwerking ging de eenheid nauwelijks.

Ook de tegenstanders van de Republiek, de nationalisten, hadden met interne onenigheid te kampen. Reeds in een vrij vroeg stadium van de oorlog slaagden zij er echter in hun onderlinge geschillen opzij te zetten. Direct na de opstand werd een voorlopige junta in het leven geroepen; de toonaangevende figuren binnen dit lichaam waren de generaals Mola, Queipo de Llano en Franco. In september 1936 werd Franco door de junta belast met het opperbevel van de strijdkrachten en de hoogste politieke autoriteit in de nationalistische zone. In de daaropvolgende maanden ontwikkelde zijn positie zich tot die van staatshoofd en alleenheerser: de caudillo.

Zowel Gil Robles als Lerroux gaven hun steun aan de opstand, maar de rol van de parlementaire oppositie tegen het Volksfront was na juli 1936 uitgespeeld. Sterk op de voorgrond traden daarentegen de al eerder genoemde carlisten en de fascistische partij, de Falange. Deze was in 1933 opgericht door José Antonio Primo de Rivera, de zoon van de voormalige dictator. In 1934 vond een fusie plaats tussen de Falange en de Juntas de Ofensiva

Nacional Sindicalista (JONS), een door het nationaal-socialisme beïnvloede jongerenorganisatie. Tot 1936 bleef de Falange een kleine partij, maar na de verkiezingsoverwinning van het Volksfront nam zij snel in betekenis toe. Falangistische milities speelden in de eerste fase van de oorlog aan nationalistische zijde een belangrijke rol. In november 1936 werd Primo de Rivera jr. in de republikeinse zone geëxecuteerd. Pas eind 1938 werd zijn dood in de nationalistische zone bekend gemaakt. Rond zijn persoon had zich in de tussentijd een ware cultus ontwikkeld.

Onderlinge geschillen tussen carlisten en falangisten vormden een potentiële bron van politieke moeilijkheden in het nationalistische kamp. In april 1937 maakte Franco van interne strubbelingen in de Falange gebruik om beide partijen bij decreet op te laten gaan in een eenheidspartij: de Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Vanaf dat moment verenigde hij in zijn persoon de functies van staatshoofd, opperbevelhebber en leider van de enige partij. Terwijl binnen het republikeinse kamp de politieke conflicten naar een hoogtepunt groeiden, slaagde Franco erin de toonaangevende groeperingen binnen het nationalistische kamp in een hechte coalitie onder zijn persoonlijke leiding te verenigen.

Buitenlandse reacties

Door het verzet van de bevolking tegen de opstandige militairen was de staatsgreep uitgelopen op een burgeroorlog. Spoedig groeide deze oorlog uit tot meer dan een intern Spaans conflict. Dat de burgeroorlog bijna drie jaar zou duren, was vooral het gevolg van de steun die beide partijen uit het buitenland ontvingen.

Het Europese politieke klimaat tijdens de tweede helft van het interbellum werd volledig beheerst door de militaire dadendrang van fascisme en nationaal-socialisme. Dit is niet de plaats om in te gaan op de oorzaken die aan deze rechts-autoritaire stromingen ten grondslag lagen. Eén aspect halen wij hier wel voor het voetlicht, namelijk de strijd tegen het bolsjewisme. Fascisme en nationaal-socialisme hadden zich ten doel gesteld het revolutionaire socialisme, met name zoals zich dat in de Sovjetunie na 1917 had gevestigd, te vernietigen. Hiertoe waren alle middelen geoorloofd. Vandaar ook dat de strijd van Mussolini en Hitler zich binnenslands in de eerste plaats richtte tegen socialisten en communisten. De opstandige generaals beschouwden hun staatsgreep als een reactie op de dreiging van een 'communistische revolutie'. Het was dus niet verwonderlijk, dat Hitler en Mussolini positief reageerden op hun verzoek om militaire bijstand. De fascistische mogendheden hadden nog twee redenen om de nationalisten te helpen. In de eerste plaats konden Duitsland en Italië middels interventie in Spanje belangrijke militair-strategische posities in Europa verwerven. Voorts konden zij, ter compensatie van hun inzet, rechten doen gelden op Spaanse grondstoffen, die zij nodig hadden voor hun oorlogsindustrie. Italië verleende vooral steun in de vorm van volledig uitgeruste divisies, terwijl Duitsland artillerie, vliegtuigen en militaire specialisten stuurde.

Wat waren de reacties van de westerse democratieën? Hoe reageerde bijvoorbeeld Frankrijk, dat door een Volksfront onder leiding van Léon Blum werd geregeerd? De westerse wereld liet zich niet veel gelegen liggen aan de Spaanse Republiek. Dit kwam al spoedig aan het licht toen de Spaanse regering zich voor de aanschaf van oorlogsmateriaal tot het

westen wendde en nul op het rekest kreeg. Met uitzondering van de eerste weken, toen vanuit Frankrijk enig oorlogsmateriaal zijn weg vond naar Spanje, zijn vanuit het westen geen substantiële hoeveelheden goederen aan de Republiek geleverd. Hoe was dit mogelijk?

De Franse Volksfrontregering voerde een vreesachtig, door onmacht bepaald buitenlands beleid. Er is wel gesuggereerd dat de regering-Blum onder druk van Engeland heeft afgezien van steun aan de Spaanse Republiek. Maar hoewel een zekere Engelse druk niet valt te loochenen, waren het in de eerste plaats binnenlands-politieke problemen, die Blum van steun aan Spanje deden afzien. In Engeland, waar de conservatieven aan de macht waren, voelde men niet veel voor een samenwerking met Frankrijk en de Sovjetunie om de machtsontplooiing van Italië en Duitsland in te dammen. Ideologisch strookte deze samenwerking niet met de conservatieve opvattingen. Zodoende kozen zowel Frankrijk als Engeland voor een politiek van non-interventie. Vóór alles wilde men de oorlog lokaliseren en een internationaal gewapend conflict vermijden. Daartoe moesten de Europese mogendheden zich bereid verklaren af te zien van de levering van wapens aan de strijdende partijen. Hierbij stapte men lichtvaardig heen over het feit, dat dit beleid impliciet de rebellerende generaals erkende als gelijkwaardig aan de wettig gekozen Spaanse regering. De non-interventiepolitiek werd gecoördineerd door de non-interventiecommissie, waarvan ook een vertegenwoordiger van de Nederlandse regering deel uitmaakte. Eind augustus 1936 sloten Italië en Duitsland zich aan, hoewel beide landen niet van zins waren hulp aan de militaire opstandelingen te weigeren. Het feit dat de non-interventiecommissie geen einde maakte aan het brutale optreden van Italië en Duitsland, tekent de onmacht, of liever, de onwil van deze instelling. Deze onwil was een uitvloeisel van de 'appeasement'-politiek van de Britse conservatieve regering tegenover Duitsland en Italië. Door gedeeltelijk tegemoet te komen aan de eisen van de fascistische mogendheden hoopte men werkbare internationale verhoudingen te scheppen en het oorlogsgevaar af te wenden. De Spaanse Republiek en Tsjecho-Slowakije waren van deze politiek de voornaamste slachtoffers.

De Verenigde Staten voerden gedurende het interbellum een isolationistische buitenlandse politiek. Vanaf het midden van de jaren dertig werd een aantal neutraliteitswetten aangenomen, die moesten voorkomen, dat het land bij een eventuele wereldoorlog betrokken zou raken. Begin 1937 werd deze wetgeving ook van toepassing verklaard op de oorlog in Spanje. Onder meer werd de levering van wapens, munitie en ander oorlogstuig aan één der strijdende partijen verboden.

De politiek van de Sovjetunie met betrekking tot het Spaans conflict moet begrepen worden in het kader van het streven naar collectieve veiligheid, dat van 1934 tot 1939 het buitenlandse beleid van de Sovjet-leiding bepaalde. De Sovjetunie zag haar veiligheid bedreigd door Italië en vooral Duitsland in het westen en door Japan in het oosten. Door toenadering te zoeken tot de westerse mogendheden hoopte men dit gevaar af te wenden. De Spaanse Burgeroorlog werd min of meer een test-case voor de bereidheid van Engeland en Frankrijk om daadwerkelijk iets te ondernemen tegen de fascistische agressie. Om een internationaal isolement te vermijden trad de Sovjetunie toe tot de non-interventieovereenkomst, maar men maakte zich geen illusies over de bedoelingen van de fascistische mo-

gendheden. In oktober 1936 kondigde de Sovjet-vertegenwoordiger in de non-interventiecommissie aan, dat zijn land zich niet sterker aan de overeenkomst gebonden achtte dan de andere deelnemers. Het was duidelijk wie hij op het oog had. Nog dezelfde maand arriveerden de eerste wapenzendingen uit de Sovjetunie in Spanje.

Het was niet de bedoeling om de Republiek in staat te stellen met uitsluitend Russische steun de oorlog te winnen. De Sovjet-leiding hoopte, dat op den duur ook Frankrijk en Engeland op de Duitse en Italiaanse interventie in Spanje zouden reageren door de Republiek te hulp te komen. De westerse mogendheden bleken echter volledig bereid de voortdurende schending van de non-interventieovereenkomst door Duitsland en Italië te tolereren. De Sovjetunie bleef gedurende de gehele burgeroorlog de voornaamste wapenleverancier van de Republiek, hoewel de omvang van de zendingen na de zomer van 1937 terugliep. Na de uitlevering van Tsjecho-Slowakije aan Hitler, in september 1938, en de ondergang van de Spaanse Republiek in de daaropvolgende maanden trok men in Moskou zijn conclusies ten aanzien van de mogelijkheid van gemeenschappelijk optreden met de West-Europese mogendheden. In maart 1939 gaf Stalin voor het eerst een duidelijk signaal in de richting van Duitsland. Vijf maanden later zou deze toenadering resulteren in een heftig omstreden non-agressiepact.

De eerste oorlogsdagen

Van de opstandige generaals is Francisco Franco ongetwijfeld de bekendste. De latere leider van de opstand was in 1936 al berucht vanwege zijn bloedige onderdrukking van de opstand van Asturische mijnwerkers in oktober 1934. Door de republikeinse regering was hij overgeplaatst naar een uithoek van Spanje, de Canarische Eilanden. Dat kon niet verhinderen dat hij zich aansloot bij de rebellerende troepen in Marokko, twee dagen nadat op 17 juli 1936 de opstand was uitgebroken. Na enige verzet werd de strijd daar in het voordeel van de opstandelingen beslist en kon Franco met behulp van Duitse vliegtuigen zijn troepen overbrengen naar het Spaanse vasteland. Het was zijn bedoeling om vanuit Zuid-Spanje naar Madrid op te rukken.

Op het vasteland was de staatsgreep inmiddels op veel plaatsen mislukt, doordat de bevolking zich meester maakte van de wapenarsenalen en tezamen met regeringsgetrouwe troepen de opstandige militairen uitschakelde. In Catalonië vormden zich milities bestaande uit aanhangers van de CNT-FAI, de UGT, de PSUC en de POUM. Hierbij voegden zich leden van de links-liberale Esquerra en onderdelen van de reguliere strijdkrachten. In Madrid werd de opstand neergeslagen door milities die overwegend bestonden uit UGT-leden.

De strijd was buitengewoon fel en werd gekenmerkt door wreedheden over en weer. Aan Franco's zijde had de terreur een systematisch karakter. Een van de ergste slachtpartijen was de bezetting van Badajoz. Op macabere wijze werd huisgehouden onder eenieder die ook maar enigszins de schijn op zich laadde linkse denkbeelden aan te hangen; duizenden republikeinen, socialisten en communisten, mannen en vrouwen van de milities, werden het slachtoffer. Een tragische bijkomstigheid was hier, dat honderden die over de nabijgelegen Portugese grens wilden vluchten, door de Portugese grenspolitie werden teruggestuurd, een wisse dood tegemoet. Ook op de Balearen gingen de opstandelingen zich te buiten aan een

verschrikkelijke terreur. Hier voerde de quasi-generaal Aldo Rossi, een Italiaan die zich bij de opstandelingen had aangesloten, het bevel over terreureenheden, die onder begeleiding van burgemeesters en pastoors elke avond de dorpen uitkamden op zoek naar hun slachtoffers. De laatsten werden met vrachtwagens naar de omgeving van een kerkhof vervoerd, waar zij werden geëxecuteerd. Deze acties werden vier maanden lang avond aan avond uitgevoerd.

De terreur in het republikeinse kamp had een minder systematisch karakter en kostte minder slachtoffers. Maar ook hier werd in de eerste fase van de oorlog een groot aantal mensen zonder vorm van proces geëxecuteerd. Met name aanhangers van rechtse partijen en geestelijken, die werden vereenzelvigd met de militaire opstandelingen, werden vermoord. De republikeinse regering en de leiding van de Volksfrontpartijen en de vakbonden veroordeelden deze terreur en trachtten er een eind aan te maken. Bij Franco was van een dergelijke veroordeling geen sprake en werden de bloedige 'zuiveringen' ook na de burgeroorlog voortgezet.

De militie

Bij zijn opmars naar Madrid beschikte Franco over Spaanse en Marokkaanse soldaten, die als beroepsmilitair deel uitmaakten van het Afrikaanse legercorps. Zij hadden weinig moeite met het republikeinse leger. De republikeinse troepen bestonden in de eerste maanden van de burgeroorlog voornamelijk uit door vrijwilligers gevormde milities. Deze telden op hun hoogtepunt 110.000 manschappen. De vrijwilligers werden gerekruteerd onder de leden van de vakbonden en de linkse politieke partijen. Tijdens de gevechten in juli 1936 behaalden zij enige belangrijke successen, maar spoedig bleek dat zij op het slagveld slecht functioneerden. Het ontbrak de milities aan eenvoudige militaire kennis en aan discipline. Zo is het voorbeeld bekend van de milicianos die elke ochtend met de bus vanuit Madrid naar het naburige front vertrokken en 's avonds weer terugkeerden. 's Nachts werd namelijk niet gevochten! Men trachtte de democratische wijze van besluitvorming van vakbond en politieke partij over te nemen. Onder veel manschappen heerste de overtuiging, dat bevelen niet zonder voorafgaande discussie geaccepteerd konden worden. Een beperkt aantal regeringsgetrouwe officieren was toegetreden tot de militie-eenheden, maar als beroepsmilitair werden zij gewantrouwd. Meestal werden politieke leiders, die niet over militaire ervaring beschikten, commandant van de vrijwilligers. De rivaliteit tussen milities van verschillende politieke signatuur was soms dodelijk. Anarchisten en communisten waren bang, dat ze voor elkaar de kastanjes uit het vuur moesten halen. Vanwege deze politieke verdeeldheid kon de republikeinse generale staf, in tegenstelling tot die van Franco, de legereenheden niet gemakkelijk leiding geven. Zo werd vaak kostbare tijd verloren met het overreden van commandanten en manschappen.

De Republikeinse regering probeerde deze problemen te ondervangen door de militie om te vormen tot een traditioneel leger met een strakke discipline en hiërarchie. De PCE was de voornaamste pleitbezorger van dit traditionele concept. De communistische militie, het Vijfde Regiment, had een zekere faam verworven vanwege zijn militaire efficiëntie. De communisten beschouwden dit regiment als een voorbeeld voor het gehele republikeinse leger; de grote inzet van de politiek gemotiveerde soldaten en de militaire discipline waren de

bouwstenen van het 'volksleger'. In navolging van het Russische Rode Leger werd in het republikeinse leger de politieke commissaris ingevoerd. Deze moest de rekruten scholen omtrent aard en doel van de oorlog en hij moest voor hun welzijn zorgen. De PCE bracht als eerste haar militie onder in het reguliere leger en legde meteen ook beslag op een aantal belangrijke functies in de legerleiding. De socialistische militie werd ook zonder al te grote problemen opgenomen in het leger.

Voor de anarchisten, georganiseerd in de CNT-FAI, lag de situatie anders. De anarchistische ideologie was moeilijk te verzoenen met een strak geleid militair apparaat en bovendien hadden deze organisaties weinig invloed in regeringskringen. Zij waren bang om hun eigen gewapende macht op te geven ten behoeve van een 'sterke arm', die misschien wel tegen hen gebruikt kon worden. Uiteindelijk moesten de anarchisten wijken voor de druk van de regering. In de eerste helft van 1937 werd de anarchistische militie geleidelijk opgenomen in het leger, omdat zij anders geen soldij en wapens meer zou krijgen.

De organisatie van het republikeinse leger bleef echter gebreken vertonen. In theorie deelde de minister samen met de legerleiding de lakens uit, maar in de praktijk bleef de politieke verdeeldheid de top van het ministerie en de generale staf beheersen. Franco had in zijn leger de leiding wel strak in handen en had daardoor telkens een belangrijke strategische voorsprong op de republikeinen.

De Internationale Brigades

Begin november 1936 waren Franco's troepen doorgedrongen tot in de buitenwijken van Madrid. Terwijl de bevolking de hoofdstad met hand en tand verdedigde, werden de twee eerste Internationale Brigades in de strijd geworpen. Aan de vorming van deze geregelde buitenlandse eenheden binnen het republikeinse leger was het nodige voorafgegaan. Direct na het uitbreken van de vijandelijkheden hadden groepen buitenlanders zich spontaan aangesloten bij Spaanse milities. De eerste lichting werd gevormd door emigranten en toeristen, maar vooral door deelnemers aan de Arbeiders-Olympiade. Deze internationale sportmanifestatie was bedoeld als tegenhanger van de Olympische Spelen in Berlijn en stond op het punt te beginnen, toen de militaire opstand uitbrak. Spoedig werden eenheden geformeerd als de Italiaanse 'Giustizia e Libertà' en 'Gastone Sozzi', de Franse centuria 'Commune de Paris' en de Duitstalige centuria 'Thälmann'. Hun rijen werden versterkt door buitenlanders die op eigen initiatief naar Spanje kwamen om zich bij de milities aan te sluiten. Onder hen waren veel emigranten uit landen met een dictatoriaal regime: Duitsland, Italië, Polen en verschillende Balkan-staten.

De internationale communistische beweging haakte in op deze spontane uitingen van solidariteit. Begin augustus riep de Duitse communistische partij haar leden die in ballingschap leefden, op om zich in dienst van het Spaanse Volksfront te stellen. Voor half september moet in de Komintern-leiding het besluit zijn gevallen om de werving van vrijwilligers en hun transport naar Spanje systematisch ter hand te nemen. De wervingscentrale werd gevestigd in Parijs, de werving zelf werd gedelegeerd aan de communistische partijen in de afzonderlijke landen. De eerste georganiseerde transporten vrijwilligers arriveerden medio oktober in Spanje.

Hun komst ontmoette niet bij alle groeperingen binnen het republikeinse kamp instemming. Vooral van anarchistische zijde kwamen bezwaren, maar ook de minister-president, Caballero, was niet bijzonder ingenomen met het initiatief en vooral niet met dat deel van het plan dat voorzag in de vorming van zelfstandige eenheden onder een eigen – communistische – bevelvoering. Hij gaf de voorkeur aan integratie van de buitenlandse vrijwilligers in de bestaande milities, waardoor zij onder Spaans commando zouden komen te staan. De voortdurende verslechtering van de militaire situatie maakte een eind aan dergelijke overwegingen. Op 22 oktober verleende Caballero toestemming tot de vorming van de Internationale Brigades als zelfstandige eenheden binnen het republikeinse leger. Een militaire commissie, waarin ook de Spaanse regering was vertegenwoordigd, zou zorg dragen voor het contact met de generale staf en het ministerie van Defensie van de Republiek.

Het totale aantal vrijwilligers dat deel uitmaakte van de Internationale Brigades, bedraagt naar de meest gangbare schattingen 35.000 man. Zij waren afkomstig uit bijna alle Europese landen, uit Noord- en Latijns-Amerika en zelfs uit Afrika, India en China. Verreweg het grootste contingent werd gevormd door de Fransen. Ingedeeld naar nationaliteit of taalovereenkomst, vochten de meeste Nederlanders onder meer in de Duitstalige bataljons 'Edgar André' en 'Thälmann', die deel uitmaakten van de XIde Brigade.

De Internationale Brigades waren stoottroepen: zij werden ingezet waar offensieven werden gestart of waar vijandelijke aanvallen moesten worden opgevangen. Hierdoor waren de verliezen groot. De Internationale Brigades bewezen hun waarde al direct bij de nationalistische aanval op Madrid in november 1936. Hun aanwezigheid versterkte het moreel van de Spanjaarden en vergrootte de effectiviteit van het verzet. In de wintermaanden van 1936/1937 werd de aanval voorlopig afgeslagen. Dit was ook te danken aan de vastberadenheid van de Madrileense bevolking, het numerieke overwicht van het republikeinse leger in deze frontsector en aan de wapens uit de Sovjetunie, die vanaf oktober in Spanje arriveerden.

Humanitaire hulp

Dienstneming in de Internationale Brigades was slechts één van de vormen – zij het de meest vergaande – waarin de solidariteit met het Spaanse volk tot uitdrukking kwam. Het uitbreken van de burgeroorlog was voor velen het sein om actief te worden in de strijd tegen het fascisme. Initiatieven tot humanitaire en politiek-morele steun aan de Spaanse Republiek schoten als paddenstoelen uit de grond. Om de inspanningen te bundelen werd in augustus 1936 in Parijs het 'Comité de coordination et d'information pour l'aide à l'Espagne républicaine' opgericht. Het internationale comité en zijn nationale vertakkingen waren opgezet volgens het model dat door de Duitse Kominternfunctionaris Willi Münzenberg al eerder met succes in praktijk was gebracht: niet-partijgebonden persoonlijkheden uit het artistieke en culturele leven namen zitting in comités van aanbeveling, terwijl het concrete solidariteitswerk grotendeels door communisten werd verricht. Dit gold ook voor de Nederlandse afdeling van het internationale comité, de Commissie 'Hulp aan Spanje'. De in het 'Comité de coordination' verenigde organisaties hielden zich zowel met politieke als met materiële solidariteit bezig. Zij organiseerden acties tegen de non-interventiepolitiek van de West-

Europese regeringen en zamelden tegelijkertijd gelden in voor de aanschaf en verzending van medische goederen en voedsel voor het Spaanse volk. Ook vertrokken door bemiddeling van deze organisaties artsen en verplegend personeel naar de Republiek om behulpzaam te zijn bij het lenigen van de nood. Onder hen waren enkele tientallen Nederlanders.

Het verloop van de oorlog

In de winter van 1936/1937 had het front in de sector Madrid zich gestabiliseerd. Daarom verlegde Franco in het voorjaar van 1937 zijn activiteiten naar het noordelijke front. Tijdens de verovering van dit gebied werd de Baskische plaats Guernica, als eerste onverdedigde stad in de geschiedenis, het slachtoffer van een systematisch opgezet bombardement door een luchtmachteskader van het Duitse 'Legion Condor'. Eerst werd gebombardeerd met explosieven, vervolgens werd het stadje bezaaid met brandbommen om het resultaat compleet te maken. De ervaring die de Duitsers opdeden bij dergelijke vernietigende bombardementen, zou hun in de Tweede Wereldoorlog goed van pas komen.

Franco's succes vroeg om een republikeinse tegenzet. Maar in het linkse kamp werden in het voorjaar van 1937 de interne spanningen steeds duidelijker voelbaar. Een zeer belangrijk punt van verdeeldheid betrof de revolutionaire experimenten die door de anarchosyndicalisten werden geëntameerd, met steun van aanhangers van de POUM. Daarbij was een belangrijk gegeven, dat de invloed van de PCE, één van de hardnekkigste tegenstanders van deze experimenten, vanaf het begin van de oorlog sterk groeide. In september 1936 waren de communisten toegetreden tot het kabinet dat onder leiding stond van de socialist Largo Caballero. Deze regering werd gevormd door twee communistische, zes socialistische en twee links-republikeinse ministers. In november 1936 werden ook vier anarchosyndicalisten in de regering opgenomen. In maart 1937 besloten de Komintern en de PCE, dat de regering-Caballero moest vallen. Aan dit besluit lag een aantal overwegingen ten grondslag.

Zo verzette Caballero zich tegen de toenemende invloed van de PCE en de Sovjetadviseurs binnen het republikeinse leger. Ook verschilden beide partijen van mening omtrent de te voeren militaire strategie. Caballero steunde het plan voor een offensief in Extremadura, terwijl de communisten de republikeinse legermacht wilden concentreren in de sector Madrid. Daarbij kwam dat Caballero zich in de ogen van de PCE te toegeeflijk opstelde tegenover de revolutionaire experimenten van CNT-FAI en de POUM. In antwoord op de communistische campagne tegen zijn beleid uitte hij in februari 1937 de beschuldiging, dat zich onder de communisten fascistische agenten bevonden. De PCE achtte hierna het moment gekomen om Caballero ten val te brengen. Twee maanden later, in mei 1937, ging de communistische wens in vervulling. Caballero en zijn geestverwanten moesten het veld ruimen. Juan Negrín, een technocratisch socialist, werd minister-president van een coalitie waarin de anarchosyndicalisten niet langer vertegenwoordigd waren. Het nieuwe kabinet nam een aantal maatregelen tegen de revolutionaire beweging. De directe aanleiding voor de regeringswisseling werd gevormd door de gevechten in mei 1937 tussen verschillende republikeinse partijen in Barcelona. De communisten stelden de POUM verantwoordelijk

voor dit pijnlijke conflict. Op hun voorstel vaardigde de regering Negrín nu een verbod van deze partij uit.

Onder deze moeilijke omstandigheden startten de republikeinen in juli 1937 hun eerste offensief, bij Brunete. Het had in de eerste plaats tot doel om het noordelijke front te ontlasten. Mede door toedoen van het Legioen Condor, slaagden de nationalisten erin het offensief op te vangen. De terreinwinst voor de Republiek was minimaal, terwijl de verliezen aan manschappen enorm waren. Een offensief aan het Aragonfront, dat een maand later werd ingezet, leidde eveneens tot zeer beperkte terreinwinst, zonder dat men erin slaagde de nationalisten tot onderbreking van hun aanval in het noorden te dwingen.

Gedurende het republikeinse offensief bij Teruel, dat in december 1937 werd gestart, leek het even alsof hier de kansen keerden. Maar in het midden van februari 1938 wisten de nationalisten de stad af te snijden en te bezetten. Tijdens deze slag, die plaatsvond in een winter die in twintig jaar niet zo streng was geweest en waar bij temperaturen van vijftien graden onder nul werd gevochten, verbruikte de Republiek veel van haar reserves. Franco concentreerde een omvangrijke troepenmacht in deze sector en forceerde in de maanden maart en april 1938 een doorbraak aan het Aragonfront. Tegelijkertijd werd Barcelona dag en nacht gebombardeerd. In april bereikten de nationalistische troepen ten zuiden van de Ebro de Middellandse Zee en was Catalonië afgesneden van de rest van de Republiek. In een laatste krachtsinspanning trachtte de Republiek in de zomer van dat jaar de frontlijn bij de Ebro in haar voordeel te verleggen. Gedurende vier maanden werd met een enorme inzet een aantal bruggenhoofden aan de overkant van de Ebro tegen de nationalisten verdedigd. Hierbij lieten de Internationale Brigades zich niet onbetuigd. Niettemin was de overmacht van de nationalisten aan mensen en materiaal, zeker in dit stadium van de oorlog, niet meer te stuiten. En hoewel Mussolini eind augustus tegenover zijn minister van Buitenlandse Zaken, Ciano, er nog blijk van gaf te twijfelen aan een overwinning van Franco, leek in november niets een nationalistische triomf meer in de weg te staan.

Ontbinding van de Internationale Brigades

De non-interventieovereenkomst had aanvankelijk alleen betrekking op de levering van wapens aan één van de strijdende partijen in Spanje. In februari 1937 werd zij uitgebreid tot buitenlandse combattanten: de Europese mogendheden verplichtten zich de deelname van hun onderdanen aan de vijandelijkheden in Spanje te verbieden. Verschillende pogingen om in de non-interventiecommissie tot afspraken te komen over wederzijdse terugtrekking van buitenlandse combattanten leden schipbreuk. De nationalisten hadden meer baat bij hun buitenlandse militairen en wisten in samenwerking met Duitsland en Italië de terugtrekking te verhinderen. Bij wijze van politiek gebaar kondigde Negrín in september 1938 de eenzijdige terugtrekking van de buitenlandse vrijwilligers aan. Hij verzocht de Volkenbond het toezicht op de terugtrekking op zich te nemen. In november 1938 verliet het grootste deel van de deelnemers aan de Internationale Brigades Spanje. Vooral de emigranten afkomstig uit landen met een fascistische dictatuur gingen een onzekere tijd tegemoet. De meesten van hen kwamen terecht in Franse interneringskampen, waar ze onder erbarmelijke omstandigheden werden vastgehouden en een jaar later de Duitse bezetter in handen vielen.

De rebellen ontvingen eind 1938 opnieuw omvangrijke wapenleveranties uit Duitsland. Dit stelde hen in staat om in december 1938 een offensief te beginnen, dat leidde tot de verovering van Catalonië. Engeland en Frankrijk reageerden hierop met de diplomatieke erkenning van het Franco-regime, eind februari 1939. De Republiek moest nu alle hoop op steun van de democratische landen laten varen. Moest men onder deze omstandigheden doorvechten of capituleren? Heftige tegenstellingen over het antwoord op deze vraag kwamen in maart tot een uitbarsting; opnieuw brak er in het republikeinse kamp een 'burgeroorlog binnen de burgeroorlog' uit. Door deze onderlinge gevechten werd de positie van de Republiek verder verzwakt en voortzetting van de strijd tegen Franco onmogelijk.

Op 1 april 1939 was de Spaanse Burgeroorlog in militair opzicht ten einde; de nationalistische vuurpelotons zouden in de jaren tussen 1939 en 1943 het totale aantal slachtoffers van het conflict op ruim een half miljoen brengen.

Besluit

De periode tussen de beide wereldoorlogen werd in belangrijke mate gekenmerkt door de opkomst van fascisme en nationaal-socialisme. De economische crisis, die haar stempel op de jaren dertig drukte, bevorderde hun zegetocht. De aan deze bewegingen inherente expansiedrang bepaalde vanaf de vestiging van het nationaal-socialistische regime in Duitsland de internationale verhoudingen en leidde tot een reeks van politieke en militaire conflicten. De Spaanse Burgeroorlog vormde daarin een belangrijke schakel. De West-Europese mogendheden probeerden door een neutrale opstelling het conflict tot Spanje te beperken en een wereldoorlog te vermijden. Het resultaat was echter, dat Duitsland en Italië versterkt uit de strijd te voorschijn kwamen en meenden hun expansiepolitiek ongestraft te kunnen voortzetten. Voor de Spaanse Republiek betekende de non-interventiepolitiek, dat zij verstoken bleef van de middelen om een gerechtvaardigde strijd te voeren. Tot op zekere hoogte kon de Sovjetunie in deze lacune voorzien. Juist de afhankelijkheid van dit land leidde echter tot een verscherping van de toch al aanzienlijke tegenstellingen binnen het republikeinse kamp.

Spanje was in 1936 een verarmd, overwegend agrarisch en half feodaal gestructureerd land. De kerk, het grootgrondbezit en het leger hielden de samenleving in een wurggreep. Dat revolutionaire veranderingen noodzakelijk waren, was evident. Reeds voor het uitbreken van de burgeroorlog bestond tussen de verschillende linkse stromingen echter verschil van mening over de vraag, hoe ver die veranderingen moesten gaan. Na juli 1936 spitsten deze meningsverschillen zich toe rond het probleem, wat de inzet van de oorlog was en hoe deze gevoerd moest worden.

In de visie van anarchosyndicalisten en dissidente communisten streed het Spaanse proletariaat voor de sociale revolutie en de vernietiging van de burgerlijke staat. Een overwinning op de opstandige generaals en hun bondgenoten was in deze opvatting ondenkbaar zonder verdediging van de revolutionaire verworvenheden van de eerste oorlogsmaanden als collectivisaties en arbeiderszelfbestuur. Het doorzetten van de sociale revolutie moest de strijd tegen het fascisme een extra dynamiek geven: het was de beste garantie voor de overwinning. Communisten, socialisten en links-republikeinen daarentegen achtten veran-

deringen die verder gingen dan een democratische republiek met een sociaal gezicht, ongewenst. Om de Republiek te verdedigen tegen binnen- en buitenlands fascisme moest naar hun mening een brede coalitie tot stand gebracht worden tussen arbeidersklasse en kleine burgerij, terwijl op internationaal niveau steun gezocht moest worden bij de westerse democratieën. In deze visie was de burgeroorlog een strijd tussen democratie en fascisme.

De meeste Nederlandse vrijwilligers die naar Spanje gingen om zich aan republikeinse zijde in de strijd te mengen, ontleenden aan deze tweede visie het motief voor hun stap. Na de nederlaag in Spanje zetten zij, onder andere omstandigheden, de strijd tegen het fascisme voort. Zij ervoeren de periode 1936-1945 als één geheel. Voor hen begon de oorlog in Spanje.

2 De weg naar Spanje

– In 1936, in oktober, ben ik naar Spanje gegaan als één van de eerste Nederlanders. Maar niet in georganiseerd verband, ik was een eenling. (...) Ik had een paspoort, dus ik kon naar Spanje gaan. (...) Ik ben hier in Amsterdam in de trein gestapt en er in Perpignan uitgekropen, en van Perpignan ben ik naar Port Bou gegaan, Port Bou en Port Vendres, dat ligt tegenover elkaar aan de Middellandse Zeekust, en daar ging je dan de tunnel door en was je in Spanje. In Spanje moest je enkel maar zoeken, waar je je kon aanmelden, want in die tijd was er nog niets, praktisch. Dus ik ben naar de socialistische partij gegaan, naar een kantoor in Barcelona, en daar werd ik dan wat verder geholpen.

Aldus Arie Favier uit Amsterdam, ten tijde van zijn vertrek naar Spanje 21 jaar oud. De eerste Nederlandse vrijwilligers ondernamen de reis naar het Iberisch schiereiland op eigen initiatief en op eigen gelegenheid. Een organisatie die hen op weg had kunnen helpen, bestond nog niet; waarschijnlijk bevond deze zich in de opbouwfase. Voorzover wij hebben kunnen nagaan vond voor november 1936 in Nederland geen werving van vrijwilligers voor de Internationale Brigades plaats. Sommigen lieten zich hierdoor echter niet weerhouden. Reeds in de nazomer van 1936, nog voor de vorming van de Internationale Brigades, vocht de Hagenaar Willy de Lathouder in de Centuria 'Thälmann' aan het Aragonfront.[1] Hoe hij daar terecht was gekomen, is ons niet bekend, maar het lijkt aannemelijk, dat hij de reis op eigen gelegenheid heeft gemaakt. In het vroege najaar van 1936 arriveerde de – toen nog communistische – schrijver Jef Last in Spanje en sloot zich aan bij een militie.[2] Wie de eerste Nederlander was die aan republikeinse zijde aan de strijd deelnam, zal wel altijd onzeker blijven. Veel lijkt echter te pleiten voor het vermoeden, dat het een Nederlandse was. De 23-jarige Fanny Schoonheyt uit Rotterdam maakte in juli 1936 in Barcelona de gevechten tegen de rebellerende militairen mee. Zij sloot zich aan bij de militie van de PSUC en raakte in augustus gewond in de omgeving van Huesca aan het Aragonfront.[3] In juli 1936 verbleef ook een aantal Nederlanders in verband met de Arbeiders-Olympiade in Barcelona; mogelijkerwijs hebben sommigen van hen aan de straatgevechten deelgenomen.[4]

Evenals Arie Favier ondernam Piet Laros uit Utrecht, toentertijd 35 jaar oud en enige jaren daarvoor van anarchist communist geworden, de reis op eigen initiatief. In augustus 1936 vatte hij het plan op om naar Spanje te gaan, maar stuitte daarbij op uitgesproken tegenstand. Laros:

---

[1] Volgens *Het Volksdagblad* 2 januari 1939 en Gerard Vanter, *Nederlanders onder commando van Hollander Piet in Spanje* (Amsterdam 1939), p. 39 was hij de eerste Nederlandse vrijwilliger in Spanje.
[2] Zie voor het verblijf van Last in Spanje Nieko van de Pavert, *Jef Last tussen de partij en zichzelf* (Nijmegen 1982), p. 208-218 en de daar in noot 247, p. 296 genoemde werken van Last.
[3] *Algemeen Handelsblad* 29 augustus 1936. Zie ook *Jef Last over de Hollanders in Spanje* (Amsterdam z.j.), p. 1 en Gerard Vanter, *Valencia, Madrid, Barcelona!* (Amsterdam 1937), p. 40-42.
[4] Zie voor de terugkeer van de Nederlandse delegatie bij de Arbeiders-Olympiade *De Tribune* 27 juli 1936. Wij zijn in contact gekomen met een Amsterdammer, die vertelde, dat hij ten tijde van het uitbreken van de opstand in Barcelona was en aan de straatgevechten heeft deelgenomen.

– Dat was natuurlijk een heel probleem met mijn vrouw. Die wou mij zomaar niet laten gaan. Dat was ook te begrijpen. En ik had ook te maken met de CPN (...) De CPN weigerde, mijn vrouw weigerde, dus ik had twee apparaten tegen me. Met mijn vrouw kon je erover praten, met de CPN kon je er niet over praten, want dat was direct disciplinebreuk en anarchistische streken en al die dingen meer. (...) Toen ben ik weer naar de CPN gegaan, ik zeg: 'Nou, ik ga toch naar Spanje.' 'Zie je wel, je bent een anarchist, je maakt disciplinebreuk!' En toen heb ik mijn partijboekje gepakt, ik zeg: 'Ik bedank voor de communistische partij, ik neem afscheid van de communistische partij. Nou kun je me toch niet verwijten, dat ik disciplinebreuk kan maken.' Zo heb ik dan afscheid genomen, ze hebben me natuurlijk niet uitgewuifd.

Laros vertrok per fiets naar Parijs, waar hij waarschijnlijk in september arriveerde. Na enige omzwervingen vond hij hier de weg naar de inmiddels functionerende internationale wervingscentrale en werd ingedeeld bij één van de eerste georganiseerde transporten vrijwilligers.

Uit het relaas van Laros blijkt, dat de werving van vrijwilligers in Nederland ten tijde van zijn vertrek nog niet op gang was gekomen. Een overmaat aan eigen initiatief werd in communistische kring kennelijk niet gewaardeerd. Toch moet de CPN in de nazomer en het najaar van 1936 het apparaat hebben opgebouwd dat de werving van vrijwilligers ter hand nam en hen voorthielp naar Parijs, vanwaar de internationale wervingscentrale hun verdere transport naar Spanje verzorgde. In dit hoofdstuk zullen wij om te beginnen de werving van vrijwilligers en hun reis naar Spanje behandelen.[5] Wij zullen ingaan op de tegenwerking die de werving van overheidszijde ondervond, en op de beroering in de rechtse pers die ontstond rond het 'ronselen voor de rode troepen in Spanje'. Vervolgens staan wij stil bij het probleem van de omvang en de leeftijdsopbouw van het Nederlandse contingent in de Internationale Brigades. Het hoofdstuk wordt besloten met een poging een beeld te geven van de Nederlandse vrijwilligers, hun maatschappelijke en politieke achtergronden en hun motieven om aan de strijd in Spanje te gaan deelnemen.

De werving in Nederland en de reis naar Spanje[6]

Het is niet geheel duidelijk, wanneer in Nederland met de werving van vrijwilligers werd begonnen. Zeker is wel, dat dit ruim voor de jaarwisseling 1936/1937 geweest moet zijn. In ieder geval vond in Amsterdam vanaf eind november werving plaats; in december vertrokken vanuit Amsterdam, Rotterdam en Den Helder vrijwilligers in georganiseerd verband

[5] Bij de behandeling van de werving beperken wij ons tot de CPN en laten de activiteiten van de RSAP en van de anarchistische beweging buiten beschouwing. Vergelijk het voorwoord.

[6] In de noten bij de volgende pagina's wordt herhaaldelijk verwezen naar bescheiden uit de archieven van de ministeries van Justitie en van Buitenlandse Zaken. In alle gevallen wordt eerst verwezen naar het document waaraan in de tekst wordt gerefereerd. Daarachter komt, tussen haakjes, de vindplaats. Is dit het archief van het ministerie van Justitie, dan luidt die AJ/GCA (d.w.z. Archief Justitie/Geheim chronologisch archief), gevolgd door de dagtekening en het kenmerk van de minuut waarin het document is opgeborgen. Is een document gevonden in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, dan wordt als volgt naar de vindplaats verwezen: ABZ/A 197bis Spanje (d.w.z. Archief Buitenlandse Zaken/A-dossiers (1871-1940) 197bis Spanje), gevolgd door de titel van het dossier waarin het document werd aangetroffen.

naar Spanje.[7] Een en ander vereiste vanzelfsprekend de nodige voorbereiding. Waarschijnlijk zijn er wel enkele weken overheen gegaan, voordat het wervingsapparaat 'bedrijfsklaar' was. Het moet in de nazomer of het vroege najaar van 1936 zijn geweest, dat Chris Smit van de CPN-leiding de opdracht kreeg om de coördinatie van de werving op zich te nemen.

Chris Smit, afkomstig uit de Amsterdamse Jordaan, was op dat tijdstip 29 jaar oud en had al een forse staat van dienst in de communistische beweging. In 1925 was hij lid geworden van de Communistische Jeugd Bond (CJB). Achtereenvolgens maakte hij deel uit van het bestuur van zijn afdeling en van het Amsterdamse district van deze organisatie. Van 1928 tot 1930 bezocht hij de Lenin-school in Moskou, de kaderopleiding van de Komintern. Uit deze periode stamde de schuilnaam 'Hans Klein', die hij ook in de volgende jaren zou blijven voeren. In 1930 werd hij politiek secretaris van de CJB, een functie die hij tot 1934 vervulde. Inmiddels was hij ook in het partijbestuur van de CPN gekozen. Vanaf 1934 was hij werkzaam als partij-instructeur, eerst in de partijgroep bij de spoorwegen, vervolgens in het Gelderse district van de CPN. Door zijn ruime ervaring in de communistische beweging en met name door zijn werk als partij-instructeur kende Smit de leidinggevende mensen in de verschillende districten van de CPN. Zodoende beschikte hij over de contacten die hij nodig had om over het hele land een netwerk van wervingsverantwoordelijken op te bouwen. De opdracht hiertoe ontving hij van Jan Postma, eveneens lid van het partijbestuur van de CPN en als secretaris de leidinggevende figuur van de Nederlandse Rode Hulp (NRH), een nauw met de CPN verbonden solidariteitsorganisatie.[8] Chris Smit:

– Mijn voornaamste en op dit terrein eigenlijk wel enige directe contact – natuurlijk, er waren meerdere mensen van het partijbestuur, van het secretariaat zeker, precies op de hoogte van de gang van zaken – , maar mijn directe opdrachtgever en medebestuurder was Jan Postma. (...) Uiteindelijk heeft elke districtsleiding voor dit doel wel een man vrijgemaakt. Met die mensen stond ik in contact. De mensen die in Haarlem of in Rotterdam of in andere districten van de partij verantwoordelijk waren voor dit soort werk, met die mensen stond ik rechtstreeks in contact.

---

[7] Ambtsbericht van de hoofdcommissaris van politie te Amsterdam, 11 oktober 1937, Lr. G No. 15882/1936 (AJ/GCA, 10 november 1937, Nr. 6191, 2e Afd. A/5); brief van de consul-generaal te Parijs aan de minister van Buitenlandse Zaken, 12 december 1936 en rapport van de Inlichtingendienst-Amsterdam, 8 december 1936, no. 3423, geheim (ABZ/A 197bis Spanje, dossier 'Werving vrijwilligers Spanje'); afschrift van brief van de consul-generaal te Parijs aan de minister van Buitenlandse Zaken, 24 januari 1938 no. 269/30 (AJ/GCA, 2 maart 1938, Nr. 1218, 2e Afd. A /5/1e); rapport van de hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, 16 mei 1938, I.d. No. 1949/1936, geheim (AJ/GCA, 18 maart 1938, Nr. 1536, 2e Afd. A/5).

[8] Zie voor een overzicht van de geschiedenis van de NRH André Gerrits, 'Solidariteit zonder eenheidsfront. De Internationale Rode Hulp in Nederland, 1925-1938', in: *Anti-fascisme in de jaren dertig. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* nr. 10 (Amsterdam 1985), p. 55-79. Officieel heette de organisatie in de onderhavige periode *Nederlandse* Rode Hulp, maar men treft ook nog wel de tot 1933 geldende benaming *Internationale* Rode Hulp (-sectie Holland) aan. In 1937 leefde bij de Nederlandse autoriteiten de gedachte, dat de NRH de voor de werving verantwoordelijke organisatie was. Ongetwijfeld waren er activisten en kaderleden van de NRH betrokken bij de werving, maar het initiatief lag bij de CPN-leiding (in opdracht van de Komintern) en de uitvoering liep zeker niet alleen via NRH-kanalen.

Waarschijnlijk trokken de wervingsverantwoordelijken op districtsniveau in een aantal gevallen op hun beurt weer mensen aan om hen te assisteren bij hun werk. Chris Smit bracht regelmatig aan Postma verslag uit over de activiteiten van zijn netwerk.

Het wervingswerk werd met de nodige voorzichtigheid georganiseerd. Zo werd aan mensen die zich bij kantoren of lokalen van de CPN of de NRH meldden met de mededeling, dat zij naar Spanje wilden, te verstaan gegeven, dat men zich niet bezighield met het voorthelpen van mensen naar dit land. Op schriftelijke aanmeldingen werd in dezelfde geest gereageerd. Chris Smit:

– *Er waren mensen die zich op het partijbureau bijvoorbeeld meldden, maar de partij kon natuurlijk onder de gegeven omstandigheden niet zeggen: 'Nou jongen, geef je maar op.' Dat kon natuurlijk niet, want dat was strikt illegaal wat daar gebeurde.*

Wel werd in dergelijke gevallen naam en adres van de betrokkene genoteerd en werd nagetrokken, of iets ten nadele van hem bekend was. Was dit niet het geval, dan werd hij alsnog benaderd. Bij wijze van voorzorgsmaatregel kreeg Chris Smit in de regel de vrijwilligers zelf niet te zien:

– *Ik sprak dus over het algemeen haast nooit met de mensen zelf die naar Spanje gingen. Dat was natuurlijk een soort methode om te zorgen, dat wij ongehinderd konden werken, dat ze niet plotseling in konden grijpen en ons arresteren.*

Niet iedereen die met de gedachte rondliep om zich bij de Internationale Brigades aan te sluiten, meldde zich uit eigen beweging bij de CPN. Uit materiaal in de archieven van de ministeries van Justitie en van Buitenlandse Zaken krijgt men de indruk, dat mensen ook actief benaderd werden door wervingsverantwoordelijken of hun medewerkers, bijvoorbeeld naar aanleiding van gesprekken over de situatie in Spanje. Veelal werden zulke contacten gelegd bij stempellokalen. Bij andere gelegenheden werden wervingsverantwoordelijken, hun medewerkers of andere actieve communisten op straat aangeschoten door geïnteresseerden. De meer actieve vormen van werving stonden natuurlijk op gespannen voet met het streven dit werk met een zo groot mogelijke geheimhouding te omgeven. Dat hier beoordelingsfouten werden gemaakt, was vrijwel onvermijdelijk.

Welke criteria bij de beoordeling van aspirant-vrijwilligers werden gehanteerd, is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk waren deze vrij globaal. In elk geval werden niet uitsluitend communisten aangenomen. Chris Smit:

– *Er waren zeer zeker ook heel wat mensen die geen lid van de partij waren. Maar die, ja, hoe gaat dat, dan wordt er natuurlijk toch een steekproef genomen, of die mensen zich als betrouwbare kameraden of wat dan ook gedroegen. Of er iets slechts van hen bekend was, laat ik het zo zeggen. Als dat niet het geval was, dan werden die mensen ook geaccepteerd, uiteraard.*

Het lijkt ons echter niet zo waarschijnlijk, dat de wervingsverantwoordelijken erg ver buiten de eigen kring actief waren. Aangenomen moet worden, dat de werving vooral plaatsvond onder groepen waarbinnen de CPN reeds de nodige aanhang had.

Leden van de CPN hadden toestemming van hun partij nodig om naar Spanje te gaan. Alleen als de betrokkene in Nederland voor het partijwerk gemist kon worden, kreeg hij die

toestemming: een te grote uitdunning van het kader was ongewenst. Arie van Poelgeest uit Amsterdam vertrok in december 1936 naar Spanje:

– Ik heb eerst dus aan mijn partij gevraagd, of ik mocht gaan, want niet iedereen mocht gaan, (...) die zeer belangrijk waren, die mochten niet.

Een dergelijke beslissing kon ook negatief uitvallen. Toen de Amsterdamse communist Co Dankaart zijn partij toestemming vroeg om zich aan te sluiten bij de Internationale Brigades, werd hem meegedeeld, dat hij nodig was voor het solidariteitswerk in Nederland. In opdracht van de CPN werd Dankaart actief in de Commissie 'Hulp aan Spanje'.

Was eenmaal het besluit gevallen, dat iemand naar Spanje kon vertrekken, dan kreeg de betrokkene een kaartje voor de trein naar Parijs of geld om dit aan te schaffen en – zonodig en zo mogelijk – geld voor een legimitatiebewijs. Voorts werd hem een adres in Parijs verstrekt, waar hij zich na zijn aankomst moest melden en vanwaar hij verder geholpen zou worden. Uit veiligheidsoverwegingen was bij dit tweede contact met de aspirant-vrijwilliger meestal een andere persoon betrokken dan degene die de eerdere gesprekken had gevoerd. De Amsterdamse communist Adriaan van Dijk gaf rond de jaarwisseling 1936/1937 te kennen, dat hij aan de strijd in Spanje wilde gaan deelnemen:

– Nou, toen heb ik afgewacht, ze wisten m'n adres, dus ik heb afgewacht. En toen kreeg ik de papieren, (...) waar ik me in Parijs moest melden bij de Internationale Brigade. En we kregen ook wat geld.

– En het geld voor die reis naar Parijs, dat kreeg je van een partijgenoot?

– Dat kreeg ik van een partijgenoot.

– Weet je toevallig nog, wie dat was?

– Dat was zo, Iaat ik het je precies vertellen, er werden geen namen genoemd. Waar ik het mee besproken had, die kwam niet, maar een ander, die kwam en die kende ik helemaal niet. Want je moest ook oppassen, alles zat achter je aan. Dus je moest voorzichtig zijn en de partij was inderdaad voorzichtig.

Aanvankelijk reisde men rechtstreeks vanuit Nederland naar Parijs. Al spoedig bleek echter, dat het noodzakelijk was tijdens de reis met groter omzichtigheid te werk te gaan; de treinen naar Parijs werden op de stations door de politie en aan de grens door de marechaussee gecontroleerd. Bovendien beschikte een aantal aspirant-vrijwilligers niet over een legitimatiebewijs. Het aanvragen van een paspoort kon aanleiding geven tot het stellen van lastige vragen door de gemeentelijke autoriteiten. Vanaf voorjaar 1937 werd de reis daarom veelal in kortere trajecten opgedeeld en aan de Nederlands-Belgische en Belgisch-Franse grens gebruik gemaakt van smokkelroutes of van overgangen waar geen geregelde controle plaatsvond. Zo was in de zomer van 1937 ondermeer de volgende route in gebruik. Per trein reisde men naar Bergen op Zoom, vanwaar de bus naar Antwerpen werd genomen. Wie niet over de nodige papieren beschikte passeerde in het grensplaatsje Putte te voet de grens. Van Antwerpen ging het, eveneens per interlokale bus, naar het plaatsje Menen, aan de Belgisch-Franse grens. Hier werd men opgevangen in café 'De Proletaar' en de grens overgeholpen. Vervolgens begaf men zich via Lille naar Parijs. De grensovergang bij Putte was overigens niet de enige die gebruikt werd om aspirant-vrijwilligers illegaal het land uit te krijgen.

Andere mogelijkheden waren de 'Merelse Dreef' ten zuiden van Breda en het grensgebied tussen Tilburg en het Belgische Turnhout.

Dergelijke smokkelroutes werden ook benut om vrijwilligers die – met verlof of definitief – naar Nederland terugkeerden, de grens over te brengen. Piet Laros, die in de nazomer van 1937 tijdelijk naar Nederland terugkwam om van de gevolgen van een verwonding te herstellen, werd in Turnhout opgevangen door een Belgische communist, wiens naam en adres hij in Parijs gekregen had. Deze zorgde ervoor, dat hij in een pendelbus voor Belgische Philips-arbeiders Nederland binnenkwam. Op de terugreis naar Spanje zou Laros dezelfde route in omgekeerde volgorde afleggen, maar nu liep er een aantal zaken mis. Hij werd door de Belgische grensbewaking gearresteerd en na een urenlange ondervraging kreeg hij twee etmalen de tijd om België te verlaten. Uit veiligheidsoverwegingen begaf hij zich niet naar zijn contactpersoon in Turnhout, maar ging in plaats daarvan naar het kantoor van de Belgische communistische partij in Antwerpen. Vandaar werd hij via het ons inmiddels bekende café in Menen de Belgisch-Franse grens overgeholpen:

– *Dat was een gezellig cafeetje met een grote foto van Lenin en een grote van Stalin, en dat ging daar allemaal zo gemoedelijk, het was net of het daar een communistische wereld op d'r eigen was, weet je wel. Maar ja, als je dan zo'n foto zag, dan wist je wel, dat het goed zat, daar moest je maar op vertrouwen.*

Waarschijnlijk waren deze en soortgelijke smokkelroutes al vóór de vorming van de Internationale Brigades in gebruik om illegale Duitse politieke vluchtelingen van het ene naar het andere 'gastland' over te brengen.

Eenmaal in Parijs gearriveerd begaven de vrijwilligers zich naar het adres dat hun in Nederland verstrekt was. De Parijse wervingscentrale was verspreid over een aantal lokaliteiten van de Franse communistische partij, het Franse vakverbond en de Franse Rode Hulp. Het voornaamste recruteringscentrum was gevestigd aan de Avenue Mathurin Moreau. Andere trefpunten waren het 'Café de l'Espérance' aan de Rue des Couronnes en het restaurant 'La Famille Nouvelle' aan de Boulevard de la Villette. Hier gebruikten de vrijwilligers de maaltijd, wanneer zij enkele dagen op transport naar Zuid-Frankrijk moesten wachten. Voor de overnachting waren enkele hotels in gebruik. Frans Oord uit Zaandam bracht in februari 1937 op doorreis naar Spanje enkele dagen in Parijs door:

– *We sliepen in een hotelletje, ook van de vakbond. En dan had je 's avonds zo'n hele grote eetzaal, en daar had je zo'n opkomende zon, en daar stond op, in de Franse taal: Proletariërs aller landen, verenigt u! Die muur is me altijd bijgebleven.*

Tijdens het verblijf van de vrijwilligers in Parijs werden de oprechtheid van hun motieven en hun politieke betrouwbaarheid aan een nader onderzoek onderworpen. Bij de Parijse wervingscentrale werkten ook verschillende Nederlanders voor kortere of langere tijd. Eén van hen was Arie Favier, die in het voorjaar van 1937 na een verblijf van enkele maanden in Spanje naar de Franse hoofdstad werd gestuurd voor medische behandeling; men had in Barcelona een vlek op één van zijn longen geconstateerd. Na een verblijf van enkele weken in een ziekenhuis werd hij ingezet bij de opvang van vrijwilligers van verschillende nationaliteiten:

– Ik sprak wat talen, dus dat scheelde een stuk. En al die nieuwelingen, daar praatte je mee, voornamelijk ook over de intentie waarom. Wij vonden het niet erg, als iemand een avonturier was, daar heb je de beste soldaten onder dikwijls. Maar je moest een klein beetje weten, waarom doe je dat nou, hè. Want in een oorlog stappen is geen kleinigheid.
Ook begeleidde Favier enkele malen transporten vrijwilligers naar Zuid-Frankrijk. In het najaar van 1937 keerde hij terug naar Spanje.[9]

De Nederlandse vrijwilligers maakten de reis naar de Franse hoofdstad individueel of in vrij kleine groepen van meestal minder dan tien man. Vanuit Parijs vertrok men in aanzienlijk grotere groepen van internationale samenstelling per trein naar Zuid-Frankrijk. In Parijs werd de vrijwilligers een geldbedrag ter hand gesteld, zodat zij bij aanhouding door de Franse politie niet zonder middelen van bestaan zouden zijn. Tot februari 1937 kon men de Frans-Spaanse grens zonder moeilijkheden passeren, hetzij met de trein via Port Vendres en Port Bou, hetzij per bus via het grensplaatsje Le Perthus. Adriaan van Dijk:
– Wij zijn gewoon de grens overgegaan, de Franse douane wist dat, en de Spaanse douane ook. Toen werden de paspoorten ingenomen. Die werden door de Franse douane overhandigd aan de Spaanse douane. Want dat was het Volksfront, dus er was niets op tegen, (...) die grens was open.

Sommige transporten vrijwilligers vertrokken ook per schip uit Marseille. Met ingang van 20 februari 1937 werd de non-interventieovereenkomst echter uitgebreid tot buitenlandse combattanten. Om onnodige problemen met de Franse regering – die het functioneren van de Parijse wervingscentrale en het transport van vrijwilligers naar het grensgebied oogluikend bleef toestaan – te voorkomen werd vanaf dit tijdstip de grens illegaal overschreden. Soms verliet men Frankrijk per boot vanuit de havenstad Sète. Het grootste deel van de vrijwilligers moest echter te voet de Pyreneeën over. Deze tocht, die meestal 's nachts plaatsvond, betekende voor verreweg de meeste Nederlanders de eerste kennismaking met het verschijnsel bergen. Sake Visser uit Lemmer trok in augustus 1937 de Pyreneeën over:
– En toen wist ik wat het was, lopen en toch slapen. Ja, eerlijk waar, onder het lopen viel je gewoon in slaap. (...) We hebben wel twintig uur gelopen. Dan had je hier de ene berg gehad en dan stond er weer zo'n grote voor je. Dan denk je, nou dat zal de laatste wel wezen, en dan was je er overheen en dan was er wéér één, en zo ging dat maar door. Tot je op het laatst toch op het eind kwam en dan moest je met een rotgang naar beneden toe en dan kwam je in Figueras aan.

Eenmaal in Spanje aangekomen werd men doorgestuurd naar Albacete, waar het hoofdkwartier van de Internationale Brigades was gevestigd.

Het Nederlandse wervingsapparaat droeg vanzelfsprekend alleen verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in Nederland en – samen met Belgische en Franse communisten – voor het transport van de vrijwilligers naar Parijs. De voor spoorbiljetten, legitimatiebewij-

[9] Favier vervulde bij de wervingscentrale geen leidinggevende functie. Leidinggevende Nederlanders in Parijs waren Janrik van Gilse en Albert Potze, die beiden ook geruime tijd in Spanje doorbrachten als door de CPN uitgezonden politieke functionarissen.

zen en dergelijke benodigde financiële middelen werden verstrekt door de Parijse wervingscentrale. Chris Smit:

– Ik weet natuurlijk ook precies, waar dat geld vandaan kwam, want van tijd tot tijd moest ik het gaan halen, en dat was in Parijs. (...) Als de één het niet ging halen, dan moest de ander het halen, en dat wisselden we af om begrijpelijke redenen. Als Jan Postma het zelf niet deed, dan deed een tweede of derde het, maar ik deed het ook wel eens.

Postma kreeg, waarschijnlijk op een dekadres, bericht over de aankomst van de vrijwilligers in Parijs. Ook onderhield hij contact met door de CPN uitgezonden politieke functionarissen in Spanje, die hem op de hoogte hielden van zaken als het moreel onder de Nederlandse interbrigadisten, verloven en – in voorkomende gevallen – deserties. De communicatie tussen deze functionarissen en Postma verliep via brieven, die aan nieuwe vrijwilligers of verlofgangers werden meegegeven.[10]

De Nederlandse overheid en de werving[11]

In het voorafgaande hebben wij reeds enkele malen kunnen constateren, dat de CPN bij de werving zo voorzichtig mogelijk te werk ging. Men hield vanaf het begin rekening met actieve tegenwerking van overheidszijde, naar spoedig zou blijken niet ten onrechte. Wij zullen zien, hoe de Nederlandse regering het vertrek van vrijwilligers trachtte te verhinderen en door welke overwegingen zij zich hierbij liet leiden. Eerst zullen wij ons echter bezighouden met de vraag, hoe de overheid in grote lijnen achter de werkwijze en samenstelling van het wervingsapparaat wist te komen.

Begin december 1936 kregen de Nederlandse autoriteiten voor het eerst lucht van de werving van vrijwilligers.[12] In de loop van 1937 verzamelden zij een grote hoeveelheid informatie over het functioneren van het wervingsapparaat en over de mensen die daarbij betrokken waren. Hoe ging deze informatieverwerving in haar werk? Zonder twijfel werd de voornaamste bron van inlichtingen gevormd door uitlatingen van diegenen die zich hadden laten aanwerven, maar die – hetzij op weg naar, hetzij na een verblijf van kortere of langere duur in Spanje – spijt kregen van hun beslissing en besloten terug te keren. In de regel werden deze mensen gerepatrieerd door bemiddeling van de Nederlandse consulaten in Valencia, Barcelona, Marseille en Parijs. De consulaten stuurden gegevens over dergelijke gevallen naar het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag, dat deze op zijn beurt doorspeelde naar het ministerie van Justitie. Eind 1938 schatte de zaakgelastigde van de Nederlandse regering bij de Spaanse Republiek het aantal uit de Internationale Brigades gedeserteerde Nederlanders op 50 à 75.[13] Deze deserteurs werden eerst op de Nederlandse consulaten in

[10] Vergelijk voor deze functionarisen het proces-verbaal van het hoofdbureau van politie, centrale recherche te Amsterdam no. 501[a] van 1937 (AJ/GCA, 7 juni 1938, Nr. 3326).

[11] Bij het beschrijven van het optreden van de Nederlandse overheid tegen de werving hebben wij ondermeer gebruik gemaakt van de ongepubliceerde scriptie van J.H. Lamers, *De Nederlandse regering en de Spaanse Burgeroorlog* (Nijmegen 1964), met name hoofdstuk 3.

[12] Zie het in noot 7 genoemde rapport van de Inlichtingendienst-Amsterdam.

[13] Brief van het Gezantschap der Nederlanden (Schlosser) aan de minister van Buitenlandse Zaken, 27 november 1938, No. 813-444-938 (ABZ/A 197bis Spanje, dossier 'Werving vrijwilligers Spanje').

Valencia en/of Barcelona, vervolgens op het consulaat-generaal in Parijs uitvoerig ondervraagd. Na hun terugkeer in Nederland volgden dan één of meerdere verhoren door de politie in hun woonplaats. Op deze wijze verzamelden de Nederlandse autoriteiten niet alleen talrijke gegevens over het wervingsapparaat, maar ook over de route naar Spanje en over daar verblijvende Nederlanders.

Dit was echter niet de enige manier waarop informatie verkregen werd. Vooral in de eerste maanden van 1937 leidde ook onderzoek in of vanuit Nederland tot de nodige resultaten. Zo ontbood de politie in Deventer in januari twee jonge werklozen, die een paspoort hadden aangevraagd, op het bureau. Zij bleken van plan te zijn naar Spanje te gaan en één van hen had zich daartoe in verbinding gesteld met de NRH in Amsterdam, overigens zonder naar eigen zeggen tot op dat moment bericht te hebben ontvangen.[14] In andere gevallen werd een onderzoek ingesteld op basis van geruchten, dat iemand naar Spanje zou zijn vertrokken; daarbij werden familieleden en bekenden van de betrokkene ondervraagd. Frans Oord:

– *We zouden met z'n vijven weggaan, er was zelfs nog een zesde in betrokken en die trok zich terug op het laatste moment. (...) Een goeie jongen, maar die heeft z'n mond even voorbijgepraat, (...) die vertelde, dat wij op weg waren naar Spanje. En dat heeft de een of ander opgevangen. En terwijl ik om één uur was weggegaan, stond om vier uur, halfvijf de politie bij mijn vader voor de deur.*

De vader van Frans Oord was op de hoogte van het reisdoel van zijn zoon en stond achter diens besluit. In dit geval was het politiebezoek dus vergeefse moeite.

Verder bedienden de autoriteiten zich van infiltranten. Dit blijkt overtuigend uit een rapport van de Centrale Inlichtingsdienst (CID) – de vooroorlogse versie van de Binnenlandse Veiligheidsdienst – van mei 1937. Het rapport heeft betrekking op een geval, dat in april van dat jaar in Den Haag speelde. Een werkloze 'zegsman' had zich tot één van de communisten die hij regelmatig bij het stempellokaal ontmoette, gewend met de vraag, of hij naar Spanje zou kunnen gaan. Hij werd geholpen en vertrok op 14 april met enkele andere Hagenaars per trein naar Brussel, waar zich twee Groningers bij de groep voegden. Van Brussel reisde men via Gent naar Menen, waar Belgische communisten het gezelschap de grens overloodsten. In Roubaix werd men door Franse communisten van voedsel en onderdak voorzien, waarna men de volgende dag doorreisde naar Lille. Hier verliet onze 'zegsman' de groep, meldde zich bij het Nederlandse consulaat in deze plaats en nam telefonisch contact op met de Haagse politie. Op een door het consulaat in Lille verstrekt spoorkaartje reisde hij vervolgens naar Parijs, waar hij zich bij het consulaat-generaal meldde. Een functionaris van het consulaat-generaal ging samen met de 'zegsman' en de inmiddels ingelichte Parijse politie op onderzoek uit en trof inderdaad het Haags-Groningse transport op de Boulevard de la Villette, op weg naar 'La Famille Nouvelle' om daar de maaltijd te gebruiken. De Parijse politie ging niet tot arrestatie over. Als reden daarvoor gaf men op het transport tot de Frans-Spaanse grens te willen volgen in de hoop de gebruikte grensovergangen op het spoor te

[14] Bericht van de commissaris van politie te Deventer, 20 januari 1937, G No. 476 (AJ/GCA, 27 januari 1937, Nr. 526, Afd. 5/2A).

komen.[15] Dit leidde tot niets, hetgeen waarschijnlijk verklaard kan worden uit de bereidheid van de Franse overheid het vertrek van vrijwilligers oogluikend toe te staan.

Van een dergelijke bereidheid konden de Nederlandse autoriteiten niet worden beschuldigd. Zij zaten echter met het probleem, dat geen wettelijke middelen voorhanden waren om het vertrek of het voorthelpen van vrijwilligers naar Spanje te verhinderen. Reeds in december 1936 wees de minister van Justitie hierop in een brief aan zijn collega van Buitenlandse Zaken.[16] Begin januari 1937 gaf Buitenlandse Zaken een persbericht uit, waarin gewezen werd op het feit, dat men ingevolge artikel 7 sub 4 van de wet op het Nederlanderschap zijn nationaliteit verloor door in vreemde krijgsdienst te treden. Dit heeft maar weinig Spanje-gangers weerhouden, want pas in de volgende maanden kwam de stroom uit Nederland goed op gang. Eind januari bepaalde de regering, dat geen paspoorten afgegeven mochten worden aan werklozen die te kennen gaven naar Spanje te willen gaan om daar werk te zoeken. In de loop van februari werd deze maatregel vervangen door een nieuwe. Alle uit te geven paspoorten moesten door een stempel ongeldig gemaakt worden voor Spanje. Alleen wie kon aantonen, dat hij of zij naar Spanje ging voor niet-militaire doeleinden, kon een voor dat land geldig paspoort krijgen. Geen van de maatregelen had het gewenste effect. Wij hebben al kunnen constateren, dat een paspoort geen onmisbaar attribuut was voor wie naar Zuid-Frankrijk wilde reizen. En de republikeinse autoriteiten vroegen niet aan vrijwilligers, of hun paspoort – als zij dat al hadden – geldig was voor Spanje.

Goede raad was duur. Waar de bestaande wettelijke mogelijkheden tekortschoten werd nieuw recht geschapen. In maart loodste de regering een wetsontwerp 'voorbehoud tot het nemen van maatregelen met het oog op de vijandelijkheden in Spanje' zonder problemen door het parlement. In de Tweede Kamer bleek hoofdelijke stemming overbodig. Alleen de woordvoerders van CPN en RSAP lieten aantekenen, dat zij geacht wilden worden tegen te hebben gestemd. De wet, die op 8 april 1937 in werking trad, gaf de regering een vrijbrief om alle maatregelen te treffen die zij noodzakelijk achtte gezien de Nederlandse deelname aan de non-interventieovereenkomst. Het lijkt echter onwaarschijnlijk, dat de regering bij het indienen van het onderhavige wetsontwerp uitsluitend geïnspireerd werd door het verlangen de non-interventieovereenkomst zo nauwlettend mogelijk te doen naleven door Nederlandse onderdanen. Al in de zojuist genoemde brief van december 1936 had de minister van Justitie bij zijn collega van Buitenlandse Zaken geïnformeerd, of het niet mogelijk zou zijn effectieve maatregelen tegen de werving van vrijwilligers te treffen in verband met de volkenrechtelijke en internationaal-politieke aspecten van de zaak. Deze suggestie werd drie maanden vóór de uitbreiding, in februari 1937, van de non-interventieovereenkomst tot buitenlandse combattanten gedaan. Hieruit blijkt wel, dat men de werving van vrijwilligers voor de Internationale Brigades op zich, los van de non-interventiepolitiek, ongewenst vond. Communistische activiteit van een dergelijke omvang en reikwijdte werd

[15] Rapport van de CID aan de ministers van Justitie en van Buitenlandse Zaken, 's-Gravenhage 18 mei 1937, no. 45656, geheim, met bijlage (ABZ/A 197bis Spanje, dossier 'Werving vrijwilligers Spanje').
[16] Brief van de minister van Justitie aan de minister van Buitenlandse Zaken, 22 december 1936, 5^{e} Afd./2A, No. 6930, geheim (ABZ/A 197bis Spanje, dossier 'Werving vrijwilligers Spanje').

kennelijk als bedreigend ervaren. Vermoedelijk tilde men er zwaar aan, dat het wervingsapparaat in Nederland deel uitmaakte van een oncontroleerbaar internationaal netwerk. Ook het feit, dat de vrijwilligers militaire ervaring opdeden, zal niet tot de gemoedsrust van de autoriteiten hebben bijgedragen.

Op 11 juni 1937 werd een koninklijk besluit 'strekkende om het dienstnemen bij één der strijdende partijen in Spanje te beletten' uitgevaardigd. Het tweede lid van dit koninklijk besluit luidde: 'Het is verboden eenige handeling te verrichten, welke hetzij op dienstneming bij één der strijdmachten in Spanje gericht is, het zij ten doel heeft het in dienst treden bij één der strijdmachten in Spanje te bevorderen.'[17] Met deze ruim gekozen formulering in de hand konden de autoriteiten overgaan tot een actief opsporings- en vervolgingsbeleid. Over de werkwijze van het wervingsapparaat was inmiddels het nodige bekend. Spoedig vielen de eerste arrestaties.

Op 15 juli werd op het station van Utrecht een vooraanstaande communist uit die plaats aangehouden. Hij had zojuist aan twee mannen, die op het punt stonden naar Spanje te vertrekken, wat geld en een briefje met daarop een contactadres in Menen gegeven. De arrestant verklaarde als tussenpersoon op te treden en het geld en het briefje twee dagen tevoren op het stationsplein van een onbekende ontvangen te hebben. Hierdoor dekte hij de top van het wervingsapparaat in tegen strafrechtelijke vervolging. Uit andere bronnen was bij de CID op dat moment overigens al het nodige bekend over de landelijke leiding van de werving. Het rapport van de inlichtingendienst-Utrecht over de arrestatie van de Utrechtse communist wist het volgende te melden: 'Dezerzijds is vernomen, dat in den namiddag van Dinsdag 13 Juli 1937, eenige oogenblikken ten huize van (de arrestant) heeft vertoefd, Christiaan Smit, geboren te Amsterdam 11 September 1907, wonende te Amsterdam, zich noemende "Hans Klein". Deze zou belast zijn met de landelijke leiding wat betreft het ronselen van vrijwilligers naar Spanje. Hij zou in het bezit zijn van een spoorwegabonnement en zou meerdere malen een reis naar Parijs maken.'[18] CID-informatie vormde echter geen basis voor strafrechtelijke vervolging. De Utrechtse communist erkende de feiten die hem ten laste waren gelegd, maar weigerde te zeggen, van wie hij het geld en het briefje had gekregen. In oktober werd hij tot 100 gulden boete subsidiair één maand gevangenisstraf veroordeeld.[19]

Inmiddels had een aanzienlijk ernstiger ontwikkeling plaatsgevonden. Begin september werd, op basis van de verklaringen van een deserteur, één van de wervingsverantwoordelijken voor Haarlem en omstreken gearresteerd. De man sloeg door: hij bekende niet alleen 42 mensen uit Haarlem, Beverwijk, Zaandam, Wormerveer en Ilpendam naar Spanje te hebben voortgeholpen, maar noemde ook de namen van Chris Smit en van de belangrijkste

[17] *Nederlandsche Staatscourant* 17 juni 1937.

[18] Rapport van de Inlichtingendienst-Utrecht, juli 1937, Doss. 163/1937, geheim (AJ/GCA, 29 juli 1937, Nr. 4348, 2e Afd. A/5).

[19] Ambtsbericht van de officier van justitie te Utrecht, 22 oktober 1937, A no. 353 (WL 2529) (AJ/GCA, 3 november 1937, Nr. 6074, 2e Afd./A5); *Het Volksdagblad* 5 en 19 oktober 1937.

wervingsverantwoordelijke in Amsterdam.[20] De Haarlemse officier van justitie meldde aan de procureur-generaal in Amsterdam: 'Hij heeft verklaard alles gedaan te hebben in opdracht van de Communistische Partij in Nederland.'[21] Blijkens het proces-verbaal van een verhoor dat eind september werd afgenomen, weigerde de arrestant op dat moment verdere verklaringen af te leggen, tenzij in aanwezigheid van zijn raadsman, de NRH-advocaat Simon de Jong.[22] Chris Smit geeft een aannemelijke verklaring voor de opstelling van de arrestant:

– *Dat kenden wij natuurlijk ook wel, hè, de methode om een vent die op een gegeven moment zwak was geweest, dat te laten herroepen. (...) Door onze advocaat heeft hij zich laten ompraten, die wilde mij natuurlijk redden.*

De Haarlemmer werd eind december door de rechtbank in zijn woonplaats veroordeeld tot één week gevangenisstraf.[23]

Aangenomen mag worden, dat de gebeurtenissen in Haarlem voor de nodige consternatie zorgden bij de top van het wervingsapparaat en bij de CPN-leiding. Ongetwijfeld kreeg Postma van De Jong te horen, dat de arrestant was doorgeslagen. En er vonden in de zomer en het najaar van 1937 nog meer arrestaties plaats, die in minstens twee gevallen in een rechtszaak resulteerden. Volgens *Het Volksdagblad*, de krant van de CPN, was in beide gevallen sprake van uitlokking.[24] De autoriteiten brachten, kortom, in de zomer en het najaar van 1937 forse slagen toe aan het wervingsapparaat. Ongetwijfeld was de voornaamste zorg van de CPN-leiding te voorkomen, dat de autoriteiten rechtsgeldig bewijsmateriaal voor de betrokkenheid van de partij bij de werving in handen zouden krijgen. Hoogstwaarschijnlijk speelde de vrees, dat de regering in dat geval zou overgaan tot een verbod van de CPN, een rol. Helemaal ongegrond was deze vrees niet: binnen het justitiële apparaat werd gespeeld met de gedachte van een verbod van de NRH, die men als de voornaamste organisator van de werving beschouwde. In december 1937 stelde de Amsterdamse officier van justitie in een ambtsbericht aan de procureur-generaal: 'Het is m.i. noodzakelijk, dat de geheele Internationale Roode Hulp krachtdadig wordt opgeheven en uiteengeslagen.'[25] De angst voor een

---

[20] Ambtsbericht van de commissaris van politie te Haarlem, 8 september 1937, No. XIX/1-1 (AJ/GCA, 22 september 1937, Nr. 5211, 2e Afd. A/5).

[21] Ambtsbericht van de officier van justitie te Haarlem, 9 september 1937, A no. 667, geheim (AJ/GCA, 22 september 1937, Nr. 5211, 2e Afd. A/5).

[22] Proces-verbaal van de politie te Haarlem, No. 1040, 29 september 1937 (AJ/GCA, 7 juni 1938, Nr. 3326, 2e Afd. A/5/1e).

[23] Afschrift van rapport van de politie te Haarlem, 30 maart 1938, No. 186 (AJ/GCA, 22 april 1938, Nr. 2244, 2e Afd. A); *Het Volksdagblad* 23 december 1937.

[24] *Het Volksdagblad* 19 november, 17 en 24 december 1937 en 7 maart 1938 (over een zaak in Rotterdam); 26 november 1937, 5 en 18 januari en 9 en 22 november 1938 (over een geval in Amersfoort).

[25] Ambtsbericht van de officier van justitie te Amsterdam, 27 december 1937, No. 3109/I/A.1937, geheim (AJ/GCA, 17 januari 1938, Nr. 278, 2e Afd. A/5). Deze gedachte werd binnen het ministerie wel degelijk serieus genomen, zoals blijkt uit een handgeschreven notitie op de minuut waarin dit stuk was opgeborgen: 'Zoo langzamerhand moet toch wel bewijsbaar zijn, welke hand de IRH in de werving heeft. Verdient het dan niet eenige overweging in te gaan op de suggestie van Mr. van Dullemen?' De paraaf onder deze notitie was onontcijferbaar.

verbod zou kunnen verklaren, dat men er van communistische zijde alles aan deed om de top van het wervingsapparaat te vrijwaren van strafrechtelijke vervolging. Sinds de gebeurtenissen in Haarlem mochten de autoriteiten geacht worden op de hoogte te zijn van de rol van Chris Smit. Gevreesd moest worden, dat vroeger of later zijn naam bij een rechtszaak genoemd zou worden. Dit zal in elk geval één van de overwegingen zijn geweest bij het besluit om Smit van zijn taak te ontheffen en naar Moskou te sturen, waar hij eind 1937 aankwam en met een korte onderbreking tot eind 1939 zou blijven. Zijn taak werd door anderen overgenomen. Maar alvorens op de verdere gang van zaken rond de werving in te gaan, willen wij enige aandacht schenken aan de publiciteit die inmiddels rond deze aangelegenheid was ontstaan.

'Nederlanders in Spanje: geronseld?'

Reeds eind 1936 waren in de pers artikelen verschenen over het 'ronselen' van mensen voor dienstneming in het leger van de Spaanse Republiek. In de zomer van 1937 kwam de zaak opnieuw in de belangstelling te staan, en nu veel sterker dan voordien. Dit was het gevolg van twee, onderling samenhangende ontwikkelingen. In de eerste plaats ging, zoals wij zojuist hebben kunnen constateren, de Nederlandse overheid vanaf de zomer van 1937 over tot een actief opsporings- en vervolgingsbeleid. En in de tweede plaats namen ongeveer in dezelfde tijd de desertie en terugkeer van Nederlandse vrijwilligers een vrij forse omvang aan. Vooral *De Telegraaf* besteedde uitvoerig aandacht aan de verklaringen van gedeserteerde interbrigadisten. Deze vertelden, dat men hun werk in Spanje had voorgespiegeld, maar dat zij daar na aankomst tot dienstneming gedwongen waren. Voor *De Telegraaf* vormden dergelijke verklaringen aanleiding om te spreken van 'laffe bemiddelaars', die op 'doortrapte wijze' te werk zouden gaan. Communisten die zich met werving bezighielden, werden van 'ronselarij' beschuldigd.[26]

Het Volksdagblad stelde hier tegenover, dat de gedeserteerde interbrigadisten van tevoren zeer goed geweten hadden, waaraan zij begonnen, en dat zij na hun terugkeer naar Nederland een valse voorstelling van zaken gaven om hun desertie te billijken. De communistische krant betitelde de publiciteit rond de werving als een 'ware ophitsing tegen de CPN.'[27] Incidenteel ging *Het Volksdagblad* op een concreet geval in. Zo publiceerde men naar aanleiding van een in september 1937 in *De Telegraaf* verschenen artikel over een 'geronselde' in oktober brieven van twee in Spanje werkende Nederlandse verpleegkundigen. Daarin werd een boekje opengedaan over het privéleven van de 'geronselde' en over diens gedrag in Spanje. Deze weinig fijnzinnige, maar onder de gegeven omstandigheden wel begrijpelijke methode sorteerde effect. In een brief, die eveneens in *Het Volksdagblad* werd geplaatst, gaf de 'geronselde' lucht aan zijn verontwaardiging over de gepleegde inbreuk op zijn privéleven. Hij erkende echter, dat hij naar Spanje was gegaan om dienst te nemen in de

[26] Zie bijvoorbeeld *De Telegraaf* 12, 13, 14, 15 en 16 juli en 1 augustus 1937.
[27] *Het Volksdagblad* 20 juli 1937.

Internationale Brigades. Door de directe confrontatie, in een hospitaal, met de gevolgen van de oorlog was hem de moed in de schoenen gezonken.[28]

Het is opvallend, dat de communistische krant zich in september 1937 genoodzaakt zag rechtstreeks te ontkennen, dat de CPN bij de werving betrokken was. In juli had *Het Volksdagblad* nog volstaan met de constatering, dat voor een dergelijke betrokkenheid geen bewijzen bestonden. Naar aanleiding van de publiciteit rond de arrestatie van de Haarlemse wervingsverantwoordelijke schreef men echter, 'dat het onwaar is, dat de Communistische partij van Nederland de organisatie van vrijwilligers naar Spanje in handen zou hebben genomen.'[29] Kennelijk voelde men zich op dat moment werkelijk in het nauw gedreven. Tot overmaat van ramp deed ook *Het Volk* een duit in het zakje. Reagerend op de ronselverhalen formuleerde de redactie van het sociaaldemocratische dagblad een suggestieve kritiek op de CPN: 'Van vrijwilligers, die met volledige verantwoordelijkheid hun eigen lotsbestemming kiezen, kan niet worden gesproken, als het jeugdige werklozen betreft, die zich door de wetten van het kapitalistische wanstelsel als uitgestotenen beschouwen, omdat normale arbeidsmogelijkheid voor altijd schijnt te ontbreken. Bij dezulken groeit een wanhoopsstemming, die overgaat in onverschilligheid. En het is dan niet zo heel moeilijk, enkelen hunner over te halen, de reis naar het Spaanse schiereiland te aanvaarden. In een leven zonder afwisseling en zonder kleur lokt plotseling het licht van het avontuur. En zo gaan dan de jongens, die niet weten, wat zij doen. Communisten, die op deze wijze van de stemming van jonge werklozen gebruik – beter: misbruik – zouden hebben gemaakt, hebben met mensenleed en mensenlevens een ontoelaatbaar spel gespeeld.'[30]

In een reactie typeerde *Het Volksdagblad* het commentaar in *Het Volk* als een 'kronkelig en minderwaardig stuk'. De redactie van *Het Volk,* aldus de communistische krant, wendde sympathie voor de Internationale Brigades voor, maar ondersteunde, uit angst voor 'rood' of 'marxistisch' aangezien te worden, in feite de campagne in de rechtse pers: 'Wij beleven het schandelijke schouwspel, dat de sociaaldemocratische pers 't vuurtje van de "ronselarij"-campagne opstookt door geheimzinnige verhalen over "morele pressie", die zou zijn uitgeoefend, om vrijwilligers naar Spanje te brengen.' Op het verwijt van moreel ontoelaatbaar handelen reageerde *Het Volksdagblad:* 'Natuurlijk zou het artikel in "Het Volk" niet volledig zijn geweest, als het blad zich niet op zijn eigen hogere moraliteit beroemde en op zijn "eerbied voor de menselijke persoonlijkheid". De hoge moraal, dat spreekt vanzelf, is niet aan de zijde van hen, die hun leven in de schaal stellen om het fascisme te bestrijden, maar bij diegenen, die fraaie beloften doen en het bij mooie woorden laten, terwijl het lot van Europa op het spel staat. Wij zijn geen deskundigen op het terrein van de moraalwetenschap. Maar wij geven den schrijver in "Het Volk" in overweging, dat huichelarij en lafheid ook ondeugden zijn.'[31]

---

[28] *Het Volksdagblad* 11 en 13 september en 4 en 8 oktober 1937.
[29] *Het Volksdagblad* 10 september 1937.
[30] *Het Volk* 10 september 1937.
[31] *Het Volksdagblad* 11 september 1937. Hoe serieus men inmiddels van communistische zijde de ongunstige publiciteit opnam, blijkt wel uit het uitbrengen van een speciaal aan deze materie gewijde

In hoeverre berustten de verklaringen van gedeserteerde interbrigadisten en de daarop gebaseerde publicaties in de rechtse pers op waarheid? Was er inderdaad sprake van ronselpraktijken? Om deze vraag bevredigend te kunnen beantwoorden moeten wij eerst ingaan op wat gedeserteerde interbrigadisten bewoog tot het afleggen van dergelijke verklaringen. Dat zij daarmee, zoals van communistische zijde werd gesteld, in de eerste plaats vergoelijking van hun desertie beoogden, was waarschijnlijk niet geheel juist. Ongetwijfeld was het belangrijkste motief voor het afleggen van zulke verklaringen de vrees het Nederlanderschap en daarmee eventueel ook de kans op repatriëring te verspelen. Op instructie van Buitenlandse Zaken weigerden de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Spanje en Frankrijk iedere hulp aan deserteurs die erkenden, dat zij geheel uit vrije wil naar Spanje waren gegaan om daar dienst te nemen in het republikeinse leger. Alleen wanneer de betrokkene verklaarde, dat dit niet in zijn bedoeling had gelegen, kreeg hij papieren en geld voor de thuisreis.[32]

Wellicht circuleerden onder de Nederlanders in Spanje geruchten over het soort verklaringen, dat men het beste kon afleggen, wanneer men zich tot de Nederlandse consulaten wendde. Ook lijkt het niet onmogelijk, dat gedeserteerde interbrigadisten intuïtief aanvoelden, dat zij bij vertegenwoordigers van de Nederlandse overheid meer sympathie zouden ontmoeten, wanneer zij zichzelf de rol van slachtoffer toebedeelden. In elk geval beweerden zij vrijwel zonder uitzondering tegenover functionarissen op de consulaten in Valencia en/of Barcelona, op het consulaat-generaal in Parijs en later tegenover de politie in hun woonplaats, dat zij naar Spanje waren afgereisd in de verwachting daar werk te zullen krijgen. Hoewel de autoriteiten dergelijke verklaringen met de nodige scepsis aanhoorden, lieten zij meestal wel ruimte voor de mogelijkheid, dat althans een deel van de vrijwilligers met valse beloftes naar Spanje was gelokt.[33] Naar onze mening moet dit echter vrijwel uitgesloten worden geacht. In de eerste plaats had de CPN er niet het geringste belang bij om mensen onder voorspiegeling van werk te 'ronselen' voor Spanje. Men kon immers niet verwachten, dat de gevechtswaarde van dergelijke 'geronselden' bijzonder hoog zou zijn, en daar was het uiteindelijk om begonnen. En in de tweede plaats zou het onder valse voorwendsels naar Spanje lokken van mensen het toch al riskante werk van het wervingsapparaat onnodig in gevaar hebben gebracht.

Gezien het beleid van de Nederlandse regering om vrijwilligers het Nederlanderschap te ontnemen was het vrijwel onvermijdelijk, dat terugkerende interbrigadisten tegenover de

---

brochure *Ronselen* (Amsterdam z.j.). De brochure verscheen in oktober 1937 in twee oplages van ieder 10.000 exemplaren, zie *Het Volksdagblad* 11 oktober 1937.

[32] Deze instructie was vervat in een brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de zaakgelastigde in Valencia en de consuls in Valencia en Barcelona, 23 november 1937, afd. Juridische Zaken no. 39469 (ABZ/A 197[bis] Spanje, dossier 'Paspoorten en evacuatie uit Spanje van Nederlanders die in Spaanse krijgsdienst zijn getreden'). Hoewel de instructie uit november 1937 dateert, krijgt men uit eerdere gevallen de indruk, dat het in feite om de sanctionering van een inmiddels ingeburgerde procedure ging.

[33] Zie bijvoorbeeld verschillende bescheiden in het in de vorige noot genoemde dossier en de nota van de afdeling Juridische Zaken aan de secretaris-generaal, september 1937 (ABZ/A 197[bis] Spanje, dossier 'Ronselen van Nederl. werkloozen voor Spanje').

autoriteiten verklaringen van een twijfelachtig waarheidsgehalte aflegden. Het verdient vermelding, dat reeds in februari 1937 door de Amsterdamse officier van justitie op deze consequentie van het gevoerde beleid was gewezen.[34]

De werving van vrijwilligers vanaf eind 1937

Onze informatie over het functioneren van het wervingsapparaat na het vertrek van Chris Smit naar Moskou vertoont grote lacunes. De meeste Nederlandse vrijwilligers zijn waarschijnlijk in de periode van december 1936 tot en met de zomer van 1937 naar Spanje vertrokken. Daarna nam de rekrutering in omvang af. Desalniettemin is aantoonbaar, dat de werving tot in de vroege zomer van 1938 doorging.[35] In materiaal voor inleiders op afdelingsvergaderingen van de CPN, die gehouden werden na het congres van die partij in april 1938, treft men de uitspraak aan, 'dat ook de versterking van de Internationale Brigade tot onze wensen behoort.'[36] Eén van de door ons geïnterviewde vrijwilligers, Anton Michels uit Alkmaar, vertrok nog in het voorjaar van 1938 naar Spanje, waar hij deelnam aan het Ebro-offensief.

Behalve de werving vond ook de justitiële vervolging doorgang. In maart 1938 werden twee mannen uit Beverwijk door de Haarlemse rechtbank tot twee weken gevangenisstraf veroordeeld.[37] Een hoogtepunt bereikte de strafrechtelijke vervolging rond de jaarwisseling 1938/1939. In deze periode speelden rechtszaken in Almelo, Groningen, Haarlem en Arnhem. In vergelijking met de eerder gevelde vonnissen was de strafmaat nu opvallend hoog: deze varieerde van één tot drie maanden gevangenisstraf.[38] *Het Volksdagblad* wees erop, dat preventie niet als rechtvaardiging voor dergelijke vonnissen kon gelden, omdat de Internationale Brigades inmiddels waren teruggetrokken en er dus geen werving meer plaatsvond. Het blad sprak van politieke vonnissen: 'De vonnissen en eisen, die thans tegen onze kameraden worden uitgesproken hebben (...) geen ander doel dan bepaalde arbeiders te treffen, omdat zij communisten zijn!'[39]

De autoriteiten slaagden er niet in strafvervolgingen in te stellen tegen mensen die bij de landelijke leiding van het apparaat betrokken waren. Even spande het erom, toen begin 1939 Chris Smit gearresteerd werd. Smit verbleef tijdelijk in Nederland om zijn paspoort te laten verlengen. Bij zijn terugkeer uit de Sovjetunie lag er in Amsterdam een oproep voor

[34] Ambtsbericht van de officier van justitie te Amsterdam, 5 februari 1937, No. 174 I-A-1937 (AJ/ GCA, 2 maart 1937, Nr. 1272, Afd. 5/2a).

[35] Een brief van de consul-generaal te Parijs aan de minister van Buitenlandse Zaken, 5 juli 1938, O I-4 No. 2564/226 (ABZ/A 197bis Spanje, dossier 'repatriatie U., v.d. H., v. V.') handelt ondermeer over personen, die in januari en maart 1938 geworven waren. In november 1938 werd een vooraanstaande communist uit Enschede door de Almelose rechtbank veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf. Hij zou in juni 1938 enkele jongemannen naar Spanje hebben voortgeholpen, zie *Het Volksdagblad* 9 en 22 november 1938.

[36] Materiaal voor referenten verslag partijcongres (Archief *De Waarheid,* map 1938).

[37] Ambtsbericht van de officier van justitie te Haarlem, 4 april 1938, A No. 310, geheim (AJ/GCA, 7 juni 1938, 2^{e} Afd. A/5/1c).

[38] *Het Volksdagblad* 9 en 22 november, 3, 7, 15, 16 en 22 december 1938, 17 februari, 2, 3 en 29 maart en 6 april 1939.

[39] *Het Volksdagblad* 3 maart 1939.

herhalingsoefeningen op hem te wachten. Hieraan gevolg gevend meldde hij zich bij zijn onderdeel in Amersfoort. Daar werd hij, in maart, gearresteerd en overgebracht naar Amsterdam, waar hij werd geconfronteerd met een aantal voormalige interbrigadisten en met de Haarlemse wervingsverantwoordelijke, die anderhalf jaar daarvoor zijn naam had genoemd. Nu bleek de effectiviteit van de voorzorgsmaatregel, dat hij slechts bij hoge uitzondering de vrijwilligers persoonlijk had ontmoet: de voormalige interbrigadisten konden naar waarheid verklaren hem in verband met hun vertrek naar Spanje nooit te hebben gezien. De Haarlemse wervingsverantwoordelijke had, zoals wij reeds geconstateerd hebben, vermoedelijk zijn eerdere verklaring herroepen. Na twee weken te hebben vastgezeten werd Smit op vrije voeten gesteld. Zelf had hij vanzelfsprekend al het hem ten laste gelegde ontkend.[40] Met dit voorval kwam een einde aan de pogingen van de autoriteiten om bewijsmateriaal voor de betrokkenheid van de CPN bij de werving in handen te krijgen.

De omvang van het Nederlandse contingent

Wij hebben gezien, dat de justitiële vervolging van wervingsverantwoordelijken haar hoogtepunt bereikte, toen de Internationale Brigades reeds van de fronten teruggetrokken waren. Onder de 12.688 buitenlandse vrijwilligers, die rond de jaarwisseling 1938/ 1939 onder toezicht van een commissie van de Volkenbond Spanje verlieten, waren 179 Nederlanders. Het betrof hier uitsluitend combattanten.[41] Daarnaast bevonden zich ten tijde van het einde van de burgeroorlog nog 25 Nederlanders in krijgsgevangenschap.[42] Over deze aantallen bestaat een redelijke mate van zekerheid. Hetzelfde kan niet gezegd worden van het totale aantal Nederlandse vrijwilligers, dat in de Internationale Brigades heeft gediend. Een inmiddels vrij algemeen geaccepteerde opvatting is, dat het er ongeveer 700 zouden zijn geweest. Deze opvatting berust op schattingen van direct betrokkenen en niet op bronnenmateriaal uit de periode van de burgeroorlog.[43] Wij geven er de voorkeur aan een schatting van het aantal Nederlandse interbrigadisten te baseren op de kwantitatieve gegevens uit Sovjetarchieven, zoals men die kan aantreffen bij de Russische auteur Majdanik. Volgens dit materiaal zouden tot en met april 1938 586 Nederlanders dienst hebben genomen in de Interna-

---

[40] Vergelijk *Het Volksdagblad* 21 maart 1939.

[41] Zie de 'Summary Table' bij het 'Complementary Report of the International Military Commission appointed to verify the Withdrawal of Non-Spanish Combatants in Spain from the Barcelona and Valencia Zones', 1 mei 1939 (C. 138.1939.IX. United Nations Library, Genève).

[42] Zie noot 3 bij hoofdstuk 6.

[43] L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969), p. 482-483 noemt dit aantal, daarbij verwijzend naar de memoires van Paul de Groot, *De dertiger jaren. Herinneringen en overdenkingen. Deel II: 1936-1939* (Amsterdam 1967), p. 84. De Groot heeft het daar inderdaad over 700 Nederlandse vrijwilligers, van wie er 430 zouden zijn gesneuveld. Deze aantallen heeft hij waarschijnlijk ontleend aan een artikel van Max Meijer, 'Spanje strijdt nog voor de vrijheid', *Politiek en Cultuur* juli 1966, p. 295. Volgens onze informatie diende Meijer gedurende de burgeroorlog in een Spaanse grensbewakingseenheid. De door hem genoemde aantallen moeten beschouwd worden als een schatting van een betrokkene. De Jong verwijst in een noot ook naar schriftelijke informatie van Leo Klatser, die eveneens een aantal van 700 noemt. In een gesprek met één van ons verklaarde Klatser, die tijdens de burgeroorlog ondermeer een administratieve functie in Albacete had, dat ook dit een schatting is.

tionale Brigades.[44] De bij Majdanik genoemde aantallen lijken in het algemeen iets aan de lage kant te zijn. Verder moet er rekening mee worden gehouden, dat ook na april 1938 een – zij het gering – aantal Nederlanders nog naar Spanje is gegaan. Deze factoren verdisconterend komen wij uit op de schatting, dat ruim 600 Nederlandse vrijwilligers in de Internationale Brigades hebben gediend. Wij willen onderstrepen, dat het hier om een schatting gaat; met zekerheid zal de vraag naar de omvang van het Nederlandse contingent wel nooit kunnen worden beantwoord.[45]

Een indicatie voor de leeftijdsopbouw van het Nederlandse contingent treft men aan in een reeds eerder aangehaalde brief van de Nederlandse zaakgelastigde in Barcelona over de terugtrekking van de vrijwilligers.[46] Volgens deze brief waren van de 118 Nederlandse vrijwilligers, die tot eind november 1938 door de Volkenbondscommissie waren geteld, er drie onder de twintig jaar, 78 tussen de twintig en de dertig jaar en 37 boven de dertig jaar. De twintig- tot dertigjarigen vormden dus bijna tweederde van deze groep. Hoewel bij de representativiteit van de groep ongetwijfeld een aantal kanttekeningen valt te plaatsen, menen wij, dat deze gegevens in ieder geval een min of meer betrouwbaar beeld geven van het relatieve gewicht van de verschillende leeftijdscategorieën binnen het Nederlandse contingent. De zaakgelastigde wist tevens te melden, dat de groep weinig 'zgn. intellectuelen' omvatte. Dit strookt met onze indruk, dat de overgrote meerderheid van het Nederlandse con-

---

[44] K. L. Majdanik, *Ispanskij proletariat v nacional'no-revoljucionnoj vojne 1936-1937 gg* (Moskou 1960), p. 206. Majdanik ontleent dit gegeven aan het centraal staatsarchief voor het Sovjet-leger. Zijn boek bevat naast een tabel over de nationale samenstelling van de Internationale Brigades verschillende andere interessante kwantitatieve gegevens over het republikeinse leger. Wij hebben niet de moeite genomen inzage te vragen in de door Majdanik geraadpleegde bescheiden, maar het lijkt ons zeer waarschijnlijk, dat het hier om materiaal uit Spanje uit de periode van de burgeroorlog gaat. Majdanik maakt niet duidelijk, of de door hem vermelde aantallen alleen betrekking hebben op combattanten of ook op civiel personeel binnen de Internationale Brigades. Zelf beschikken wij inmiddels over een kartotheek met de namen van ruim 400 Nederlanders, waaronder 28 medische personeelsleden en vijf politieke functionarissen. De tabel uit het boek van Majdanik is overgenomen door S. G. Payne, *The Spanish revolution* (Londen 1970), p. 328. A. Castells, *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España* (Barcelona 1974), p. 382 noemt een aantal van 1057 Nederlanders. Voorzover na te gaan zijn de cijferopstellingen van Castells echter niet meer dan onbeargumenteerde extrapolaties van gegevens uit bronnenmateriaal. Voor het in zijn boek genoemde aantal Nederlanders vermeldt hij geen bron.

[45] Vermindering van dit geschatte aantal van ruim 600 Nederlandse interbrigadisten met het aantal na de terugtrekking van de Internationale Brigades gerepatrieerde en aan het einde van de oorlog in gevangenschap verkerende Nederlanders levert een verschil van ongeveer 400 man op. Hiervan moet een deel gesneuveld, een deel voor de terugtrekking van de Internationale Brigades gerepatrieerd en een deel gedeserteerd zijn. Naar de aantallen, waar het bij deze verschillende categorieën om gaat, kan men slechts gissen. Onze indruk is, dat de tussentijds gerepatrieerden de grootste categorie binnen deze groep vormen. Het aantal gesneuvelde Nederlanders moet in elk geval hoger dan 50 zijn geweest. Volgens de door Majdanik vermelde gegevens sneuvelden tot eind maart 1938 42 Nederlanders. Na maart 1938 moesten echter de rampzalige terugtocht in Aragon en het Ebro-offensief nog komen. Bij beide gelegenheden leden de Internationale Brigades zware verliezen. Voor schattingen van het aantal gesneuvelde Nederlanders lijkt 50 dus een verantwoorde benedengrens, maar het is zeer aannemelijk, dat het er meer geweest zijn.

[46] Zie noot 13

tingent uit – al of niet werkloze – handarbeiders bestond. Verder deelde de zaakgelastigde mee, dat van de 118 Nederlanders er 31 uit Amsterdam, twaalf uit Rotterdam en zeven uit Den Haag afkomstig waren. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd, dat het merendeel van de vrijwilligers uit stedelijke agglomeraties in het westen van het land afkomstig was. De relatief grote inbreng van Amsterdam en waarschijnlijk ook van de Zaanstreek hangt ongetwijfeld samen met de traditioneel sterke positie van het radicale deel van de arbeidersbeweging in deze omgeving. Dit brengt ons op de politieke achtergrond van de vrijwilligers.

Motieven en achtergronden

Het is onmogelijk de beweegredenen van de Nederlandse vrijwilligers te begrijpen zonder enige kennis van hun politieke voorgeschiedenis. De mensen met wie wij gesproken hebben, volgden zonder uitzondering met grote betrokkenheid de binnenlandse én de internationale politieke ontwikkelingen. Ontwikkelingen, die weinig reden tot optimisme gaven. De eerste helft van de jaren dertig was een periode van nederlagen voor de arbeidersbeweging in een aantal Europese landen en van de opkomst van rechts-autoritaire en fascistische bewegingen. Vooral de gebeurtenissen in Duitsland hadden op de vrijwilligers een diepe indruk gemaakt. Het aan de macht komen van Hitler in 1933 luidde een hevige vervolging van de politieke tegenstanders van het nationaal-socialistische regime in. Velen zagen zich genoodzaakt uit te wijken, onder andere naar Nederland. De Nederlandse regering voerde ten aanzien van deze vluchtelingen een restrictief beleid. In het bijzonder 'rode elementen' stond van overheidszijde een weinig gastvrij onthaal te wachten. Het kwam regelmatig voor, dat zij door de Nederlandse politie werden opgepakt en teruggestuurd naar Duitsland. De opvang en verzorging van vluchtelingen – en zeker van de communisten onder hen – moest dus illegaal geschieden. In de jaren voor de Spaanse Burgeroorlog was dit het voornaamste werkterrein van de NRH. Na het uitbreken van de burgeroorlog vertrokken veel Duitse communisten vanuit de emigratie in Nederland naar Spanje om zich aan te sluiten bij de Internationale Brigades.[47]

Voor veel toekomstige vrijwilligers betekende het contact met Duitse vluchtelingen een eerste confrontatie met het fascisme in de praktijk. Anton Michels raakte via de CJB in Alkmaar betrokken bij de opvang van slachtoffers van het nazi-regime:

– Ik heb mensen gezien, die zagen helemaal zwart op de rug. Van de bloeduitstortingen, zo hadden ze die mensen mishandeld.

Alle vrijwilligers met wie wij gesproken hebben, waren in de jaren voor hun vertrek naar Spanje wel op enigerlei wijze in aanraking gekomen met politieke vluchtelingen uit Duitsland. Verreweg de meesten van hen hadden actief deelgenomen aan het vluchtelingenwerk van de NRH. Frans Oord vertelt hierover:

– De Rode Hulp, die had feitelijk het financiële gedeelte om die Duitse vluchtelingen te verzorgen. (...) We hadden twee jongens in Spanje, die kwamen uit Glanerbrug, zúlke jongens.

[47] Beatrix Herlemann, 'Het Exil als operatiebasis. De Duitse communistische emigratie in Nederland, 1933-1945', in: Kathinka Dittrich/Hans Würzner red., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982), p. 127-143, aldaar p. 140.

(...) En die hadden toen al, waar ik het over heb, in 1936 een broer in de gevangenis zitten in Duitsland, die Duitse anti-fascisten de grens overgesmokkeld had, die naar Duitsland ging om die vluchtelingen te halen. Dus er was toen al een soort organisatie. Die Duitse vluchtelingen kwamen dus ook in Zaandam terecht, ook in Amsterdam, en wij brachten ze naar Krommenie, naar Alkmaar. Maar de kwestie was, dat werk, daar kon je niet overal mee te koop lopen, want je moest die mensen beschermen, wat op zichzelf al moeilijk was, je moest daar betrouwbare mensen voor hebben. Maar al die jongens, die – niet om mezelf als voorbeeld te stellen – dezelfde achtergrond hadden, die kwamen ook in Spanje terecht in de burgeroorlog.

Twee van de door ons geïnterviewde vrijwilligers reisden in de jaren voor de burgeroorlog regelmatig naar Duitsland, waar zij contacten legden met anti-fascisten en mensen hielpen om het Derde Rijk te ontvluchten. Eén van hen was Adriaan van Dijk. Voordat hij naar Spanje vertrok, had hij kaderfuncties vervuld in de CJB en de CPN in Amsterdam-Oost:

– Ik had ook, voor die tijd, een bepaalde koeriersdienst gedaan voor de Duitse communisten, toen Hitler al aan de macht was. Een paar keer ben ik naar Duitsland geweest en dat heb ik allemaal op de fiets gedaan. (...) Ik heb ook nog mensen de grens overgesmokkeld. (...) Ik wist precies, bij Kleef, hoe ik die paadjes moest vinden. (...) Als ik papieren had, nam ik die mee in de buizen van de fiets, (...) en dan werd het daar gedemonteerd.

Ook Arie Favier deed, in NRH-verband, dergelijk werk. Hij was uit de sociaaldemocratische Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) gestapt, omdat hij vond, dat deze te weinig ondernam tegen het fascisme:

– Daadwerkelijk optreden, dat heeft de AJC misschien pas in de oorlog geleerd. Maar daadwerkelijk iets doen tegen het fascisme in Spanje of in Duitsland of waar dan ook, dat hebben ze vóór die tijd niet gepresteerd. Ze hebben de mensen ook niet de weg gewezen om wat te doen. Dat deden de communisten wel.

Zijn ervaringen in Duitsland speelden een doorslaggevende rol bij zijn besluit om naar Spanje te gaan:

– Ik zeg wel eens, het is in Duitsland geboren. Als je ziet, aan welke terreur mensen bloot staan op een gegeven moment. En dan waren het in Duitsland in die begintijd voornamelijk de joden, maar ook de communisten, ook de sociaaldemocraten. En later ook de Jehovagetuigen, noem maar op wie er allemaal bijgesleept werden, zigeuners. Maar in die tijd dat ik er was, ging het voornamelijk over de joden en de communisten.

Hulp aan de slachtoffers van het nazi-regime ging hand in hand met het besef, dat het fascisme zich niet stoorde aan landsgrenzen. Ook in Nederland was het fascisme in opkomst. Had de NSB van Mussert bij de statenverkiezingen van 1935 niet bijna acht procent van de stemmen gehaald? Het gevaar van de NSB school echter nog niet eens zozeer in de omvang van haar aanhang in Nederland als wel in haar verbondenheid met het internationale fascisme. De opstand van militairen, monarchisten en fascisten tegen de Spaanse Republiek en de hulp van Duitsland en Italië aan de rebellen bevestigden de vrijwilligers in hun overtuiging, dat het fascisme uit was op de heerschappij over heel Europa. Willem de Jong, een tuindersknecht uit Sint Pancras, vertrok eind 1937 op 17-jarige leeftijd naar Spanje. Hij

was lid geweest van de AJC, maar geroyeerd vanwege contacten met de NRH. Vervolgens was hij toegetreden tot de CJB:

– *Je praatte over het vraagstuk van, wat betekende Spanje. Het betekende toen al veel voor mensen zoals wij, die niet louter nationaal, maar ook internationaal dachten. We hadden die opkomst van het fascisme, we hadden te maken met die Duitse emigranten, hoe de toestand in Duitsland was, hoe snel dat ging, we kregen berichten, dat het Condor-legioen, die nieuwe 'Luftwaffe', daar bombardementen uitvoerde in Spanje. (...) De toestand werd dus steeds slechter, vanuit Nederland bekeken. We voelden wel, dat als dat door zou gaan, die overrompeling van Franco met behulp van Duitsland en Italië, dat de weg vrij zou zijn voor een verder oprukken van het fascisme, al of niet met een wereldoorlog. Je zag toen wel de omstandigheden, de bezetting van het Rijnland, noem maar op, dat is in die jaren allemaal gebeurd. En Spanje speelde in heel die context. (...) En toen dacht ik dus halverwege 1937, ja maar godverdorie, dat gaat verkeerd. En ik wist dus uit ervaring, omdat we ook Duitse emigranten hiervandaan weggeholpen hadden naar Spanje (...) nou, dat wil ik ook.*

Zoals reeds geconstateerd is, waren vrijwel alle oud-Spanjestrijders met wie wij gesproken hebben, destijds aangesloten bij de NRH. Een aantal van hen was daarnaast actief in andere nauw met de CPN verbonden organisaties, zoals de CJB en de Amsterdamse werklozenorganisatie Eendracht Maakt Macht (EMM). Acht van de vijftien waren ten tijde van hun vertrek naar Spanje lid van de CPN.[48] In het voorwoord hebben wij erop gewezen, dat de groep door ons geïnterviewde oud-Spanjestrijders niet in ieder opzicht representatief hoeft te zijn voor het Nederlandse contingent als geheel. Dit geldt ondermeer voor de politieke samenstelling. De geïnterviewden zelf reageerden op de vraag naar de politieke overtuigingen onder de Nederlanders in de Internationale Brigades veelal in dezelfde geest als Sake Visser:

– *De Hollanders waren allemaal links georiënteerd. Want er waren er ook wel bij die van katholieke afkomst waren. We hadden Brabanders en Limburgers ook bij ons. Maar toch allemaal tegen dat fascisme. (...) En mensen die geen godsdienst hadden, humanistisch en anarchistisch, (...) alles door elkaar, het was niet dat je zegt, het was een communistische ..., dat wordt nou wel gezegd en verweten altijd, maar ja, dat heb je nou nog steeds.*

Of in de woorden van Anton Michels:

– *De meesten hadden op hun militaire boekje staan: antifascist.*

Over deze materie is feitelijk niets bekend. Toch lijkt het vermoeden gerechtvaardigd, dat een aanzienlijke meerderheid van het Nederlandse contingent afkomstig was uit de CPN of uit organisaties die nauw met deze partij verbonden waren. De werving was immers in communistische handen en moest door de tegenwerking van overheidszijde met uitgebreide voorzorgsmaatregelen omringd worden. Het ontplooien van recruteringsactiviteiten buiten de eigen kring zou de risico's aanmerkelijk vergroot hebben. In de praktijk waren het waar-

[48] Wij beperken ons hier tot de geïnterviewden die naar Spanje gingen om aan gevechtshandelingen deel te nemen. De andere geïnterviewden (drie verpleegsters, een arts en een politiek functionaris) blijven hier buiten beschouwing.

schijnlijk vooral leden en sympathisanten van de CPN of van organisaties als de CJB, de NRH en EMM waar onder geworven werd.

Hoe was het gesteld met het sociaaldemocratische aandeel in het Nederlandse contingent? Uit de positie van *Het Volk* in het debat in de vaderlandse pers over het 'ronselen' zal reeds duidelijk geworden zijn, dat de SDAP-leiding uiterst kritisch stond tegenover de werving van vrijwilligers. In elk geval wekte de SDAP haar aanhang niet op om aan de strijd in Spanje te gaan deelnemen. Uit binnenlands-politieke overwegingen hoedde de SDAP zich voor een al te uitbundig vertoon van solidariteit met het Spaanse volk. De Nederlandse sociaaldemocratie streefde in deze periode naar regeringssamenwerking met de RKSP. De sympathie van het georganiseerde katholicisme in Nederland ging uit naar Franco en de zijnen. Om de katholieken niet voor het hoofd te stoten beperkten SDAP en NVV zich tot geldinzamelingen voor humanitaire doeleinden op een – gezien de organisatorische mogelijkheden – relatief bescheiden schaal. Bovendien verdedigde de SDAP tot het voorjaar van 1938 de non-interventiepolitiek als het enige middel om escalatie van de burgeroorlog tot een internationaal gewapend conflict te voorkomen.[49] Van de Nederlandse sociaaldemocratie viel dus geen oproep te verwachten om de Internationale Brigades te gaan versterken. Ongetwijfeld hebben zich echter individuele SDAP-ers op eigen initiatief gemeld. Veel zijn het er waarschijnlijk niet geweest. Trijn Hulleman, een Nederlandse verpleegster, die in Spaanse hospitalen werkte en lid was van de SDAP, schreef tijdens haar verblijf in Spanje regelmatig aan een vriendin in Nederland. Over het vertrek van Krijn Breur, een jonge sociaaldemocraat, uit het hospitaal zegt zij: 'Dora, het werd even stil hierbinnen, maar ik was trots, dat één van de weinige partijgenoten hier naast mij stond, met een open en oprecht oordeel over onze strijd hier.' En in een andere brief schrijft zij over dezelfde persoon: 'Dora, jij kent Krijn, jij weet, dat het voor zijn ouders heel iets is, dat hij hier is, maar laten zij trots op hem zijn, dat hij één van de weinigen is van ons (sociaaldemocraten, de auteurs), die hier zijn.'[50]

Wij beschikken over aanwijzingen, dat ook een enkel lid van de RSAP en een enkele Nederlandse anarchist in de Internationale Brigades te vinden was. Meestal zullen deze mensen – waarschijnlijk gaat het voor beide stromingen om enkele tientallen personen – zich hebben aangesloten bij de milities van de Spaanse zusterorganisaties.[51] Verder maakte een aantal politiek niet georganiseerde Nederlanders deel uit van de Internationale Brigades. De meeste vrijwilligers met wie wij gesproken hebben, dichtten het Nederlandse contingent een politiek pluriform karakter toe. Dit kan verklaard worden uit de visie op de Internationale Brigades, die van communistische zijde gedurende de burgeroorlog werd uitgedragen. In deze visie waren de Internationale Brigades een belichaming van de volksfrontgedachte. Of zoals *Het Volksdagblad* in het gespierde taalgebruik van die dagen schreef: 'Wat

[49] Maarten Prak, 'Buitenlandse Zaken. De SDAP en de Spaanse burgeroorlog, 1936-1939', in: *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1985), p. 148-171, met name p. 153-154, 162-165 en 167-169.

[50] Brieven van Trijn Hulleman aan Dora de Jong, Murcia 4 en 17 oktober 1937 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis/Archief Theodora P. de Jong). Ten behoeve van de leesbaarheid zijn de citaten in geringe mate geredigeerd.

[51] Vergelijk het voorwoord.

in Nederland door de leiding der SDAP en door de reactionaire leiders der Roomskatholieken wordt verhinderd, dat wordt in Spanje verwezenlijkt. Nederlandse democraten en vrijheidsstrijders van verschillende richting sluiten zich in kameraadschap aaneen.'[52] De door ons geïnterviewde oud-Spanjestrijders huldigen in meerderheid tot op de dag van vandaag deze opvatting. Toch treft men ook in hun verhalen aanwijzingen aan voor een communistisch overwicht binnen het Nederlandse contingent. Zo vertelt Siep Adema, die van de lente van 1937 tot het najaar van 1938 in de Internationale Brigades diende:

– *Nou, die ik gekend heb, waren communist.*

Opvallend is verder, dat de geïnterviewden telkens weer dezelfde namen noemen, als het om niet-communisten gaat. Krijn Breur, door meerdere informanten gekenschetst als een innemend persoon, wordt vaak genoemd als sociaaldemocraat. Waarschijnlijk dankte hij zijn bekendheid mede aan het feit, dat hij de gewenste politieke pluriformiteit van het Nederlandse contingent personifieerde.

Adriaan van Dijk is één van de weinigen, die het communistische overwicht nadrukkelijk onderstrepen:

– *Over het algemeen kunnen we gerust zeggen, dat van de Nederlanders die er naartoe zijn gegaan, (...) 80, 85 procent was lid* (van de CPN) *en de rest was praktisch sympathiserend, met enkele uitgesloten, waren sociaaldemocraten en, nou ja, en katholieken waren er ook nog.*

Wij zullen ons niet vastleggen op percentages. Wel zijn wij van mening, dat de schatting van Adriaan van Dijk dichter bij de werkelijkheid staat dan het propagandistische beeld van een politiek pluriform Nederlands contingent. Een aanzienlijke meerderheid onder de Nederlanders in de Internationale Brigades was lid of sympathisant van de CPN of van organisaties die nauw met deze partij verbonden waren.

In het licht van dit gegeven moeten ook de politieke motieven van de vrijwilligers worden begrepen. In navolging van de internationale communistische beweging en van de Spaanse zusterpartij beschouwde de CPN de burgeroorlog niet in de eerste plaats als een intern Spaans conflict, maar als een aanval van het internationale fascisme op de Spaanse Republiek. Een aanval, die onderdeel vormde van een verder reikend fascistisch veroveringsplan, dat ook voor de Nederlandse onafhankelijkheid een bedreiging betekende. Het is deze communistische visie op het karakter van de strijd in Spanje, die men beluistert bij de door ons geïnterviewde oud-Spanjestrijders, wanneer zij praten over hun beweegredenen om zich aan te sluiten bij de Internationale Brigades. Veruit de meesten van hen zagen de strijd tegen Franco en de zijnen als een strijd tegen het internationale fascisme, waarvan zij de gevolgen van dichtbij hadden leren kennen door hun activiteiten in NRH-verband.

Het lijkt ons overigens niet onaannemelijk, dat althans bij een deel van de vrijwilligers naast politieke beweegredenen ook de uitzichtloosheid van hun maatschappelijke positie in Nederland een rol speelde. Enkele door ons geïnterviewde oud-Spanjestrijders gaven een min of meer vaste baan op om naar Spanje te gaan. Elf van de vijftien waren echter werkloos of wisselden periodes van werkloosheid af met incidenteel los werk. Voor de jongeren onder

[52] *Het Volksdagblad* 21 mei 1937.

hen – en dat waren de meesten – betekende dit veelal een langdurige financiële afhankelijkheid van hun ouders, hetgeen aanleiding kon geven tot spanningen. Enkele vrijwilligers gaven expliciet te kennen, dat hun besluit om aan de strijd in Spanje te gaan deelnemen niet los gezien kan worden van deze situatie. Jaap Gons uit Amsterdam had van zijn zestiende tot zijn drieëntwintigste gevaren. Daarna had hij een aantal jaren op de zeevaartschool gezeten:
– Met m'n drieëntwintigste kwam ik erop en met m'n achtentwintigste ging ik eraf. En in die vijf jaar had ik geen rooie cent verdiend, hè. Ik voelde me zo verworpen, en ik moest m'n ouwelui uitvreten. En toen las ik van die strijd in Spanje, en dat er vrijwilligers gevraagd werden, en nou, toen ben ik er naartoe gegaan. Ik denk: deze maatschappij geeft ons toch niks. Want dat IJ, daar bij Schellingwou, dat lag vol met zeeschepen. (...) Hele knoerten van vrachtboten lagen er aan de ketting. Dus een heel leger zeelieden, van matroos tot en met kapitein, liep werkloos. En ik, met m'n opstandige karakter, al had ik nou duizend gulden neergelegd – en die had ik toch niet – had ik nog geen boot gekregen, zelfs niet voor lichtmatroos, om het zo te zeggen. (...) En ik denk: in Spanje streden de mensen ook voor menselijkheid en sociale rechtvaardigheid en voor een verzekerd bestaan. Ik denk: die andere jongens gingen er naartoe, laat ik er dan ook naartoe gaan, laat ik dan iets dóén. Zo verworpen als je je voelde, dat je op straat was getrapt en geen centen kreeg, geen halve cent, vijf jaar lang. Je werd woest, hè, je werd woest. Toen ging ik daar naartoe.

Anderen, zoals Frans Oord, die op 23-jarige leeftijd naar Spanje vertrok, ontkennen echter, dat werkloosheid van invloed is geweest op hun besluit:
– Als er werk was, ging je er op af. (...) Je deed alles, want weet je wat het was, het ging wel, als je pas van school kwam, dertien, veertien jaar. Maar als je zeventien, achttien was, dan was het radicaal over, want dan kwam de nieuwe lichting van school en die stapten in jouw baantje. Die waren goedkoper, want er waren leeftijdslonen en dan werd je te duur. En na je diensttijd kon je helemaal niet meer aan de slag komen.
– Heeft het voor u nou een rol gespeeld bij uw vertrek naar Spanje, dat u werkloos was?
– Dat heeft niks uitgemaakt, dat zal ik even zeggen. We hadden wel een jongen, die meewilde en die had op dat moment toevallig werk, tijdelijk op een meelfabriek in Wormerveer. (...) Die zegt: 'Frans, wat moet ik nou doen?' Nou, ik zeg: 'In jouw plaats, ik weet niet of je er kunt blijven hangen, maar pik eerst die centen maar mee, ik zou maar niet meegaan.' En dat deed Koen ook niet. Maar toen het werk daar dan op was, toen kwam Koen wel. (...)
– Maar was u zelf óók naar Spanje gegaan, als u werk had gehad?
– Ja, zeker had ik dan heengegaan.

Waarom ontkent een deel van de vrijwilligers met wie wij hebben gesproken, iedere mogelijke invloed van hun werkloosheid op hun besluit om naar Spanje te gaan? De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de pennenstrijd in de Nederlandse pers rond de werving voor de Internationale Brigades. Zoals wij gezien hebben, werd de CPN beschuldigd van 'ronsel'-praktijken: onwetende werklozen zouden met de belofte van goedbetaalde arbeid naar Spanje worden gelokt om daar als kanonnenvlees te dienen. Wij hebben ook geconstateerd, dat de publicaties in ondermeer *De Telegraaf* berustten op verklaringen van gedeserteerde interbrigadisten. Van communistische zijde werd op de ongunstige publiciteit gerea-

geerd door een scherp onderscheid te maken tussen een kleine minderheid van 'avonturiers' en een grote meerderheid van overtuigde anti-fascisten onder de vrijwilligers. De 'avonturiers' waren degenen die onvoldoende of verkeerd gemotiveerd naar Spanje waren vertrokken; uit deze groep zouden de meeste deserteurs afkomstig zijn. Voor de meerderheid van de vrijwilligers daarentegen zouden niet-politieke motieven geen enkele rol gespeeld hebben bij hun besluit zich te melden voor de Internationale Brigades. Berichten over 'ronselarij' circuleerden sinds december 1936 in de Nederlandse pers. De meeste vrijwilligers waren er voor hun vertrek van op de hoogte of namen er tijdens hun verblijf in Spanje kennis van via frontkranten. Zij ervoeren de beeldvorming in de rechtse pers als een miskenning van hun anti-fascistische overtuiging en identificeerden zich met het communistische weerwoord op deze aantijgingen. In een dergelijk klimaat was geen ruimte voor de erkenning van niet-politieke motieven en bij een aantal oud-Spanjestrijders is deze ruimte er nog steeds niet.

Naar onze mening doet de strikte tweedeling tussen vrijwilligers met uitsluitend niet-politieke motieven ('avonturiers') enerzijds, en overtuigde anti-fascisten anderzijds geen recht aan de werkelijkheid. Er waren ongetwijfeld zeer weinig mensen die zich alleen uit niet-politieke motieven meldden voor de Internationale Brigades. Maar veel overtuigde anti-fascisten viel het afscheid van Nederland waarschijnlijk wat lichter door het besef, dat hun maatschappelijke perspectieven hier weinig rooskleurig waren. Arie Favier was sinds 1932 werkloos. Hij doorliep het avondgymnasium en ging vervolgens psychologie studeren aan de gemeentelijke universiteit in Amsterdam. Door weekendoptredens als zanger in café's zorgde hij voor enige aanvulling op zijn steunuitkering. Op de vraag, of zijn werkloosheid een rol speelde bij zijn besluit om naar Spanje te gaan, antwoordde hij:

– *Dat wel ja, ook ja. Ik denk, dat als ik gesetteld was geweest en ik had een baan gehad die overeenkwam met m'n opleiding, en als ik getrouwd was geweest, dat ik misschien niet zo snel weg was gegaan. Dat kan wel. Maar die hele maatschappelijke toestand gaf je dat gevoel van onvrede.*

Het antwoord van Favier maakt overigens duidelijk, dat de scheiding tussen anti-fascistische overtuiging en werkloosheid als motieven om naar Spanje te gaan tot op zekere hoogte kunstmatig is. De anti-fascistische overtuiging van verreweg de meeste vrijwilligers was onverbrekelijk verbonden met een politiek radicalisme, dat in belangrijke mate gevormd was door hun eigen maatschappelijke ervaringen.

Niet alleen de langdurige economische crisis, maar ook het conservatieve politieke klimaat in Nederland was benauwend voor mensen wier sympathieën ter linkerzijde van de sociaaldemocratie lagen. Hoe omvangrijk de door communisten ontplooide activiteit ook was, het politieke effect ervan bleef gering. Uit het buitenland viel in het eerste halfjaar van 1936 opwekkender nieuws te melden. De stembusoverwinningen van het Spaanse en het Franse volksfront wekten de hoop, dat aan de periode van nederlagen voor de internationale arbeidersbeweging een einde was gekomen. Vooral ten aanzien van de ontwikkelingen in Spanje waren de verwachtingen hoog gespannen. Toen de burgeroorlog uitbrak besefte

men, dat de strijd aan gene zijde van de Pyreneeën van beslissende betekenis was voor de toekomst van Europa. Piet Laros:

– *Ik had dat gekke gevoel, hier kan het fascisme voorlopig niet verslagen worden, dáár moet ik gaan helpen, daar kán ik helpen.*

Sake Visser, voor zijn vertrek los-vast werkzaam in de visserij in Lemmer en Makkum, was volledig uitgekeken op het bekrompen Nederland en niet van plan er terug te keren*:*

– *Ik denk, als we winnen, dan blijf ik daar, een nieuw vaderland, dan kom ik niet meer terug. Je ging daar met een heel ander doel naartoe. Niet dat ze je dan nodig hadden, maar misschien had je de kans gehad om daar te blijven, een nieuwe socialistische wereld, had je nog nooit meegemaakt.*

In hoeverre werden de Spanje-gangers gedreven door een hang naar avontuur? Onze indruk is, dat politieke overtuiging voor verreweg de meeste vrijwilligers toch de voornaamste drijfveer is geweest. Een enigszins avontuurlijke inslag zul je echter wel moeten bezitten, wil je bereid zijn in een ver land je leven te wagen voor een politiek ideaal. De Duitse auteur Von zur Mühlen spreekt in dit verband van 'een eigenaardig verlangen naar avontuur, namelijk het verlangen deel te hebben aan het avontuur van een wereld, bevrijd van onderdrukking en gebrek**.**'[53] Frans Oord formuleert het als volgt:

– *Dat heeft mij nooit wat kunnen schelen, dat ze me voor een avonturier uitgemaakt hebben. (...) Politiek is natuurlijk een zaak, waarbij ook – en bij iedere politiek, niet alleen de onze – een beetje avonturierschap hoort, dat is bij alle politiek. Wie zegt, dat dat niet zo is, die geloof ik niet.*

Wij kunnen constateren dat ook in dit geval politieke en niet-politieke beweegredenen wel van elkaar onderscheiden, maar niet gescheiden kunnen worden.

Politieke overtuiging, het ontbreken van maatschappelijke en politieke perspectieven in eigen land, een zekere hang naar avontuur: de mate waarin deze verschillende motieven een rol speelden, zal per individu anders hebben gelegen. Vrijwel alle vrijwilligers hadden echter één ding gemeen: zij hadden geen oorlogservaring. Karel Neijssel uit Amsterdam vertrok eind 1937, direct na zijn ontslag uit militaire dienst, naar Spanje. Terugblikkend op zijn besluit zegt hij:

– E*n ik geloof ook (...), dat je in werkelijkheid niet weet, wat je doet eigenlijk. Wel wat je doet, maar niet wat je te wachten staat. Onder dienst krijg je een opleiding, je leert schieten, maar je weet toch niet, wat de oorlog* is, *hebben wij toch niet meegemaakt.*

Van de realiteit waarmee men in Spanje geconfronteerd zou worden, kon waarschijnlijk geen van de Nederlandse vrijwilligers zich een adequate voorstelling maken.

[53] Patrik von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939* (tweede druk; Berlijn/Bonn 1985), p. 212.

3 Aan het Spaanse front

– Het was bij het dorpje Morata, op 30 kilometer zuidoostelijk van Madrid. Die nacht hadden we in een paardenstal geslapen. Allemaal jongens, allerlei talen hoorde je. En toen, misschien was het vier uur of half vijf 's ochtends, hoorden we 'aufstehen', want Duitsers waren er ook natuurlijk: het was een internationale brigade, de XIde Brigade. (...) Je moest je klaar maken, koppel, stalen helm en het geweer en zo. En dan gingen we lopende naar het front. Dan liep je allemaal aan één kant van de weg op afstanden van vijf of zes meter. En zo sukkelde je met het geweer op je nek langs de kant van de weg in de richting van het front. En ik weet nog goed, de eigenlijke weg ging naar rechts en dan stond er een bordje: Madrid 30 kilometer, dus treintos kilómetros. Maar wij lieten de weg gewoon rechts liggen en (...) wij gingen het veld in en daar stonden allemaal olijfbomen, dat zijn van die korte boompjes met zo'n brede kruin. Ja en die aarde was bruinachtig. En dan hadden we van die Duitsers geleerd: 'Elke dekking benutten'. Dus je kwam aan het front en bom, je ging achter zo'n boom liggen en iedereen zocht dekking. En naarmate de dag begon aan te breken, hoorden we in de verte gerommel, zoiets van boem, boem... Nou, me lieve mens, in tijd van ja en nee zagen we de trechters van modder, de inslaande granaten. (...) Nou de ene trechter van aarde na de andere spoot omhoog en we moesten juist in de richting van die trechters en exploderende granaten en ondertussen hoorde je gerommel. Maar dan gaat het verder van de ene boom naar de andere en zo terwijl de aarde omhoog spuit, hup weer achter een boom. En op het laatst mocht ik niet meer verder, want ik kwam bij zo'n muurtje (geeft 30 centimeter aan) *terecht. Dus we kregen granaten van de vijand en die artillerie van ons kwam ook in beweging. (...) En Remert* (een bekende uit Amsterdam) *rechts van mij en links, geloof ik, een Pool. En we lagen op onze buik en Remert naast mij ging gewoon zitten op z'n achterwerk alsof die aan het Zandvoortse strand was; hij zegt: 'daar zitten ze'. Nou dat hoeven we niet te zeggen, want de granaten vlogen over je heen. Ik zeg: 'gvd joh, ga plat liggen, want die kerels zitten daar met die kijkers te kijken, natuurlijk, en die zeggen, o dankjewel, dat jij rechtop gaat zitten, want je geeft meteen aan, waar je maats liggen.' (...) Nou, ik lag daar zo plat. Dan moet je denken, dat je plat op je buik ligt met je benen wijd, dat had je geleerd. Als er dan een scherf inslaat, dan kan die tussen je benen inslaan, dan heb je je benen nog, maar heb je je benen bij elkaar, dan ben je beide benen kwijt. En ook met je handen in je nek. Komt er een scherf, dan moet die eerst nog door je handen heen. (...)*

De tweede dag raakte ik gewond, het was om elf uur 's morgens. Toen ik achter dat muurtje lag, is die kogel zo loodrecht – hoe dat mogelijk is, mag Joost weten – door mijn rechterbil gegaan, vlak naast mijn staartwervels. Waren ze door de staartwervels gegaan, dan was ik of dood of helemaal verlamd geweest. En het was net of ik een ... wit gloeiende breinaald door mijn rechterbips kreeg. Ik zei ineens 'ausch' en automatisch deed ik zo m'n hand naar achteren toe en ik haal mijn hand terug en, lieve mens, die zat helemaal onder het bloed. En het is ongelofelijk, dat onder een regen van granaten en kogels lag ik daar te bloei-

en en kwamen twee ziekendragers op me af. Ik dacht, verrek is die hulp zo dichtbij. Die jongens waagden ook hun leven, die konden elk moment uit elkaar gereten worden. Die ene ziekendrager ging een heel verband om mijn lichaam heen slingeren, want die jongens hadden ook de zenuwen en de angst, hè, want je had allemaal angst. (...) Ja, ik moest van die ziekendragers op die draagbaar en tussen die granaatregen door ... moest ik naar zo'n ziekenauto, die stond daar onder zo'n kalerig boompje. Ik denk, nou straks zien die bommenwerpers die ziekenauto en die wordt van de aardbodem weggevaagd. (...) Van die brancard moest ik dan in de ziekenauto, ik heb ook nog een stukje gelopen. Maar daar moest ik op mijn buik liggen. En daar lag ook zo'n Duitse jongen, die heette Kurt en die jongen – het was zo'n mooie jongen met van die rooie wangen – zag mij aankomen. Toen zei hij: 'Ach Jac' – hij noemde mij Jac – 'ich habe so Schmerze'. Ik heb zo'n pijn. Wat er precies met hem gebeurd is...? 'Ach Jac, ich habe so Schmerze'. Afijn die auto was vol met mensen.
– Hoeveel mensen waren dat?
– Dat zullen er vier geweest zijn. En die daar gedood worden aan het front, die worden daar begraven. Als dan de artillerie ophoudt met schieten en zo, dan wordt er een gat gegraven en dan gaan de gesneuvelde jongens in zo'n gat ...

Jaap Gons kreeg evenals enkele andere Nederlanders zijn vuurdoop in februari 1937 tijdens de gevechten aan het Jarama-front. Het duurde voor hem welgeteld twee dagen, genoeg voor een onuitwisbare herinnering. De gevechten waren bijzonder hevig en kostten vele doden en gewonden. Franco had zijn frontale aanval op Madrid gestaakt en poogde de hoofdstad nu langs de zuidoostelijke flank te omsingelen. Zijn eerste doel was de weg Valencia-Madrid, de enige verbinding tussen de belegerde stad en het achterland. Diverse Internationale Brigades werden ingezet om deze vitale weg te verdedigen. Aan het eind van de maand hadden de nationalistische troepen wel terreinwinst geboekt, maar de weg bleef toch buiten hun bereik. Madrid was voorlopig gered, tegen een hoge prijs. Enkele dichters onder de interbrigadisten schreven over de dood die rondwaarde tussen de olijfbomen van de Jarama-vallei. Er werd met enige overdrijving gesteld, dat onder elke boom vijf soldaten begraven lagen. De XIde Brigade, waarin op dat moment naast een Frans bataljon vooral Duitsers, Oostenrijkers, Scandinaviërs en ook Nederlanders zaten, nam deel aan deze gevechten.

Het was een enorme overgang van een tamelijk geregeld burgerleven via een korte militaire training naar het leven in de voorste linies: modder, dreigend gerommel van artillerie en voortdurend levensgevaar zijn in het verhaal van Jaap Gons de vaste ingrediënten van het frontleven. Het is een wereld op zichzelf. Anton Michels:
– Iemand die dat (het front) *niet heeft meegemaakt, heeft er geen idee van, wat dat inhoudt. Als ze bijvoorbeeld roepen: 'Klaarmaken, ataque', nou dan ga je, dan begint het pas ... maar bang is iedereen.*

Inlijving

Misschien ook omdat men zich geen voorstelling kon maken van het frontleven, kenden de vrijwilligers bij aankomst weinig twijfels over hun toetreding tot de Internationale Brigades. Het was voor hen een vanzelfsprekende zaak. Arie van Poelgeest kwam in januari 1937 in

Spanje aan. Hij had een tijd lang op de binnenvaart gewerkt en was daarna actief geworden in 'Eendracht Maakt Macht', de Amsterdamse werklozenorganisatie. Hij werd opgevangen in de Catalaanse plaats Figueras:

– Toen zijn we dus daarvandaan doorgegaan in twee of drie dagen, we hebben nog een parade gelopen in Barcelona en Valencia om het volk een beetje op te kikkeren, natuurlijk. En toen zijn we doorgegaan naar Albacete, daar werden we allemaal opgevangen. Daar zijn we in de kazerne gekomen en omgekleed. Daar hebben we onze uniformen gehad. We werden er zo'n beetje soldaat gemaakt. We werden in Albacete ontvangen in een groot stadion. Er werd een rede gehouden, er werd gevraagd: 'Wie wil er dienst nemen, wie wil er niet met wapens werken, maar als broeder?' Dat werd allemaal gevraagd. Dat was erg netjes, vond ik. Maar ik was toch niet gekomen om zieken te dragen – dat kwam er onderhand wel bij – maar ik kwam om tegen het fascisme te vechten.

(...)

– Was u bang voor het front?

– Natuurlijk was ik wel bang, net als iedereen bang was. Ik dacht: wat moet een ouwe schipper in de bergen in Spanje, daar komt toch niks van terecht? Maar dat viel wel mee. (...) Op een schip moet je overal op letten, anders lazer je overboord. Want het is klein en alles is smal. En dan ga je op een gegeven moment meer opletten dan een ander. Ik zag een heleboel dingen die een ander niet zag. En dat moet je in de oorlog gebruiken.

Albacete was tot april 1938 het hoofdkwartier van de Internationale Brigades. Het was een middelgrote provinciehoofdstad, op een afstand van 200 kilometer van het Madrileense front en niet al te ver van de haven van Valencia. Diverse plaatsen in de omgeving van Albacete werden gebruikt als trainingscentra voor de interbrigadisten. De meeste Nederlanders werden ingedeeld bij de XIde Brigade, waarin Duitsers de overhand hadden. De Nederlandse rekruten kwamen onder andere terecht in het Edgar André- en het Thälmannbataljon, die vernoemd waren naar bekende figuren uit de communistische beweging. Edgar André was een Duitse communist van Belgische afkomst, die in november 1936 door de nazi's werd onthoofd. Ernst Thälmann was als voorzitter van de Duitse communistische partij in 1933 gearresteerd en zou in 1944 in het concentratiekamp Buchenwald vermoord worden. Een kleine groep Nederlanders – in juni 1937 waren het er veertien – was in de XIIIde Brigade ingedeeld bij het Tschapaiew-bataljon, dat was samengesteld uit vrijwilligers van 21 nationaliteiten. Tschapaiew was een legendarische partizaan uit de Russische burgeroorlog, die aan de interbrigadisten vaak als voorbeeld werd gepresenteerd. Er zaten ook Nederlanders als eenling of in groepjes bij andere onderdelen, bijvoorbeeld de artillerie, het luchtafweergeschut en de cavalerie. Binnen het Edgar André-bataljon werd in augustus 1937 de Hollandse compagnie gevormd, waarin Nederlanders uit de bataljons van de XIe Brigade en uit het Tschapaiew-bataljon zoveel mogelijk werden geconcentreerd. Naast 83 Nederlanders zaten er zes Vlamingen, enkele Duitsers en Oostenrijkers en enkele tientallen Spanjaarden in deze eenheid.[1] In maart 1938 kreeg de compagnie de naam De Zeven Provinciën, naar de Neder-

[1] Vanter, *Nederlanders onder commando,* p. 64

landse kruiser waarop de bemanning in 1933 in de Indische wateren had gemuit tegen de slechte arbeidsvoorwaarden.

De inlijving in de Internationale Brigades betekende een belangrijke stap. De burgerkleding werd verwisseld voor militaire kleding en het paspoort voor een militair identiteitsbewijs. De vrijwilligers moesten een plechtige verklaring uitspreken, waarin zij zich ondermeer bereid verklaarden hun laatste druppel bloed te zullen geven 'voor de vrijheid van Spanje, de vrijheid van de wereld.'[2] Zij stelden zichzelf onder de krijgstucht en gingen een verbintenis aan voor de duur van de oorlog. Alleen met toestemming van de legerleiding kon deze verbintenis worden verbroken of konden de vrijwilligers verlof krijgen om naar hun vaderland terug te keren. Om de continuïteit in de brigades zoveel mogelijk te handhaven was men nogal voorzichtig met het verlenen van verlof. Toch aarzelden maar weinig vrijwilligers om toe te treden tot de brigades. Sommige geïnterviewden vertellen, dat zij een niet-militaire functie aangeboden kregen, anderen herinneren zich daar niets van. Maar het maakte niet zoveel uit. Het was een vrij logische stap om te kiezen voor het front. Gezien de instelling waarmee de vrijwilligers uit Nederland vertrokken waren, lag het niet voor de hand om een keuze voor het militaire vak uit de weg te gaan:

– ... *daar ben je voor gekomen, dat weet je.*

Er waren natuurlijk mensen die onderweg of bij aankomst in Spanje afhaakten, maar de meesten werden door de lange reis en de ontvangst gesterkt in hun beslissing. De verwelkoming door de Spaanse bevolking was vooral in het begin van de burgeroorlog hartverwarmend. In de loop van 1937 lijken de parades en het enthousiasme af te nemen.[3] De Zaandammer Frans Oord kwam rond maart 1937 op het station van Barcelona aan en werd daar toen nog door allerlei mensen met de volksfrontgroet, de gebalde vuist, verwelkomd:

– *Er stonden vrouwen met kinderen en die kwamen dan naar je coupé. Ze hadden een aparte groet – dat deden die kindertjes ook zo – dat was het vuistje naast het hoofd. (...) Er was een sfeer onder de mensen, die kan je gewoon niet beschrijven. Een sfeer van gemeenschap en solidariteit, onverschillig wie het was. Er stonden mensen met eten, die ons dat gaven en wij hingen uit die ramen en dan ging je weer verder.*

Na de inlijving in Albacete volgde er meestal een korte training van drie à vier weken, een stoomcursus voor het front. Een zestal van de vijftien geïnterviewde vrijwilligers was in Nederland in militaire dienst geweest en werd bijna direct doorgestuurd naar het front. Soldaten met militaire ervaring kon men daar goed gebruiken. Oorlogservaring hadden de Nederlanders niet; die was wel in ruimere mate aanwezig bij vrijwilligers uit landen die niet neutraal waren geweest in de Eerste Wereldoorlog. Deze mensen werden eerder in kaderfuncties aangesteld. Piet Laros was in Nederland niet in militaire dienst geweest en begon in de herfst van 1936 de opleiding in Albacete. Op dat moment was men bezig met de opbouw van de XIde Brigade. Laros werd later op grond van zijn praktijkervaring benoemd tot kapitein van de Hollandse compagnie. Hij beschrijft, hoe hij als rekruut mentaal werd voorbereid op het front:

---

[2] Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 89.

[3] Idem, p. 148.

– We waren een week of vier reeds in oefening, wij hadden die middag zogenaamd een beetje theorie, op de binnenplaats, met een machinegeweer, geweren uit elkaar halen, en toen moesten we 's middags op het plein aantreden, dat was buiten Albacete. Daar stonden jongens, een hele compagnie in uniform en met geweren, die waren al aan het front geweest. Die hadden eventjes rust. (...) Ze waren van het Vijfde Regiment. En die commandant stond er met een paard voor, 'commandante Ramon'. Wij zagen hem staan en toen werd het eresaluut door ons gebracht, met het geweer gepresenteerd. Dat was voor ons een belevenis. God, jullie zijn al aan het front geweest. Wij moeten nog beginnen. Jullie zijn de mannen, jullie zijn met de vijand in contact geweest. Dus daar werd een hele redevoering gehouden en al die dingen meer. Dat was allemaal, de rechtsen zouden zeggen hersenspoeling, wij zeggen inspiratie, dat moest eigenlijk aan ons overgebracht worden. Het is een soort hersenspoeling, maar in de goede zin des woords...

Stoottroepen

De XIde Brigade arriveerde op 8 november 1936 in Madrid, toen de vijandelijke troepen al bijna de buitenwijken van de hoofdstad bereikt hadden. De Madrilenen waren onder de indruk van de gedisciplineerd marcherende interbrigadisten. Dat hadden zij tot dan toe nog niet vaak meegemaakt. Piet Laros:

– Wij moesten natuurlijk ook weer paradepaard zijn, dus het hele bataljon van ons is door de straten gemarcheerd en daar zag je, Stalin was toen nog in de running, La Pasionaria, Largo Caballero, grote foto's hingen aan de gevels van de huizen en het volk ons toejuichen en toejuichen. Ze waren allemaal anti-fascistisch, maar ja er waren ook nog wat fascisten tussen, in die stad, maar wij kregen een toejuiching van heb-ik-jou-daar.

De XIde Brigade werd door de bevolking gewaardeerd als blijk van internationale solidariteit; zij speelde ook een belangrijke rol bij de verdediging van de noordwestelijke wijken van Madrid, waar de nationalistische troepen een doorbraak wilden forceren. Dat de aanval op Madrid werd afgeslagen, was zeker niet alleen te danken aan de Internationale Brigades, maar de inzet van de buitenlandse vrijwilligers was wel van groot militair belang.

In november 1936 bevond het republikeinse leger zich in een fase van opbouw en reorganisatie. Een deel van het leger was in juli overgelopen naar de nationalisten; wat resteerde was een beperkt aantal beroepsmilitairen, die door hun manschappen werden gewantrouwd, en een groot aantal vrijwilligers, die over weinig militaire kennis beschikten. De republikeinse regering trachtte de vrijwilligersmilities onder te brengen in een professioneel geleid en gedisciplineerd leger; een langdurige reorganisatie die in het voorjaar van 1937 werd voltooid. Gedurende deze opbouwfase kwam de hulp van de Internationale Brigades goed van pas. Zij vormden eenheden die ingezet konden worden op plaatsen waar Spaanse troepen door onervarenheid zouden falen. Als stoottroepen werden ze gebruikt om vijandelijke aanvallen op te vangen en republikeinse offensieven te starten. Nadat medio 1937 de reorganisatie van het republikeinse leger was voltooid, nam de betekenis van de buitenlandse vrijwilligers af. Maar ook in de tweede helft van 1937 en in 1938 werden zij vaak ingezet bij de zwaarste gevechten. De Internationale Brigades telden een aanzienlijk aantal vrijwilligers met militaire ervaring; de bewapening was in vergelijking met andere onderdelen re-

delijk. Daarnaast was het van belang, dat communisten sterk vertegenwoordigd waren onder de interbrigadisten. De Spaanse communistische partij was – in overeenstemming met de strakke partijorganisatie – minder allergisch voor militaire organisatie en discipline dan andere linkse stromingen. Zij was een groot voorstander van een traditioneel leger, waarin officieren in samenwerking met een politiek commissaris de leiding hadden. De communistische invloed was merkbaar in de Internationale Brigades. Hoewel veel buitenlandse vrijwilligers moeite hadden met de militaire regels, lieten zij zich toch inpassen in een hechte organisatie en werd de autoriteit van de officieren niet in twijfel getrokken.

Als stoottroepen telden de Internationale Brigades veel gewonden en doden. Het percentage gesneuvelden wordt geschat op zeventien, het percentage gewonden op 63. Vijftig procent herstelde zich van de verwondingen, maar dertien procent werd als 'onherstelbaar gewond' aangemerkt.[4] Het zegt wel iets over het 'bedrijfsrisico' van de gemiddelde interbrigadist.

Brunete

De geïnterviewde vrijwilligers herinneren zich de tijd in Spanje vooral als een verwarrende periode, waarin ze van front naar front trokken en bij voortduring in loopgraven zaten. Aan periodes van rust en training achter het front heeft men minder tastbare herinneringen overgehouden. De ervaringen aan het front betekenden een grotere inbreuk op hun persoonlijk leven en staan daarom scherper in het geheugen gegrift. Het mentale en het lichamelijke uithoudingsvermogen werden op de proef gesteld door korte en onregelmatige nachtrust, onregelmatig eten, de confrontatie met dode en gewonde kameraden en de angst zelf een dergelijk lot te ondergaan.

Veel Nederlandse interbrigadisten maakten in de verzengende hitte van juli 1937 het republikeinse offensief bij Brunete mee. Arie van Poelgeest raakte er gewond. Hij had in februari aan het Jarama-front zijn vuurdoop gehad met een sectie van achttien Nederlanders. Bij Brunete was hij nog met één kameraad overgebleven van de achttien. Angst was volgens hem een alledaags verschijnsel onder de vrijwilligers:

– Je hebt drie soorten mensen: één bibbert vóór de strijd, één bibbert tijdens de strijd en één bibbert na de strijd, maar bibberen doe je allemaal. Het ergste is, als je tijdens de strijd bibbert. Maar een voorzichtig mens bibbert vóór de strijd en een held bibbert na de strijd. Dus ik bibberde vóór de strijd. Nou ja, je weet... je kwam toch ergens voor.

Bij Brunete ging het republikeinse leger voor de eerste keer in het offensief. In het voorjaar waren er al kleinere aanvallende acties uitgevoerd, die echter geen van alle succesvol waren geweest. Het leger was nu zover opgebouwd, dat men zich in staat achtte tot het zwaardere werk. Met het offensief probeerde men belangrijke aanvoerwegen van de nationalistische troepen voor Madrid te blokkeren om vervolgens de belegeraars van de hoofdstad in de tang te kunnen nemen. Ook poogde men met deze aanval aan het centrale front de noordelijke provincies Santander en Asturië te ontlasten. Baskenland was intussen al bezweken onder het nationalistische geweld. De twee andere provincies dreigden nu ook in

[4] Idem, p. 383-384.

vijandelijke handen te vallen. Door een aanval bij Madrid probeerde men nationalistische troepen aan het noordelijke front te onttrekken. Het Brunete-offensief liep echter uit op een mislukking. Na twintig dagen vechten resteerde een terreinwinst van slechts vijf bij tien kilometer. Daar stond een verlies van 20.000 doden en gewonden aan republikeinse zijde tegenover.[5] De XIde Brigade telde meer dan 1000 doden en gewonden, ongeveer een kwart van alle manschappen.[6]

De Amsterdammer Jan van Eijk was al enige maanden in Spanje en had al enkele gevechten achter de rug, toen hij op 6 juli 1937 als infanteriesoldaat werd ingezet bij het begin van het offensief:

– We trokken met de tanks op en achter de tanks ging de infanterie en dan waaierde je uit en dan vocht je. Het werd geen man tot man gevecht, er bleef altijd wel een afstand van een paar honderd meter tussen zitten.

Tijdens de gevechten was het niet mogelijk om de doden te bergen:

–... bij Brunete, daar stonk het verschrikkelijk, het was er erg warm, het stonk verschrikkelijk van de lijken die er lagen. Dat ruik ik nu nog af en toe.

De republikeinen stuitten op felle tegenstand. Arie van Poelgeest vocht met de XIde Brigade bij Quijorna, op enkele kilometers van Brunete. De derde dag van het offensief raakte hij gewond:

– Op 8 juli heb ik een schot gehad. Toen hadden we Brunete veroverd, toen moesten we alleen nog het kerkhof van Quijorna. Dat lag buiten het dorp, het was omringd door dikke muren. Onze tanks schoten gaten in die muren en wij doken door die gaten. En toen kreeg ik gelijk een schot, hier in, daar uit. Ik heb natuurlijk de eerste tijd nergens van geweten. Je krijgt een enorme rottimmer, want jaren later voel je die timmer nog. Ik ben er wel eens van uit mijn bed gevallen 's nachts. Dus kreeg ik die timmer en toen stond Herman van de Hamer te huilen. (...) We waren met z'n tweeën nog, dus hij was de laatste. Ik kon natuurlijk moeilijk praten, want ik had die kogel dwars door mijn mond en tong heen gehad en er was een stuk kaak uit. Maar ja, dat wist je niet, want je voelt niets het eerste uur, dat is het gekke. Dus ik zei: doe maar kalm aan. Toen kwamen er twee knullen met een baar en daar moest ik op. Toen lag ik erop en we moesten over een stuk, dat lag onder machinegeweervuur. Ik zeg tegen die knullen: 'Gaan jullie maar wandelen, dat is mij te link.' Er was daar een droge beek en daar ben ik doorgelopen naar de verbandpost. En toen heb ik van iemand een veldfles gepakt en die heb ik leeggedronken. Toen werd mijn schouder nat. Er kwam een auto, die heeft me naar het hospitaal gebracht. Die weg lag onder artillerievuur. Toen lag er boven mij iemand, die had een longschot en die bloedde nogal en bij elke gooi die de auto maakte, lag hij zo te bloeden en dat kwam over me heen. Dus ik zag eruit ... Ik kwam in een hospitaal, toen legden ze me maar ergens in de hal in een hoekje neer. Die dachten: dat is gebeurd met die jongeman. Maar de doden worden netjes begraven, we hebben eerbied voor onze doden, dus ze hadden eerbied voor me. Ze gingen me scheren. Kwam ik bij, waren ze me aan het scheren,

[5] Thomas, *The Spanish Civil War,* p. 715
[6] Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 250.

zat er een kapper aan m'n wang. Ging ik overeind zitten. Die kapper schrok en een minuut later lag ik op de operatietafel. Maar ik zat natuurlijk stijf onder het bloed en toen trokken ze de hele rotzooi eraf en toen ontdekten ze, dat ik alleen een schot door mijn kaak had.

De manier waarop dit eerste offensief bij Brunete mislukte, was typerend voor het verloop van verschillende republikeinse offensieven, die tot de herfst van 1938 zouden volgen. In eerste instantie boekte men een kleine terreinwinst door de tegenstander te verrassen, maar al snel stuitte men op enkele hardnekkige verzetshaarden, die met ongekend fanatisme verdedigd werden. Daarna waren de nationalistische versterkingen binnen een à twee dagen ter plaatse en eindigde het offensief in een bloedige patstelling.[7] Het Duitse systeem uit de Tweede Wereldoorlog waarbij gemotoriseerde colonnes als een speerpunt diep in het vijandelijke terrein doordrongen, werd in Spanje nog niet toegepast. Het was bij gebrek aan tanks en vrachtwagens ook moeilijk uitvoerbaar. Beide partijen lieten de tanks over een breed front langzaam met de infanterie optrekken. Dit leidde vaak tot het vroegtijdig vastlopen van offensieven.[8]

Frans Oord is een van de weinige interbrigadisten die geen verwonding opliep in de burgeroorlog. Hij zou een verwonding waarschijnlijk ook niet overleefd hebben: na de burgeroorlog ontdekte men, dat hij hemofiliepatiënt is. Bij Brunete maakte hij een nachtelijke tegenaanval van de nationalisten mee. Zijn verhaal behoort tot de zeldzame fragmenten waarin het doden van de vijand zo openlijk besproken wordt. Het is daarbij opvallend, dat hij de vijand aanduidt als Marokkanen, Portugezen en fascisten[9]:

– Ik had ze wel verwacht, want ik had op de voorpost gelegen, ik had gezegd: 'Er is een groep, die loopt de straatweg af en die trekken vannacht op.' En in eerste instantie zegt die commandant: 'We verwachten geen aanval. (...) Ga maar in de loopgraaf.' Daar stond een kameraad van me met een heel stel. Ik bleef wakker. En verdomd, op het moment dat die jongens een beetje ingedommeld waren, stonden ze in onze loopgraaf. En die kameraad heeft standgehouden en we hebben de achterkant van die loopgraaf moeten dempen met handgranaten: Portugezen, fascisten en Moren. We hebben ze eruit gesleept, maar dat is ... kijk, je doodt mensen, natuurlijk, maar dat fascisme, dat is iets, daar kan je niet mee praten. Wij wisten één ding: zij moesten zoveel mogelijk van ons doden en wij moesten zoveel mogelijk van hen doden. Dat was de strijd daar, daar zat totaal niets tussen.

Bombardementen

Boven het slagveld van Brunete verschenen voor het eerst de Duitse Messerschmidts 109, die superieur waren aan de Russische jachtvliegtuigen van de republikeinen. Ook de Duitse

[7] Ramón Salas Larrazábal, 'The growth and role of the republican popular army', in: Raymond Carr ed., *The Republic and the Civil War in Spain* (Londen 1971), p. 159-187, aldaar p. 177.
[8] Thomas, *The Spanish Civil War,* p. 716-717.
[9] Zie ook hoofdstuk 4 p. 89-90; er hebben naar schatting 75.000 Marokkanen, 75.000 Italianen, enkele duizenden Portugezen en plusminus 16.000 Duitse militairen en civiele functionarissen in het nationalistische leger gediend. Ter vergelijking: in het nationalistische leger hebben in totaal gedurende de gehele oorlog naar schatting 900.000 à één miljoen manschappen dienstgenomen. Thomas, *The Spanish Civil War,* p. 927 en 977-980.

Heinkel-bommenwerpers waren sneller en hadden een groter bereik dan de Russische vliegtuigen. De Sovjet-vliegtuigindustrie was kennelijk minder ontwikkeld dan de Duitse.[10] Vanaf de zomer van 1937 verkregen de nationalisten een sterk luchtoverwicht; ook lijkt hun artillerie-overwicht in deze periode toegenomen te zijn. De republikeinen kregen steeds vaker te maken met luchtaanvallen en bombardementen. Infanteriesoldaten stonden machteloos tegenover dit technologische geweld en konden niet meer doen dan dekking zoeken. Sake Visser was in Nederland bij de marine geweest en had ook in Spanje liever op het water gediend. Hij belandde echter in de herfst van 1937 met de XIde Brigade in Aragon, waar de soldaten regelmatig vanuit de lucht bestookt werden:

– Ik heb wel eens een duik moeten doen, toen het over was, toen lag er een rottend lijk voor me, die had misschien wel een paar weken gelegen. Nee, want je ruikt het niet, je ziet het niet, je denkt: wegwezen. En als het over is, dan denk je: verrek, wat is dat? Ja, ik heb het wel vaker gehad, in een hoop rotzooi duik je dan. Dan komt dat vliegtuig er aan en dan moet je met een rotgang uit die vrachtwagen springen en wegduiken. Je ziet alleen, dat je gedekt bent en dan lig je soms ook in een hoop rotzooi. Dat ruik je later, als het afgelopen is. (...) Zoveel Piet Heinen heb je niet, hoor.

Arie Favier kreeg na het Jarama-offensief door een kleine granaatsplinter last van zijn longen. Hij verbleef een half jaar in Parijs om te kuren, maar werd spoedig betrokken bij het transport van vrijwilligers naar Spanje. In november 1937 keerde hij terug naar het Spaanse front en was getuige van het groeiende nationalistische overwicht:

– Een artilleriebombardement, dan weet je niet waar je heen moet. Je gaat desnoods dwars door een muur, je probeert in de grond te kruipen. Dat is zoiets deprimerends, vooral als je er niks tegenover kunt stellen. (...) Ik heb meermalen gezegd, het Spaanse volk heeft de oorlog verloren, omdat ze geen materiaal hadden. En als je dat dan meemaakt, kon je je best indenken, dat een aantal mensen poogde te deserteren. Want als je afgeslacht wordt, dat is iets verschrikkelijks, natuurlijk. Je voelt de onmacht, je kan er niets aan doen, je hebt wel een geweer in je handen, maar daar heb je niks aan.

Jaap Gons had dergelijke gevoelens van onmacht tijdens een artilleriebombardement aan de Ebro. Hij was toen al weer enige tijd hersteld van de verwonding die hij bij het Jarama-offensief had opgelopen. Na dit herstel had hij korte tijd in een ziekenhuis gewerkt en was vervolgens ingedeeld bij een anti-gifgascompagnie. De compagnie werd ontbonden, toen duidelijk werd, dat dit wapen niet gebruikt zou worden in Spanje. Gons kwam terecht bij de XIde Brigade en maakte als infanterist de laatste gevechten aan de Ebro mee. Zijn stelling werd door de vijandelijke – Gons vermoedt: Duitse – artillerie beschoten. De vorige dag was er vanuit zijn stelling vergeefs met een mitrailleur op een vijandelijk verkenningsvliegtuig geschoten; daardoor hadden ze hun positie verraden:

– En het wordt lichter en daar hoorden we boem sss, boem sss ... En het was alsof er een waaier van granaten op me afkwam. En het was dus niet één kanon, waarmee ze schoten. Met dat eerste kanon hadden ze de zaak ingeschoten. Kijken hoever ze kwamen. En met een tweede kanon kijken, waar het terecht komt. Toen hadden ze gedacht: nou, daar ongeveer

[10] Larrazábal, 'Growth and role', p. 181; Burnett Bolloten, *The Spanish Revolution,* p. 292-293.

moet die kerel zitten – dat was ik dan – die 'auf unser Flugzeug geschossen hat'. En toen hebben ze al die kanonnen in een soort waaier gericht. (...) Op het laatst, het loeide. Ik zat in dat gat zo. Ik denk: potverdorie Jaap, hier moet je uit zien te komen. (...) Ik besefte steeds meer: als je hier in dat gat blijft zitten, dan ben je er binnen vijf of tien minuten niet meer. Dan ben je wel tot soepvlees. Nou, ik kan u niet vertellen, want dat moet u zelf meemaken, ik had haast geen schoenen meer aan. (...) Maar ik ben op het laatst dat gat uitgevlogen. Ik loeide tussen de loeiende granaten door, ik denk: erop of eronder, één van de twee. Ik heb nog nooit zo hard gelopen. En zodra ik boven aan de kam van de berg was, rolde ik als een soort voetbal naar beneden en daar zat een Oostenrijkse kapitein. 'Ach', zegt die kapitein, 'ich hatte schon gedacht, dass du schon kaputt warst.' 'Nee', zeg ik, 'ich bin noch nicht kaputt.' Ik heb nog nooit zo hard gelopen.

Veel oud-Spanjestrijders vertellen over dergelijke beangstigende ervaringen. Daarnaast klinkt er in sommige verhalen door, dat men zich op den duur leerde aanpassen aan de gevaren van het front. Wat de vrijwilligers tijdens de training niet konden leren, werd in de praktijk duidelijk. Loopgraven en schuttersputjes bleken onontbeerlijk. Zodra de soldaten ergens arriveerden, werd er gespit, wat in de rotsachtige grond niet meeviel *('het was daar geen appelpap').* Ze leerden ook hoe te reageren op luchtaanvallen en artilleriebombardementen. Siep Adema vertrok begin 1937 naar Spanje. Hij had op zestienjarige leeftijd als vrijwilliger bij de marine gezeten en was er na een half jaar uitgegooid, omdat hij zich niet wilde schikken in de kadaverdiscipline. Later had hij 'voor zijn nummer' bij de infanterie gediend:

– Je had nog nooit oorlog meegemaakt, wel militaire opleiding, maar wat zegt dat? Je moest de hele taktiek leren, je moest je leren beveiligen, je moest helemaal in zo'n oorlogssituatie groeien. Dat is niet gemakkelijk voor een Nederlander. Bijvoorbeeld als je hier lag en de artillerie van hen begon te vuren, meer dan verschrikkelijk, dan liepen de meeste mensen terug, maar dat moest je niet doen. Je moest naar voren lopen, want dat stuk geschut gaat steeds verder. En zo leerde je steeds meer, ook in de loopgraven leerde je verder.

De interbrigadisten ontwikkelden een fijn gehoor om te kunnen bepalen, hoe dichtbij een bom of granaat zou inslaan. Frans Oord praat met een zekere nuchterheid over de bombardementen:

– Je weet op het laatst precies waar een granaat neerkomt. Je hoort hem aankomen. Dan denk je: dat is een blindganger, die ontploft niet en die wel, die komt voor me en die achter me. Pas als die giert en een tijdje hoor je hem niet, dan valt die op je. Zolang die giert – ze maken een fluitend, gierend geluid – is het niet gevaarlijk. Vliegtuigbommen ook, die vallen eerst voor het vliegtuig uit en dan een eindje terug. Dat heb ik van een Rus, die leerde ons: als je een bommenwerper ziet, ga dan nooit voor zo'n vliegtuig uitlopen, altijd er tegenin, dan maak je de meeste kans.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog constateerden onderzoekers in het Amerikaanse leger bij de soldaten een gelijksoortig gewenningspatroon. De soldaten leerden volgens hen op het gehoor af onderscheiden, waar de explosieven zouden neerkomen en of het nodig was om

dekking te zoeken.[11] Een beperkt aantal soldaten vertelde, dat zij zelfs begonnen te wennen aan het Duitse 88.mm-geschut. Vanwege zijn precisie was dit het meest beruchte wapen bij de Amerikaanse soldaten in Europa: 'Ze konden er op een kilometer een dubbeltje mee raken.' Het werd in de Spaanse Burgeroorlog al in het nationalistische leger uitgeprobeerd en was ook bij de republikeinse soldaten gevreesd.[12]

Terugtocht en aanval

Nadat in oktober 1937 Asturië als laatste noordelijke provincie in nationalistische handen was gevallen, sloeg de balans door naar de kant van Franco. Hij maakte zich meester van een omvangrijk leger (150.000 man) met een groot arsenaal aan wapens en kon zich gaan opmaken voor nieuwe campagnes. In december nam de Republiek voor enkele maanden nog het initiatief in handen door een offensief bij Teruel, dat zelfs leidde tot de verovering van deze stad. De nationalisten heroverden Teruel echter en begonnen op 10 maart 1938 een offensief ten noorden van deze plaats, dat hen dwars door Aragon naar de Middellandse Zee bracht. Eenmaal in beweging waren de vijandelijke troepen niet meer te stuiten. Verwarring en demoralisatie deden hun werk in het republikeinse leger: sommige eenheden sloegen op de vlucht, andere trokken terug, omdat ze telkens omsingeld dreigden te worden door de nationalisten. Soldaten verloren het contact met hun compagnie en desertie kwam op grote schaal voor. De Internationale Brigades hielden nog enige tijd stand bij de plaats Caspe, maar moesten uiteindelijk ook met gezwinde spoed terugtrekken. De Hollandse compagnie nam deel aan deze terugtocht. G. J. M. van het Reve beschrijft dit onder het pseudoniem Gerard Vanter in zijn boekje *Nederlanders onder commando van Hollander Piet in Spanje,* een jongensachtig verhaal met een gezonde portie rats, kuch en bonen. De Nederlanders moesten in de voorste linies de vijandelijke opmars ophouden en de terugtocht van de republikeinse troepen dekken. Vanter schrijft, dat de compagnie was 'uitverkoren' voor het opereren in vijandelijk gebied.[13] Piet Laros zegt over deze 'uitverkiezing':

– ...Als je voor deze opdracht gekozen wordt, dan ben je in de aap gelogeerd, want dat is één en al gevaar en spanning.

Meer dan 80 kilometer legden de interbrigadisten grotendeels lopend af. Opvallend was de desorganisatie tijdens deze terugtocht. De compagnie had het contact met het bataljon verloren en moest een gevaarlijke zwerftocht ondernemen om weer achter de republikeinse linies te belanden. Sake Visser schetst de verwarring in een eerdere fase van de terugtocht:

– Ze waren ergens doorgebroken. (...) Toen moesten we daar en daar naartoe. De leiding zei: 'Zie maar, dat jullie er komen.' Dus met de hele ploeg weg, maar op het laatst raak je allemaal uit elkaar. De ene zegt: 'Ik verdom het, ik ga ergens liggen.' Je was zo gehard, dat je overal kon slapen. En toen kwam ik in Lerida terecht. Dan meldde je je maar ergens. Dan was er zo'n bureau van de Internationale Brigades of iets dergelijks...

---

[11] Samuel A. Stouffer, *The American Soldier. Combat and Its Aftermath* (Princeton 1949), Vol. II, p. 241.

[12] Ronald Fraser, *Blood of Spain,* p. 404.

[13] Aldaar p. 69; zie ook *Het Volksdagblad* 5 mei 1938.

Later kwam Visser terug bij de compagnie en marcheerde hij mee in de richting van Gandesa. Tijdens een nachtelijke pauze viel hij in slaap en werd niet door de ordonnans gewekt, toen de compagnie verder trok. De volgende ochtend werd hij wakker en bevond zich met tien kameraden middenin vijandelijk gebied. Ze werden ontdekt en moesten zich overgeven, het begin van een langdurige krijgsgevangenschap. Piet Laros was intussen met zijn compagnie op weg naar Gandesa en moest om de stad heen, omdat deze ook al in vijandelijke handen was gevallen:

– *De jongens waren zo zenuwachtig, die waren zo over hun toeren, iedereen was overspannen, ik zelf ook, maar ik had de leiding. Als kapitein rustte toch iets meer verantwoordelijkheid op je en ze vertrouwden je helemaal, terwijl je het zelf niet eens weet, op 't laatst. We marcheerden met dekking van de linker en de rechterflank en achter iedere boom zagen ze een Marokkaanse soldaat, je moest ze alles uit het hoofd praten: 'Hier kunnen geen Marokkanen zijn.' Dat was een nerveuze toestand. En maar marcheren, zo'n paar dagen achter elkaar, twee nachten, twee dagen.*

Aan de overzijde van de Ebro bereikte de compagnie het republikeinse gebied. De rijen waren sterk uitgedund.[14] Het was niet alleen voor de Hollandse compagnie, maar voor het gehele republikeinse leger een demoraliserende ervaring.

Gedurende de maanden mei en juni 1938 werd er hard gewerkt om het moreel van de interbrigadisten weer op peil te brengen en om hen voor te bereiden op een nieuw offensief. De Nederlanders werden met bataljon 'Edgar André' in een dorpje vlakbij de Ebro ingekwartierd. Piet Laros:

– *Die burgemeester heeft ons daar ontvangen met een hoop feestgedoe en met een welkom, fantastisch. Wij hadden natuurlijk ontzettend zware fronten achter de rug en wij zaten onder de luizen, wij zaten allemaal onder de vuiligheid en we waren half uitgehongerd, kan ik wel zeggen, met die moeilijke tocht, die we gehad hadden. En daar werden we in dat dorp prachtig opgevangen, we kwamen in kwartieren terecht en we werden bij de burgers uitgenodigd. Toen kwamen er grote ketels en onze kleren werden allemaal uitgestoomd en we werden ontluisd. Je kon je scheren later, je kon van alles.*

Tot eind juli werden de soldaten getraind en politiek geschoold. Er werd een 'activistenbeweging' gevormd waaraan vrijwilligers zich met een belofte konden verbinden. Zij moesten een voortrekkersrol vervullen bij de scholing. Via toespraken, gesprekken en oefeningen zou er weer nieuw élan in de soldaten geblazen worden. Het communistische *Volksdagblad* schrijft in deze periode zeer enthousiast over de Nederlanders die moeilijk kunnen wennen aan straffe discipline, maar zich toch met ijver op de oefeningen storten: 'En het moet gezegd worden, er is al veel bereikt**.**'[15]

---

[14] Piet Laros vertelt, dat hij 45 man over had, toen de compagnie aan de overkant van de Ebro was aangekomen. Een compagnie telde in de regel 120 à 150 man, maar aan het begin van de terugtocht was het aantal manschappen waarschijnlijk al aanzienlijk gedaald. Uitgaande van 100 man aan het begin van de terugtocht, was het verlies toch nog enorm groot.

[15] *Het Volksdagblad* 4 augustus 1938; zie ook David Corkill and Stuart Rawnsley eds., *The Road to Spain. Antifascists at War 1936-1939* (Dunfermline 1981), p. 21-22.

Op 25 juli, 's ochtends vroeg, werd het laatste republikeinse offensief ingezet aan de Ebro. De druk op de centrale zone en op Valencia werd te groot; door een offensief vanuit Catalonië probeerde men de nationalistische troepen af te houden van een aanval op Valencia. Een massaal republikeins leger werd in sloepen en bootjes over de Ebro gezet en veroverde al snel een bruggenhoofd op de andere oever. Het was de eerste keer, dat de republikeinen er in slaagden een tamelijk groot gebied (30 bij tien kilometer) te veroveren. Maar evenals voorgaande keren liep het offensief vast, toen de nationalistische versterkingen werden ingezet. Anton Michels, negentien jaar oud, marcheerde aan de vooravond van het offensief met de Hollandse compagnie naar de Ebro, een mars van ongeveer 40 kilometer. Hij was medio 1938 in Spanje aangekomen en maakte kennis met een somberder sfeer dan vrijwilligers die in 1937 gearriveerd waren. Bij aankomst op het station in Barcelona waren er geen fanfares om de vrijwilligers te verwelkomen, wél werden de soldaten dagelijks geconfronteerd met bedelende kinderen; honger was in 1938 een groot probleem in Catalonië.

De Nederlanders ontmoetten op 25 juli aan de overzijde van de Ebro aanvankelijk weinig tegenstand. Ook daar moesten zij tientallen kilometers marcheren. Na enkele dagen liep de XIde Brigade zich vast op de heuvels ten noorden van Gandesa, die sterk verdedigd werden door de vijand. Bij het Ebro-offensief werden waarschijnlijk 100 van de 130 leden van de Hollandse compagnie gewond of gedood.[16] Anton Michels kreeg een schot in zijn borst en werd onder plaatselijke verdoving in een hospitaal geopereerd. Al eerder tijdens het offensief had de compagnie korte tijd het contact met de republikeinse troepen verloren en kwam ze in een omsingeling terecht. Anton Michels:

– We gingen met z'n drieën. Er werden vrijwilligers gevraagd om eten en drinken te halen. We waren helemaal ingesloten. En toen gingen P., K. en mijn persoon op weg. We zijn ook met water en brood teruggekomen. Maar toen kregen we onderweg een voltreffer. P. ging ook het hospitaal in en K. allebei zijn benen aan puin. Moest je eerst ook weer een ziekendrager zoeken om ze weg te brengen. En ik mankeerde niks. Ik was alleen hartstikke doof.[17]

– Heeft u al snel een ziekendrager kunnen vinden of was het moeilijk?

– Moeilijk, hoor. Ze hadden geen trek met dat spervuur, maar ze moesten. Ik zette de bajonet erop. Het ging niet zo zachtjes aan.

– Dus u moest ze dwingen?

– Moest, ja.

Oorlogsmoeheid

De interbrigadisten kregen tijdens de gevechten talrijke 'timmers' te verwerken die hun moreel zwaar op de proef stelden. Het is niet zo verwonderlijk, dat sommige vrijwilligers probeerden te ontsnappen aan het frontleven en een manier zochten om naar hun land terug te keren. Desertie kwam regelmatig voor in de Internationale Brigades; daarnaast maakten veel vrijwilligers van een verlofregeling die in de zomer van 1937 werd ingesteld, gebruik om de-

[16] Vanter, *Nederlanders onder commando,* p. 27 en 37.

[17] Omdat we niet zeker zijn van de juistheid van de namen, vermelden we deze niet.

finitief naar huis terug te keren. Uiteraard was er ook een kern van vrijwilligers die tot het bittere eind in Spanje bleven.

Vooral tijdens en na de veldslagen bij Brunete, in Aragon, en aan de Ebro kwam er desertie voor. Deserteurs van allerlei nationaliteiten zochten zich een weg naar de Spaans-Franse grens of naar het consulaat van hun land.[18] Onder hen bevonden zich ook Nederlanders; volgens een schatting van de Nederlandse zaakgelastigde in de Republiek waren er tot eind 1938 50 à 75 gedeserteerd. Deserteurs die te kennen gaven niet naar Spanje te zijn gekomen om dienst te nemen in het leger, konden van hem een paspoort krijgen voor de terugreis naar Nederland. Zoals in hoofdstuk 2 is vermeld, vertelden veel vrijwilligers aan de zaakgelastigde het verhaal, dat zij naar Spanje waren gekomen in de verwachting daar werk te zullen krijgen.[19]

Het Volksdagblad publiceerde in maart 1938 een brief uit Spanje waarin de 'Hollandse avond' in de Internationale Brigades beschreven wordt. 'Hollander Piet' voert het woord en spreekt onder andere over de deserteurs: '"Geen lafheid dulden we! Daarom spuwen we op hen, die naar Nederland deserteerden en de namen van hen besmeuren, die hier onder de olijfbomen rusten." Onze commandant eindigt dan: "Ik ben Hollandse Piet. Men zegt, dat ik een edel mens ben, maar er zijn hier vele Hollandse Pieten." Een donderend applaus en een Internationale als de eed, dat de naam van de Hollanders, welke door vele deserties enigszins gedaald is, in de top van de Internationale Brigaden komt te staan.' De briefschrijver meldt, dat de avond besloten wordt met een bonte maaltijd: 'Champagnekurken knallen, broodjes met ham, pannenkoeken, spiegeleieren, bonbons, sinaasappelen, pinda's en niet te vergeten, de met veel gejuich ontvangen Hollandse "sjekkies".'[20] Blijkens deze brief was desertie ook voor het Nederlandse contingent in Spanje een pijnlijk probleem. De scherpe veroordeling in *Het Volksdagblad* wijst er op, dat de CPN de zaak serieus opnam. Niet alleen werkte desertie ontmoedigend op de Nederlanders die wel in Spanje bleven, ook kwamen er via enkele deserteurs negatieve verhalen over de Internationale Brigades in de Nederlandse pers, met name in *De Telegraaf,* terecht. De CPN pakte het probleem op diverse manieren aan. Waarschijnlijk werd de leiding van het wervingsapparaat in Nederland door de partijfunctionarissen in Spanje zoveel mogelijk op de hoogte gehouden van gevallen van desertie. Het lijkt aannemelijk, dat men pogingen ondernam deserteurs te overreden weer naar Spanje terug te keren. Er zijn aanwijzingen, dat dit soms lukte. In één geval keerde een deserteur terug naar Spanje en sneuvelde daar in maart 1938.[21]

Zoals uit de zojuist geciteerde brief blijkt hadden Nederlandse eetwaren en vooral shag een positieve uitwerking op de stemming van de vrijwilligers. De CPN zag dat in en richtte in oktober 1937 een 'Comité tot hulp aan Nederlandse anti-fascisten in Spanje' op, dat geld en goederen inzamelde om pakketten te versturen met voedsel, kleding, naaigerei,

[18] Zie onder andere Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 232-233; Robert A. Rosenstone, *Crusade of the Left. The Lincoln Batallion in the Spanish Civil War* (New York 1969), p. 297-312; Jacques Delperrie de Bayac, *Les Brigades internationales* (z.pl. 1968), p. 171 en 265.
[19] Zie hoofdstuk 2 p. 45-48.
[20] *Het Volksdagblad* 15 maart 1938.
[21] *Het Volksdagblad* 7 april 1939.

rookartikelen en lectuur. Ook verzorgde het comité de verzending van pakketten die voor familie of vrienden bestemd waren. Wim van Houten, die ook regelmatig in *Het Volksdagblad* schreef, dichtte voor het comité: 'Gun die knapen hun verzetje/ Stuur een lekker sigaretje/ Zendt ook vrolijke lectuur!/ Laat die kameraden weten,/ Dat wij hier hen niet vergeten,/ Denk aan hen, bij ieder uur!'[22]

De vorming van de Hollandse compagnie in augustus 1937 paste in de strategie om de strijdbaarheid van de Nederlanders te versterken. Met de samenvoeging van de Nederlanders in een compagnie speelde men in op de nationale gevoelens van de vrijwilligers, die ondanks het internationale karakter van de brigades kennelijk nog steeds bij hen leefden. Ko Beuzemaker, die als voorzitter van de CPN in september 1937 republikeins Spanje bezocht, zag het belang in van een vleugje nationalisme. Wat zouden anderen over de Nederlanders zeggen? '(...) uit alle gesprekken die we voerden, met talloze buitenlandse kameraden, is het ons gebleken: de Hollanders staan als soldaten van de Brigade in hoog aanzien! Ze zijn goed, onze Hollandse anti-fascisten; juist hun kalmte, hun nuchterheid en vastberadenheid maken hen in deze oorlog van grote waarde! Zij moeten eerst wennen, ze zijn niet zoals de buitenlanders waarvan een groot deel de Wereldoorlog meemaakte. Nederland kende geen oorlog en toch ... allen die gekomen zijn met hun doel scherp en bewust voor ogen, zij hebben zich kranig geweerd.'[23]

Het Volksdagblad zocht de deserteurs meestal onder mensen die zonder politieke overtuiging als 'avonturiers' of juist met kwade bedoelingen als 'spionnen' naar Spanje waren gekomen.[24] De communistische pers stelde terecht, dat veel vrijwilligers door een sterke politieke overtuiging gestimuleerd werden om de strijd vol te houden. Men merkte echter slechts zelden op, dat ook politiek bewuste vrijwilligers soms deserteerden. Ook bij hen konden heimwee, oorlogsmoeheid of een zenuwinstorting een vroegtijdige terugkeer naar huis in de hand werken. Jan van Eijk was getuige van dergelijke slijtageverschijnselen:

– De eerste keer bij Teruel, toen waren we in niemandsland, daar waren loopgraven gemaakt door deserteurs. Want er waren bij ons ook deserteurs, niet omdat ze niet wilden vechten, maar die konden het niet verwerken, en die moesten dan voor straf in niemandsland in de nacht gaten maken, waar wij in konden.

– Wat voor nationaliteiten waren dat? – Alle nationaliteiten, er waren zelfs Hollanders ook bij. De angst had die mensen te pakken gekregen, want als je zo om je heen iedereen dood ziet vallen, sommigen kunnen er wel tegen, anderen kunnen er niet tegen. Doordat je dag en nacht ... in huizen sliep je niet meer, je sliep buiten, in loopgraven en dergelijke. Je had een band met iedereen en dan zag je die vallen. Sommige jongens konden dat niet verwerken.

– En dan ga je lopen?

– Ja, ver kwamen ze toch nooit, maar ja dan heet je zogenaamd deserteur.

---

[22] *Nederlanders strijden in Spanje tegen de vijanden der democratie* (z.pl. z.j.).
[23] *Het Volksdagblad* 14 oktober 1937.
[24] Zie bijvoorbeeld *Het Volksdagblad* 27 januari en 8 augustus 1938.

Omdat de deserteurs op weg naar hun consulaat of de grens niet in het bezit waren van een burgerpaspoort, was de kans om aangehouden te worden tamelijk groot en wat dan? De straf voor desertie tijdens het gevecht was volgens de regels in het republikeinse leger het vuurpeloton. De Internationale Brigades vormden daarop geen uitzondering. Het is echter wel zeker, dat deze straf niet in alle gevallen werd toegepast.[25] Onduidelijk blijft, hoeveel doodvonnissen zijn voltrokken en of onder de slachtoffers ook Nederlanders waren. De straf voor desertie buiten het gevecht was lichter. Er werden deserteurs ingezet als 'zapadores' (geniesoldaten) in een strafcompagnie. Anderen werden na een gevangenisstraf naar het front gestuurd. Enkele Nederlanders belandden in een strafkamp bij Albacete. Om te voorkomen, dat het desertie-probleem om zich heen zou grijpen, stelde de legerleiding wel een aantal voorbeelden, maar het vastzetten van grote aantallen buitenlandse deserteurs was natuurlijk weinig zinvol. Wij vermoeden dan ook, dat men zo veel mogelijk geprobeerd heeft de soldaten na lichte straffen weer in te zetten aan het front of elders.

In de zomer van 1937 werd het probleem van de oorlogsmoeheid van hogerhand ondervangen door een betere verlofregeling. Interbrigadisten die zes maanden aan het front waren geweest of zwaarwegende redenen hadden, konden in aanmerking komen voor een verlofperiode in eigen land.[26] Zij bleven officieel in dienst van het leger tot het einde van de oorlog en waren verplicht om na het verstrijken van het verlof terug te keren. Zo niet dan was er sprake van desertie. Een aantal interbrigadisten is inderdaad ook teruggekeerd naar Spanje, maar velen grepen deze mogelijkheid aan om definitief afscheid te nemen van het front. Familieomstandigheden of een herhalingsoproep voor militaire dienst in Nederland werden door de vrijwilligers vaak opgegeven als redenen om met verlof te gaan. Voor de militaire autoriteiten en voor de vertegenwoordiger van de CPN in Spanje waren dergelijke zaken moeilijk te controleren. Albert Potze was een tijd lang CPN-bestuurder geweest in Limburg en werd in 1937 politiek verantwoordelijke voor de partij in Spanje, waar hij tot het najaar van 1937 verbleef. Zijn opdracht was nogal vrij:

– *Kijk eens, wat er loos is. Je zult niet veel kunnen doen, bekijk het maar eens.*

Hij zat in Albacete in een merkwaardige positie. Enerzijds was hij er namens de CPN en had hij wel iets te zeggen over de Nederlanders in de Internationale Brigades. Anderzijds deelden de Duitse commandanten van de XIde Brigade en de Spaanse autoriteiten feitelijk de lakens uit. Hij blikt dan ook wat somber terug op de maanden in Spanje en beschouwt het niet als zijn vruchtbaarste periode. Van de Nederlanders die naar huis wilden, kon hij moeilijk inschatten of hun redenen reëel waren, maar hij wil toch vooral benadrukken, dat het 'goeie' jongens waren.

– Kwamen er ook mensen bij u, die met verlof wilden om in Nederland in militaire dienst te gaan?

[25] Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 233; Delperrie de Bayac, *Les Brigades internationales,* p. 171; Rosenstone, *Crusade of the Left,* p. 307.

[26] Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 261; Delperrie de Bayac, *Les Brigades Internationales,* p. 265.

– Ja en dat de schedel moest worden gelicht bij hun vrouw. Ja, ze zaten in het Spaanse leger, dan moesten ze naar de Spanjaarden. Wij hadden daarover niks te zeggen en die waren wel goedgelovig. Als er één kwam, dan zeiden ze: ga maar naar huis, als het zo erg is. (...).
– En de militaire dienst werd vaak als reden genoemd?
– Jawel, natuurlijk. Het was zo, zij konden liegen. Je ziet het al gauw aan de ouderdom of het waar is of niet. Maar als ze zeggen: ik heb geen paspoort en ik ben zo oud, dan kan je er best een paar jaar op verkijken. Het waren allemaal smoesjes om er uit te komen en als ze dat niet konden, gingen ze naar de Hollandse consul toe. Dan kwamen ze er wel uit.

Niet iedereen kwam met 'smoesjes' om met verlof te kunnen gaan, maar het is een feit, dat vele vrijwilligers zich niet meer meldden in Spanje en dat het aantal buitenlanders in de Internationale Brigades vanaf juli 1937 tot januari 1938 met één derde (ongeveer 10.000 man) afnam. De afname moet niet alleen toegeschreven worden aan het grote aantal doden en gewonden in de brigades, maar ook aan een beperkt aantal deserteurs en een ruim aantal verlofgangers die niet meer naar Spanje terugkwamen. Omdat tegelijkertijd de toeloop van nieuwe buitenlandse vrijwilligers verminderde, werden de lege plaatsen ingenomen door Spanjaarden, eerst door vrijwilligers en later door dienstplichtigen. Zij vormden begin 1938 al de meerderheid in de Internationale Brigades.[27]

Er waren ook Nederlanders die tot het bittere eind in Spanje bleven. In brochures en krantenartikelen werd regelmatig over deze mensen geschreven; met name zijn er talrijke verhalen over gewonden die al vóór de genezing wilden terugkeren naar het front. Jopie Bovenkerk, die als verpleegster in hospitalen van de Internationale Brigades werkte, schreef: 'Niemand gaat voor de tweede maal naar het front, zooals hij de eerste maal ging, toen hij zich nog niet voor kon stellen, hoe verschrikkelijk het was, maar niemand denkt erover niet meteen weer te proberen er te komen, als hij maar even genezen is**.**'[28] Waarschijnlijk was hier de wens de vader van de gedachte en had men de neiging om de aandacht vooral te richten op die gewonden die sterk gemotiveerd waren. Daarnaast zullen er echter ook gewonden zijn geweest die voor goed de schrik te pakken hadden en liever naar huis wilden. Niet iedere vrijwilliger was na enkele frontervaringen nog zo bezield van het heilige vuur. Het is niet onwaarschijnlijk, dat een aantal interbrigadisten de verwonding als een excuus heeft aangegrepen om naar huis te kunnen terugkeren. Het is ook niet onwaarschijnlijk, dat de legerleiding aan deze mensen verlof heeft gegeven, omdat zij mentaal gezien niet meer geschikt waren voor het front.

De groep oud-Spanjestrijders die we geïnterviewd hebben, bestond grotendeels uit mensen die na de officiële terugtrekking van de buitenlandse vrijwilligers in december 1938 naar Nederland terugkeerden ofwel voortijdig met een zware verwonding naar huis zijn gegaan; een groep 'volhouders' die zolang mogelijk in Spanje bleven. We noemen enkele voor-

[27] Het aantal buitenlandse vrijwilligers in dienst van de Internationale Brigades nam af van 30.300 (4 juli 1937) naar 19.017 (24 januari 1938). Beide aantallen omvatten ook een aanzienlijk contingent niet-militair personeel. Het aantal Spanjaarden in de Internationale Brigades bedroeg op de laatste datum 29.635. Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 379-380.
[28] *Maandelijks Informatie Bulletin. Uitgave van de Commissie 'Hulp aan Spanje'* nr. 2.

beelden. Na de twee eerste verwondingen meldde Piet Laros zich telkens aan het front, voordat hij goed en wel hersteld was *('Er meldet sich wieder da, ist schon wieder da').* Hij kon de Duitse officiëren van de brigade er van overtuigen, dat hij wel weer kon meedraaien. Na zijn derde verwonding volgde de officiële repatriëring naar Nederland.

Arie van Poelgeest is ook een frappant geval. Hij hield aan het schot bij Brunete een gehavende kaak over en raakte blind aan één oog. Hij liep weg uit het ziekenhuis, toen hij zich goed genoeg voelde:

– In Teruel, geloof ik, was wat aan de hand. Toen ben ik naar de compagnie teruggekeerd ... je kan toch niet zo weggaan, je moet toch een poging doen. En dat heb ik ook gedaan. Toen heeft die kapitein me uitgescholden. Hij zegt: 'Wat kom je hier doen?' Ik zeg: 'Wat jij hier doet, in de weg lopen. Ik kan toch een machinegeweer bedienen. Ik kan geen geweer meer bedienen, want ik moet dat oog dichtknijpen.' Maar ze wilden het niet. Ze zeiden: 'Je hebt je portie gehad, ga maar naar huis toe.'

Ook Jan van Eijk wilde terug naar zijn compagnie. Hij kreeg een schot door zijn linkerhand, waardoor deze gevoelloos werd en hij er geen geweer mee kon bedienen. Van Eijk keerde met *'dat rare handje'* terug naar het front. Omdat hij daar als gewoon soldaat weinig kon doen, kreeg hij een taak als ordonnans bij de brigadestaf.[29]

Of de vrijwilligers het volhielden in Spanje en terugkeerden naar het front, zal sterk hebben afgehangen van hun politieke en persoonlijke motivatie, van hun karakterstructuur en ook van de aanwezigheid van enkele kameraden op wie ze konden terugvallen. Soms waren het toevallige omstandigheden die mensen er toe brachten in Spanje te blijven dan wel vroegtijdig naar Nederland terug te gaan. Karel Neijssel:

– Je moet er allemaal doorheen. En als je op het verkeerde moment iemand treft, ja dan ga je misschien, zak je er doorheen en dan red je het niet meer. En als je toevallig iemand hebt die je weet op te vangen, lukt het wel.

[29] Adriaan van Dijk, Jaap Gons, Willem de Jong, Karel Neijssel en Frans van der Donk (die in een anarchistische militie vocht) keerden na herstel van hun verwonding weer terug naar het front. Hein Garritsen en Anton Michels raakten medio 1938 gewond en werden daarna officieel gerepatrieerd. Arie Favier keerde na herstel van zijn eerste verwonding terug naar Spanje en raakte opnieuw gewond tijdens het Ebro-offensief. Frans Oord maakte de officiële terugtrekking mee. Hij liep in Spanje een tbc op, die hem van 1939 tot 1947 aan bed kluisterde. Siep Adema was na een zware verwonding ongeschikt voor het front. Hij werkte enige tijd achter de linies en werd later teruggestuurd naar huis. Sake Visser maakte de officiële terugtrekking van eind 1938 niet mee; hij verbleef vanaf maart 1938 tot augustus 1942 in Spaanse krijgsgevangenschap.

Een groepje Nederlanders in Albacete, waarschijnlijk in de zomer van 1937. Staand, Tim Timmermans, Noortje Diamant (vierde en vijfde van links) en Kees Verhoeven (derde van rechts). Zittend Piet Laros (links). Deze foto is waarschijnlijk via een gedeserteerde Nederlander in handen van de politie gekomen en gebruikt ter identificatie van de geportretteerden (privécollectie)

Piet Laros (links) geeft aanwijzingen aan manschappen (archief Hans Dankaart)

Meerdere gecamoufleerde veldhospitalen (archief Hans Dankaart)

Medische vrijwilligers op de trein naar Spanje worden uitgezwaaid. Helemaal links, Simon Boom, en rechts, bij het kruisje, Saul Monnikendam en Noortje Diamant (privécollectie J. Bros)

Rechts Piet Laros met enkele Spaanse kinderen (archief Hans Dankaart)

De compagnie *De Zeven Provinciën* op mars (archief Hans Dankaart)

Eind 1938 was het merendeel van de medische vrijwilligers terug in Nederland. De Medisch-Hygiënische Commissie van 'Hulp aan Spanje', die hen had uitgezonden, bracht deze brochure uit. De arts links is Theo van Reemst.

De compagnie *De Zeven Provinciën* rukt op. De foto is vermoedelijk tijdens het Ebro-offensief gemaakt (archief Hans Dankaart)

Piet Laros (rechts) geeft orders (archief Hans Dankaart)

Een van de Nederlandse Spanjestrijders, Willy Teerink, met pet (archief Hans Dankaart)

Johan Kloostra, met pet, aan het front bij het Thälmann-Bataillon (privécollectie M. Kloostra)

De compagnie *De Zeven Provinciën* in de aanval tijdens het Ebro-offensief. Van links naar rechts Gerrit Kolonia, Willy Teering, Frans Vaas, Geertje van Oirschot en Piet Laros. (archief Hans Dankaart)

Vier Nederlanders in Spanje, augustus of september 1938. Van links naar rechts: Ies van Bergen, Piet Laros, Jan Maij en Janrik van Gilse (archief Hans Dankaart)

Tijdens de ontvangst van in Nederland teruggekeerde verpleegsters, eind 1938. Van links naar rechts: Jo Bovenkerk (op de achtergrond), Noortje Diamant, Ans Blauw, Trudel van Reemst-de Vries, Dien Heroma en Jenny Schaddelee (foto uit: *Wij werkten in Spanje. Ervaringen van het Hollandse medische personeel in Spanje*, z.pl.z.j.)

Nederlandse interbrigadisten in Spaanse krijgsgevangenschap, Miranda d'Ebro. Onder deze mensen bevinden zich twee Duitse interbrigadisten die zich voor Nederlanders hebben uitgegeven om uitlevering aan Duitsland te ontlopen. (privécollectie Spanjaard)

1 - Johannes Hubertus Roselle 3 - Sake Visser 4 - Herman Scheerboom 5 - Johannes Franciscus van Nelfen 6 - Christiaan Verhoeve 8 - Adriaan Mill 11 - Adriaan Thomas 12 - Arie Hootsen 13 - Piet Seegers 14 - Hendrikus Johannes Leusink 16 - Harry van Loon 19 - Bernard Böcker 20 - Jacobus Verboven 21 - Johannes Deutekom

Arie Kloostra en Piet Laros demonstreren op het Binnenhof tegen de staatloosheid van oud-Spanjestrijders, 26 februari 1969. Foto: Erich Koch/Anefo (CC-BY-SA 3.0 NL)

Oud-Spanjestrijders brengen de militaire groet van de Spaanse republiek bij de onthulling van het Spanjemonument in Amsterdam-Noord. Van links naar rechts: Leo Klatser (tweede van links, regenjas over de arm), Frans Oord (in het midden vooraan, met stropdas en slipover), Trudel van Reemst-de Vries met achter haar Ernst Buschmann voormalig commandant van bataillon 'Edgar André' en rechts Adriaan Van Dijk (met donkere regenjas). Het monument, dat is ontworpen door Eddy Roos, werd onthuld op 28 mei 1986. Foto: Rob C. Croes/Anefo (CC BY-SA 3.0 NL)

4 'Je was bewust.' Politiek in de Internationale Brigades

Hoe kan men ervoor zorgen, dat soldaten die onder voortdurende psychische en fysieke druk staan, toch gemotiveerd blijven vechten? In de Internationale Brigades was men van mening, dat de politieke overtuiging hierbij een belangrijke rol kon spelen. De soldaten vochten onder moeilijke omstandigheden in een vreemd land; de contacten met de Spaanse bevolking, die soms hartelijk, maar meestal oppervlakkig waren, leverden weinig informatie op over de politieke ontwikkelingen. Het was daarom belangrijk om met scholing en propaganda de interbrigadisten duidelijk te maken, waarvóór zij vochten in Spanje. De politieke commissarissen waren in elk legeronderdeel aanwezig; zij hadden de taak om via soldatenblaadjes, muurkranten en politieke bijeenkomsten de vrijwilligers te scholen. Qua jargon en thematiek droeg de scholing een communistisch karakter; het was geen onbekende kost voor de interbrigadisten, die meestal zelf uit de communistische partij afkomstig waren of daarmee sympathiseerden. Hun politieke overtuiging werd als het ware met een onderhoudsbeurt op spanning gehouden.

Adriaan van Dijk was in 1926 als zestienjarige lid geworden van de Communistische Jeugdbond. Als 'bewuste communist' ging hij begin 1937 naar Spanje, waar hij aan diverse fronten werd ingezet. In maart 1938 maakte hij de chaotische terugtocht van de republikeinse troepen in Aragon mee. Met een artillerie-eenheid bevond hij zich in de buurt van Caspe:
– Toen werden we al beschoten door de Messerschmidts en toen moesten we weer opbreken, want ze naderden snel, die moffen en Italianen en de fascisten zelf. (...) Toen hebben we een twintig, dertig kilometer gereden en toen werd ons opdracht gegeven – dat was nog vóór Caspe – om de kanonnen in stelling te brengen. En laat ik je vertellen, dat we zelfs de tanks van de vijand zagen aankomen, dat we niet gedemoraliseerd waren, dat ieder op z'n plek was, omdat – dat is altijd het punt geweest – je communist was. Je had het meeste materiaal van de Rus, je was communist en je vocht tot het laatste. Je was geen held. hoor. Maar je was bewust.

Ideologie op zich kon de soldaten in het heetst van de strijd niet overeind houden. Waar Adriaan van Dijk hier op doelt, zijn de psychische reserves die politiek gemotiveerde soldaten hadden om tegenslagen te kunnen verwerken. Een onderzoek onder Amerikaanse veteranen uit de Spaanse Burgeroorlog wees uit, dat de politieke overtuiging vooral belangrijk was om soldaten op te laden vóór het gevecht en om hen ná het gevecht te weerhouden van gedachten aan ontsnapping of vlucht.[1] Uit onze interviews met oud-Spanjestrijders maken wij op, dat ook bij de Nederlanders deze overtuiging een positieve invloed heeft gehad op hun inzetbaarheid.

[1] John Dollard, *Fear in battle* (New Haven 1943) geciteerd in Samuel A. Stouffer, *The American Soldier. Adjustment during Army Life* (Princeton 1949), Vol. I, p. 484.

Een volksleger

Scholing en propaganda vonden plaats onder de banier van het 'volksleger', het republikeinse leger, waarin de milities van vakbonden en linkse partijen opgenomen waren. Het was in feite een normaal leger met dienstplicht, strakke discipline en een duidelijke hiërarchie. De term 'volksleger' werd gebruikt om een duidelijk onderscheid te maken met het nationalistische leger. In de Republiek werd het traditionele militarisme van de officieren rond generaal Franco sinds de opstand van 17 juli 1936 diep gewantrouwd. Het volksleger zou zich onderscheiden van Franco's officiersleger, doordat het gewone volk daarin vrijwillig en vanuit eigen overtuiging vocht. In het volksleger maakte nationalisme plaats voor politieke betrokkenheid en dwang voor 'vrijwillige anti-fascistische discipline'. Men had geen behoefte aan slaafse gehoorzaamheid, maar trachtte een leger op te bouwen van 'bewuste soldaten der vrijheid'.[2] Hoewel gewone dwangmaatregelen niet ontbraken in het republikeinse leger, was er opvallend veel ruimte voor scholing. Onder Spaanse soldaten werd er gewerkt aan alfabetisering; foto's en affiches riepen de soldaten op om ernst te maken met hun leesarbeid. In de Internationale Brigades lag de nadruk vooral op politieke scholing, waarbij men ook grote waarde hechtte aan de band tussen de vrijwilligers en de burgerbevolking. We lezen regelmatig over soldaten die de helpende hand bieden bij het binnenhalen van de oogst of die een deel van hun soldij afdragen ter ondersteuning van bijvoorbeeld kindertehuizen: 'Het novum blijft evenwel de cultuursoldaat, die met het nog rokende geweer in de hand, reeds denkt aan de betere wereld, waarvoor hij strijdt en waarvoor hij in een vrij ogenblik zijn steentje wil bijdragen.'[3]

De politieke commissaris had een belangrijke functie in het republikeinse leger. Hij was oorspronkelijk aangesteld om het werk van de officieren te controleren, die soms nog afkomstig waren uit het oude leger en daarom gewantrouwd werden door hun manschappen. De commissarissen ontwikkelden zich tot een soort ombudsman van de soldaten en kregen tegelijk de verantwoording voor de politieke en militaire scholing. We komen deze functie ook tegen in de Internationale Brigades, waar elke eenheid een 'politico' had met dezelfde rang als de bevelvoerend officier. Enerzijds had hij een bemiddelende rol tussen soldaten en officieren, wanneer er problemen waren met bijvoorbeeld kleding, voedsel, wapens of verlofregelingen. Anderzijds moest hij de discipline van de interbrigadisten in de gaten houden en kreeg hij de opdracht om zijn ogen open te houden voor mogelijke spionnen of infiltranten. Twijfelachtige gevallen moesten regelmatig over hun verleden ondervraagd worden om hen te kunnen betrappen op tegenstrijdige verklaringen. Spionnen zouden zichzelf zo verraden.[4] Er zijn waarschijnlijk contacten geweest tussen de politieke commissarissen en de geheime dienst van de Internationale Brigades, waarvan we de activiteiten later in dit hoofdstuk bespreken.

---

[2] Zie onder andere *Dagelijkse Berichten der Internationale Brigades* nr. 12, 22 juni 1937.

[3] *Dagelijkse Berichten* nr. 74, 12 september 1937.

[4] Verle B. Jonston, *Legions of Babel. The International Brigades in the Spanish Civil War* (z.pl. 1967), p. 105.

De politieke commissaris hield zich vooral bezig met propaganda en scholing in de 'politieke uurtjes'. Arie van Poelgeest werd in februari 1937 door zijn sectie van achttien Nederlanders in het Thälmann-bataljon gekozen in deze functie:

– *Er kwam toch alle dagen nieuws, kranten kregen we:* No Pasaran *en* Pasaremos *van de XIde Brigade. Dan las ik dus die Duitse berichten in het Hollands voor. Want er kwamen natuurlijk een hoop Hollanders, die kenden niet zo best Duits en ik was één van de weinigen die het gelukkig een beetje kende. Dan bespraken we dat met z'n allen. Want je moest weten waarvoor je knokt.*

Op pelotonsniveau kwam het wel voor, dat de soldaten zelf hun 'delegado' kozen, een afgevaardigde met een vergelijkbare functie als die van politiek commissaris. Op de hogere niveaus werden de commissarissen van bovenaf benoemd. Officieren en commissarissen waren meestal van communistische huize. Voor zover we konden nagaan, was dat ook bij de Nederlanders het geval. Een bekende uitzondering was de sociaaldemocraat Krijn Breur, die enige tijd politiek commissaris was.

Een aparte plaats bij de Nederlanders werd ingenomen door de politiek verantwoordelijke van de CPN in Albacete (vanaf april 1938 in Barcelona). Deze man liep in burgerkleding en was formeel niet opgenomen in de hiërarchie van de brigade. Zoals vermeld was Albert Potze (onder de schuilnaam Winter) vanaf begin 1937 de eerste vertegenwoordiger van de CPN. In gesprekken met ons was hij nogal terughoudend met het verstrekken van informatie, zodat het moeilijk is om een beeld te krijgen van zijn functie. Hij onderhield via koeriers het contact met het CPN-bestuur en was een vraagbaak voor de Nederlanders. Mensen die pas aankwamen in Spanje of die om diverse redenen naar huis wilden, kwamen bij hem terecht. Hij legde ook bezoeken af aan vrijwilligers in ziekenhuizen of aan het front. Potze schijnt weinig gelukkig met zijn functie te zijn geweest. Liever had hij in Spanje gewoon aan het front gezeten.

In de loop van 1937 werd zijn plaats overgenomen door Janrik van Gilse, bij de Nederlanders in Spanje bekend onder de naam Zuidema. Ook hij had een onduidelijke functie. Een aantal geïnterviewden kent hem als contactpersoon van *Het Volksdagblad,* maar hij was meer dan een journalist. Naast zijn activiteiten voor de CPN hield hij zich waarschijnlijk ook bezig met het soldatenblad *Dagelijkse Berichten,* de Nederlandse versie (inclusief germanismen) van *Tagesnachrichten.* Het blad verscheen vanaf juni 1937 ter ondersteuning van de politieke scholing en was een mengsel van frontnieuws, nieuws over internationale en Spaanse ontwikkelingen en de 'berichten van de lage landen bij de zee'.

Democratie versus fascisme

Tijdens de gevechten was er geen tijd voor scholingsbijeenkomsten en hadden de soldaten wel andere dingen aan hun hoofd dan politiek. Wanneer de brigades echter teruggetrokken werden van het front voor een rustperiode of om de eenheden aan te vullen met nieuwe rekruten, werd de tijd ook benut om de soldaten opnieuw te motiveren door middel van scholing. De buitenlandse politiek nam hierbij een sleutelpositie in. De burgeroorlog werd afgeschilderd als een strijd tussen democratie en fascisme, een internationaal probleem waarbij ook voor Nederlanders belangen in het geding waren. Piet Laros:

– Maar Hitler was ook op weg, hij had ook Holland nodig voor zijn invasie, voor zijn Blitzkrieg in Europa. En daar was Spanje ook in betrokken. Strategisch punt (...). Dat wisten we allemaal, daar kregen wij ook terdege onderwijs in, in ons politieke uurtje in Spanje. Dat werd ons door de politieke commissarissen ook wel terdege duidelijk gemaakt: wat is op het ogenblik gaande in de wereld? Dat is het fascisme dat over de hele wereld naar de macht grijpt. En daarmee is *het nog niet opgelost. Wij hebben hier duidelijk blijk gegeven, dat wij een goed inzicht hadden, wat in Spanje aan de hand was. Wij zijn daar niet klakkeloos gaan helpen om dat Spaanse volk en een republiek te verdedigen die wij niet kenden en waarvan we de taal niet verstonden. Maar wij waren met onze eigen problemen bezig, waar we zelf in Europa – we horen toch bij Europa als Nederlanders – mee te maken hadden: dat het fascisme over heel de wereld in opmars was. Dat is 't. En die is op het ogenblik nog niet uitgerold. Zo is het met de politieke kant een beetje.*

Deze thematiek komen we ook in het soldatenblad *Dagelijkse Berichten* tegen. Van Spanje was het een kleine stap naar de Japanse inval in China (1937). Ook daar rukte het fascisme op en ook daar streed een volksleger voor de vrijheid. De ingewikkelde binnenlandse achtergronden van het Spaanse conflict kregen minder gewicht dan de internationale verwikkelingen. Franco's coalitie werd in één adem met Duitsland en Italië aangeduid als 'de fascisten', hoewel de generaal ook van allerlei conservatieve groeperingen in Spanje steun ontving. Het aandeel van Duitse, Italiaanse en Marokkaanse troepen in Franco's leger werd soms zo sterk benadrukt, dat het leek alsof er geen Spanjaarden meer aan zijn zijde vochten. Het is inderdaad zo, dat buitenlanders kwalitatief een belangrijk aandeel hadden in het nationalistische leger. De Duitse en Italiaanse artillerie en luchtmacht waren berucht bij de interbrigadisten, evenals de Marokkaanse stoottroepen, die vaak tegen de Internationale Brigades ingezet werden. Ook waren in het nationalistische leger veel meer buitenlanders actief dan bij de republikeinen.[5] Het leeuwendeel van het nationalistische leger bestond echter uit Spanjaarden; dit kwam in de propaganda niet aan bod.

Ook in de interviews worden de vijanden meestal aangeduid als Duitsers, Italianen en Marokkanen.[6] Anton Michels bijvoorbeeld zegt over het Segrefront in Noord-Spanje:

– Toen was het stilstand aan het front. Er lagen alleen maar
moffen. (...) Aan de Ebro waren het allemaal Italianen.
– Hoe wist u dat?
– Je komt ze tegen, die dooien. Er sneuvelden talloze Italianen. Dan moet je blind zijn, als je het niet ziet.

Het ligt voor de hand, dat de sterke nadruk die er in de propaganda werd gelegd op de aanwezigheid van buitenlanders aan Franco's zijde, ook doorklinkt in de interviews. In de propaganda werd het buitenlandse aandeel in het vijandelijke leger waarschijnlijk zo sterk benadrukt om ook de aanwezigheid van buitenlandse vrijwilligers aan republikeinse zijde te

[5] Voor de buitenlanders in het nationalistische leger zie hoofdstuk 3, noot 9. In het republikeinse leger was het grootste contingent buitenlanders ondergebracht bij de Internationale Brigades; ongeveer 35.000 buitenlanders hebben hierin gedurende de burgeroorlog gediend.
[6] Zie hierboven p. 86, en hoofdstuk 3, p. 66.

rechtvaardigen. Daarnaast was het waarschijnlijk makkelijker voor de vrijwilligers om tegen buitenlanders te vechten dan tegen Spanjaarden. De scheiding tussen goed en kwaad kon dan immers haarscherp getrokken worden tussen de republikeinen, die door een enkele buitenlander werden geholpen, en Franco, die volledig op het buitenland steunde. De scheidslijn liep ook tussen idealisme en barbarij: 'Wij strijden een edele strijd, wij strijden met een ideaal. Aan de andere zijde is bij de soldaten geen ideaal aanwezig. De wilde Moren weten niet, waarvoor ze gebruikt worden. De Hitler-soldaten zijn verblinde werktuigen van het roofzuchtige Duitse imperialisme. Deze verblinden kampen met de modernste wapenen. Daar zorgen Hitler en Mussolini voor. Als Franco deze heren niet had, dan was het reeds lang uit met zijn avontuur.'[7] In een dergelijke optiek zou het alleen maar verwarrend zijn, als ook Spanjaarden in groten getale aan Franco's zijde vochten.

De Sovjetunie was populair bij de interbrigadisten, omdat zij als één van de weinige landen de Republiek steunde. De sympathie van de vrijwilligers werd aangewakkerd door de vele wapens die afkomstig waren van 'de Rus'. Positieve verhalen verschenen in de *Dagelijkse Berichten* over de 'prestaties' van de Sovjetunie, bijvoorbeeld de poolexpedities, de vooruitgang in de landbouw en de Russische bijdrage aan de wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs. Vanaf augustus 1937 was het overigens verboden om negatieve berichten over dit land in de Spaanse pers te publiceren; dat werd aangemerkt als een aanval op een 'bevriende macht'.[8] Tenslotte hoopte men op een verharding in de politiek van Frankrijk en Engeland jegens Hitler en Mussolini. Zolang deze landen zich neutraal opstelden en de fascistische hulp aan Franco toelieten, zag het er somber uit voor de Republiek. Zoals we nu weten, was de hoop op een verandering in de Frans-Britse houding vergeefs.

Anarchisten en 'trotskisten'

In de Internationale Brigades kwamen onvermijdelijk ook de grote politieke spanningen in het republikeinse kamp ter sprake. *Dagelijkse Berichten* hield de Nederlandse vrijwilligers hiervan op de hoogte vanuit een communistische visie. We kunnen deze reconstrueren aan de hand van een beperkt aantal nummers van het blad over de maanden juli-oktober 1937· Onze aandacht richt zich met name op het beeld dat daarin geschetst wordt van de anarchistische beweging en van de POUM, die ten onrechte als 'trotskistisch' aangeduid werd.

De kritiek op de anarchosyndicalistische vakcentrale CNT was in deze maanden tamelijk mild, maar duidelijk genoeg. De CNT werd afgeschilderd als een nogal onvolwassen organisatie die te veel hechtte aan eigenbelang en te weinig aan de militaire overwinning op Franco. Kritiek kregen de anarchisten op hun collectivisaties, die met name in Aragon en Catalonië een grote vlucht genomen hadden; er was daar zowel sprake van arbeiderszelfbestuur als vakbondsbestuur over bedrijven en bedrijfstakken. Koltzov, correspondent van de *Pravda,* bekritiseert de anarchisten in Catalonië, omdat zij nog steeds kinderledikanten fabriceren, terwijl er hard kanonnen nodig zijn. Hij vervolgt: 'In de bedrijven voeren "Werkcomi-

[7] *Ronselen* (z.pl. z.j.), p. 9.
[8] *Dagelijkse Berichten* nr. 53, 17 augustus 1937.

tés" het commando. Iederéén commandeert, zoals 't hem uitkomt, en deze mensen gedragen zich soms erger dan ondernemers, en dan nog als ondernemers zonder zaakkennis met links revolutionaire frasen in de mond.'[9] Het paste blijkbaar niet in het verhaal van deze communistische verslaggever om enige nuancering aan te brengen. Het is waar, dat de experimenten allerlei 'kinderziektes' vertoonden, die nog eens verergerd werden door de zware economische problemen tijdens de burgeroorlog. Er waren daarentegen ook bedrijven die redelijke successen boekten met zelfbestuur. In Koltzovs verhaal herkennen we de zware politieke discussie tussen communisten en anarchisten over het samengaan van revolutie en oorlogvoering. In anarchistische kring meende men, dat de revolutionaire ontwikkelingen, die in de maanden juli en augustus 1936 in het republikeinse gebied op gang waren gekomen, de strijd tegen Franco een extra dynamiek zouden geven. De communisten daarentegen beoordeelden deze strijd in de eerste plaats als een militaire aangelegenheid. De talrijke initiatieven aan de basis moesten worden teruggedrongen ten bate van een sterke overheid en een strak geleid leger. Hoewel in een oorlogssituatie niet onbegrijpelijk, had deze strategie wel tot gevolg, dat met het eigen initiatief ook het élan en enthousiasme van met name anarchistische arbeiders verminderden.

Terwijl de anarchisten in de *Dagelijkse Berichten* het verwijt kregen, dat zij zich onverstandig opstelden, waren de beschuldigingen tegen de POUM aanmerkelijk scherper. De POUM werd beticht van bewuste sabotage tegen de Republiek: 'de 5de colonne van Franco, de trotzkistische moordenaars en bandieten', 'de vijanden van het volk', 'agenten van het fascisme'.[10] Een Poolse politieke commissaris typeert de 'trotskisten' als volgt: 'Onze vijanden bevinden zich niet alleen voor ons op het slagveld. Daar hebben we getoond, dat we ze weten te overwinnen. Ze bevinden zich ook in eigen rijen. Het fascisme dat in de open strijd ons niet kan overwinnen, stuurt agenten, provocateurs in onze rijen, die ons demoraliseren, onze organisaties willen vernietigen. En het ergste is, dat deze agenten, deze schurken en verraders zich doen voorkomen of ze arbeiders zijn: We verdedigen de zaak van de arbeidersklasse, zeggen ze, en stellen zich als de grote anti-fascisten voor.'[11] In *Het Volksdagblad* vinden we enkele concretere beschuldigingen. De 'trotskisten' zouden de Internationale Brigades 's nachts hebben overvallen en tien soldaten hebben vermoord, zo schrijft een Nederlandse interbrigadist aan deze krant. In september 1937 verschijnt er een verhaal over de POUM-soldaten aan het Aragonfront. Zij zouden zich daar met de vijand verbroederd hebben en levensmiddelen geleverd hebben aan de nationalisten. Ook zouden er drank en kranten geruild zijn met de vijand. De POUM had défaitisme aan het front gezaaid door geruchten te verspreiden over gevechten in het achterland. Er zouden milities van het front zijn weggehaald om deel te nemen aan de 'putsch' van mei 1937 in Barcelona. Verder constateert het artikel opgelucht, dat de POUM-milities zijn vervangen door eenheden van het geregelde leger en dat er nu pas een offensief mogelijk is in Aragon.[12]

[9] Ibidem nr. 96, 8 oktober 1937.
[10] Ibidem nr. 7, 17 juni 1937; nr. 59, 24 augustus 1937; nr. 107, 21 oktober 1937.
[11] Ibidem nr. 47, 11 augustus 1937.
[12] *Het Volksdagblad* 28 juni en 14 september 1937.

Het zou te ver voeren om deze beschuldigingen hier uitgebreid te behandelen; we plaatsen enkele korte kanttekeningen. Allereerst werd de POUM ten onrechte een trotskistische partij genoemd. De partij had namelijk een conflict met Trotski over de te volgen strategie in Spanje. Trotski wilde een ontbinding van de partij en toetreding van de leden tot de socialistische partij. De POUM weigerde dit en distantieerde zich van de oude meester. Zij heeft zelfs een aantal buitenlandse aanhangers van Trotski uit haar milities verwijderd om niet een al te makkelijk doelwit te zijn voor de communistische propaganda.[13] Wel was de partij anti-stalinistisch en bestond de leiding voornamelijk uit ex-communisten die regelmatig de Sovjetunie bekritiseerden. Het POUM-blad *La Batalla* was één van de weinige Spaanse kranten die de 'trotskisten'-vervolging in de Sovjetunie aan de kaak stelden. Daarnaast pleitte de POUM nog iets radicaler dan de anarchisten voor het doorzetten van de revolutie in de Republiek, wat haar ook niet geliefd maakte bij de communisten.

De beschuldigingen van verraad en spionage tegen de POUM bereikten een hoogtepunt na de straatgevechten in Barcelona in mei 1937, die door de communisten werden afgeschilderd als een 'putsch' van deze kleine partij. De gevechten, die vijf dagen duurden en honderden doden kostten, kunnen echter onmogelijk worden teruggebracht tot een simpele machtsgreep van één partij. De gevechten waren het gevolg van een maandenlange strijd tussen enerzijds de anarchistische beweging en de POUM en anderzijds de voorstanders van een sterke greep van de overheid op het openbare leven. Bij deze laatsten liepen de communisten voorop; zij hadden zich in Catalonië met de socialisten verenigd in de PSUC. De CNT en de POUM verzetten zich tegen de opname van hun arbeiderspatrouilles in de officiele Catalaanse politiemacht en van hun milities in het regeringsleger. Ook hun macht in enkele cruciale bedrijven stond ter discussie. De aanleiding tot het oproer was een poging van de commissaris van politie in Barcelona om de door de CNT gecontroleerde telefooncentrale over te nemen. Gezien de spanningen in de stad was dit, voorzichtig uitgedrukt, een ongelukkige ingreep. Al snel verschenen er barricades in de straten en werd de stad beheerst door knetterend geweervuur. De CNT riep haar achterban verschillende keren op om de gevechten te staken, wat uiteindelijk gebeurde op 7 mei. De POUM nam hierbij een ambivalente houding aan en maande haar volgelingen niet tot rust. Toen de gevechten waren geluwd, werd de POUM als kleine partij de zondebok van het gebeuren en spraken de communisten van de 'POUM-putsch'.

In juni werd de POUM door de regering verboden en vonden op initiatief van de geheime dienst van de PSUC en de Russische NKVD massale arrestaties plaats onder Spaanse en buitenlandse leden en sympathisanten van de partij. Tevens werd een groot aantal 'oncontroleerbare' anarchisten opgepakt. Andrés Nin, de leider van de POUM, verdween spoorloos. Het is vrijwel zeker, dat hij vermoord is. Pas in oktober 1938 werden de beschuldigingen, dat de POUM contacten met de vijand onderhield en spionage bedreef, ontzenuwd. Dit gebeurde tijdens een proces tegen een aantal voormannen van de partij wegens hun rol bij de gebeurtenissen van mei 1937. Zij werden veroordeeld tot langdurige gevangenisstraffen,

[13] Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 74.

omdat zij de oorlogsinspanning van de Republiek zouden hebben geschaad. De rechtbank weersprak echter de beschuldiging, dat de POUM een 'vijfde colonne' was en bestempelde haar tot een 'echte socialistische partij'.

Tenslotte nog een enkel woord over de militaire prestaties van de POUM-milities. Deze functioneerden gebrekkig, maar het lijkt ons niet aannemelijk, dat de milicianos zich ook echt verbroederden met de vijand. Daarvoor was het fanatisme aan beide zijden te groot. George Orwell vocht in een POUM-militie aan het Aragon-front; als we zijn voortreffelijke *Homage to Catalonia* mogen geloven, was daar geen sprake van verbroedering met de nationalisten.[14] Het is wel waar, dat de milities na de verovering van oostelijk Aragon geen nieuwe offensieven hebben ingezet. De communisten verweten de anarchisten en de POUM, dat zij te weinig deden aan 'hun' front. Als tegenwerping werd soms aangevoerd, dat deze milities in tegenstelling tot de communistische eenheden onvoldoende wapens hadden om een offensief te kunnen beginnen.

Anarchisten en 'trotskisten' in de interviews

Terwijl de meeste oud-Spanjestrijders zelf spontaan hun visie geven op de internationale problemen rond de burgeroorlog, ligt de binnenlandse politiek van de Republiek minder voor op de tong. De politieke verdeeldheid binnen het republikeinse kamp is een netelig gespreksonderwerp, maar daarnaast speelt ook mee, dat de binnenlandse politiek voor de meeste interbrigadisten minder interessant was dan de buitenlandse politiek, waaraan zij immers hun motieven ontleenden om naar Spanje te gaan. Aan het front waren de interne republikeinse tegenstellingen ook minder voelbaar dan in het achterland. Karel Neijssel:

– Van die politieke situatie kon je je eigenlijk geen voorstelling maken. Je was naar Spanje gegaan en je wist, dat daar het volk bedreigd werd en dat de fascisten probeerden het Spaanse volk te onderdrukken. Nou, daar vocht je tegen. Maar die politieke verhoudingen, dat werd wel summier uitgelegd, maar dat interesseerde me eigenlijk niet zoveel. Nee, op dat moment niet. Terwijl ik me, toen ik jong was, toch wel verdiepte in verschillende problemen, maar dáár dacht je er niet aan. (...) Er was een oorlog, dus winnen of verliezen. En al die politieke verhoudingen...

Toch heeft de communistische propaganda wel enige sporen achtergelaten bij de meeste geïnterviewden en hebben zij een uitgesproken mening over de anarchisten en de POUM.

Slechts enkele mensen relativeren de 'verhalen' die ze altijd over de anarchisten en de POUM te horen kregen. Piet Laros, zelf van oorsprong anarchist, was op zijn hoede voor dergelijke propaganda. Hij kreeg op een gegeven moment opdracht om zich met zijn mannen als een soort waakhond achter een anarchistische eenheid te posteren:

– Ik had opdracht de anarchisten op te vangen en neer te stoten, als zij terugtrokken. Mijn opdracht was dus weer niet zo mooi, interbrigade-opdrachten. Dus ze hadden nou éénmaal geen vertrouwen in die anarchisten, ik had er wel vertrouwen in. Zoals ik die jongens heb

[14] In het Nederlands vertaald onder de titel *Saluut aan Catalonië* (Amsterdam 1964).

leren kennen daar, in de frontlinie, waren ze gedisciplineerd. En ja, ze hadden met die anarchisten natuurlijk een beetje teleurstelling beleefd. Je kan natuurlijk alle problemen en gebeurtenissen niet gaan vertellen, maar daar kom je toch nooit achter, wat er in het achterland allemaal gebeurt. Dat weet je toch, er zijn hele verhalen over geschreven, maar dat zijn verhalen die ook niet altijd kloppen, hoor.

Er zijn slechts enkele geïnterviewden die deze scepsis delen met Laros en geen van hen vertelt, dat hij of zij deze verhalen ook openlijk heeft aangevochten tijdens de scholingsbijeenkomsten.[15] We mogen dus aannemen, dat er weinig werd gediscussieerd over deze propaganda tegen anarchisten en 'trotskisten'.

Toch is het opmerkelijk, dat we de zeer harde veroordeling van de POUM als 'handlanger van het fascisme', op twee uitzonderingen na, in de interviews niet tegenkomen.[16] 'Trotskisten' worden meestal met de anarchisten in één adem genoemd en men bekritiseert beiden vanwege hun onverstandige politieke strategie. Het verhaal van Karel Neijssel is representatief voor de opstelling van een groot deel van de geïnterviewden. We vroegen hem of de politieke commissaris aandacht besteedde aan de binnenlandse situatie van de Republiek:

– Ja, maar ook zeer summier natuurlijk. Want ja, het gaat er tenslotte om het moreel hoog te houden. Interne conflicten, zoals toen, wat in Barcelona is gebeurd, met de POUM enzovoorts, dat hoor je eigenlijk maar zeer summier. En ja, wat moet je er over zeggen? Ja, hoe kunnen ze in godsnaam zoiets doen? (...) Waar maken ze zich nou druk over, of je wel of niet arbeiderszelfbestuur moet hebben, je moet die fascisten verslaan. En een oorlog, die kan je niet voeren met hier een groepje en daar een groepje. Dat moet goed georganiseerd en goed geleid worden. En er moet een top boven staan, die alles kan overzien. En dat bleek ook wel, toen eenmaal het geregelde leger ingezet was, dat er toen een heel andere strijd ging ontbranden en ook andere verhoudingen kwamen. Dat is toch wel bekend genoeg.

De geïnterviewden volgen dus niet het stereotiepe communistische beeld van de 'trotskisten' als dekmantel van het fascisme. Het is mogelijk, dat zij zich in grote lijnen konden verenigen met de scholing en propaganda in de Internationale Brigades, maar ook voor zichzelf een zekere selectie aanbrachten. De propaganda werd afgezwakt en ontdaan van de allerscherpste kanten; er was iets mis met de 'trotskisten', net als met de anarchisten. Daarnaast kan hun mening ook beïnvloed zijn door de ontwikkelingen van de laatste decennia. De West-Europese communistische beweging heeft een proces van destalinisatie doorgemaakt, waarbij er ook meer bekend is geworden over de werkelijke achtergronden van de 'trotskisten'-vervolging in de Sovjetunie. Dit is natuurlijk niet onopgemerkt voorbij gegaan aan de oud-Spanjestrijders.

Werkte de propaganda tegen de revolutionaire stroming in het republikeinse kamp ontmoedigend op de interbrigadisten? Terwijl zij aan het front hun leven in de waagschaal stelden, stond men elkaar in de achterhoede – soms letterlijk – naar het leven. Het negatieve

[15] Sake Visser en Anton Michels behoren ook tot de sceptici.
[16] Zie hieronder p. 96 en 101.

effect van de propaganda lijkt mee te vallen. Er zat altijd weer de boodschap achter, dat de communistische partij wél een juiste politiek volgde, een partij met een groeiende aanhang en een duidelijk militair concept, dat betere resultaten opleverde dan de vakbonds- en partijmilities in het begin van de burgeroorlog.

Spanningen in de achterhoede

De interbrigadisten werden in gebieden met een sterke anarchistische traditie soms niet al te vriendelijk ontvangen. Arie van Poelgeest noemt de ontvangst in Murcia vijandig en wantrouwend. Willem de Jong typeert de houding van de Catalaanse bevolking als

– niet negatief, niet zoals we hier bijvoorbeeld de gastarbeiders behandelen, maar wel afstandelijk.

Hein Garritsen, afkomstig uit Heerlen, diende geruime tijd bij de cavalerie van de XIIIde Brigade, waar hij het niet bijster naar zijn zin had; de ruiters werden zelden ingezet bij gevechten. Later werd hij infanterist. Volgens hem is er door anarchisten geschoten op de interbrigadisten, maar hij heeft het zelf niet meegemaakt:

– Nou, het gebeurde wel eens, dat ze op de Internationalen schoten, uit de huizen. Ja, dat is gebeurd in Barcelona. Ja man, grote viezerikken. En ze wilden de hele Internationale Brigade aan de galg hangen, als ze konden.

Het is maar de vraag of dergelijke beschietingen hebben plaatsgevonden. Een heel andere vraag is of de Nederlandse interbrigadisten wel eens in de achterhoede zijn ingezet bij conflicten met de anarchisten en de POUM.

Piet Laros vertelt, hoe hij in de herfst van 1936 in Albacete werd toegesproken door André Marty, de Franse commandant van de Internationale Brigades:

– Hij vertelde dan, dat de anarchisten in Valencia in opstand waren gekomen, ze hadden tanks weten te bemachtigen en wilden naar de Estado Mayor (Generale Staf) *om de macht van de Interbrigade over te nemen. En wij waren eigenlijk pas in wording. En dat kon niet. Daar waren anarchisten, die zeer zeker door de POUM in de war gebracht zouden zijn en nou zouden ze daar van die wapens gebruik maken om ons te overvallen. 'En wij zijn hier om de Republiek te verdedigen en niet om tegen de anarchisten te vechten, maar als ze dat willen, kunnen ze ook tegen ons vechten.' Zo werd dat gezegd, in het Frans, Spaans en Duits, dat moest allemaal vertaald worden. Daar stonden we dan. En nou zegt die: 'We zullen ze tegemoet treden met pantser. (...) En wij zullen met hen praten. En als ze dan niet luisteren, zullen we terugtrekken, dan zullen we nog eens met ze praten. En als ze dan niet luisteren willen, zullen we ze laten komen.' Toen wees hij over die muur heen naar die weg, die rechtstreeks van Valencia naar Albacete liep: 'Dan zullen we ze daar ontvangen. Eén kogel in het magazijn van je geweer, één kogel de lucht in en als ze dan nog niet luisteren, die vier voor hen. Dan zullen we er op los gaan.' Symbolisch gaf hij dan een overzicht, hoe ze deze anarchisten wilden opvangen. Want dat waren toch hun kameraden, onze kameraden. Ik als Hollandse anarchist, kan je nagaan, wat er in me om omging. Moest ik nou vechten hier tegen mijn kameraden, waarmee ik vroeger met solidariteitslijstjes gelopen had? Of moest ik nou vechten voor de Republiek? Maar ik was toch republikein, want ik had de eed van trouw afgelegd voor de Republiek.*

Het liep met een sisser af. Na een nacht in een vijgenboom gezeten te hebben, ergens langs de weg Valencia-Albacete, werd Laros teruggeroepen. Marty vertelde de soldaten, dat de anarchisten zich weer 'verbroederd' hadden met de Internationale Brigades.

Blijkens het verhaal van Piet Laros waren er dus spanningen tussen de anarchisten en de Internationale Brigades. Het is bekend, dat niet elke politieke groepering in Spanje enthousiast was over de komst van de buitenlandse vrijwilligers. Dat de anarchisten werkelijk van plan waren Albacete in te nemen, is niet erg waarschijnlijk. Het verhaal wijst er echter wel op, dat bij de leiding van de Internationale Brigades een groot wantrouwen bestond jegens de anarchistische milities en dat men dergelijke confrontaties niet uitsloot.[17]

Een verhaal apart zijn de gevechten in Barcelona in mei 1937: 'de burgeroorlog binnen de burgeroorlog'. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat hieraan volledige eenheden van de Internationale Brigades hebben deelgenomen, maar het is niet onmogelijk, dat er vrijwilligers in kleinere groepen zijn ingezet.[18] Dat maken we althans op uit het verhaal van Arie van Poelgeest. Hij werd met een groep vrijwilligers uit de XIde Brigade naar Barcelona gebracht en arriveerde daar, toen de gevechten zo'n beetje op hun eind liepen. Hun taak kan niet al te omvangrijk zijn geweest, omdat er op 7 mei ook 4 à 5000 man politietroepen in Barcelona aankwamen om de rust te herstellen.[19] Van Poelgeest hinkt op twee gedachten bij de beoordeling van het oproer. Enerzijds noemt hij het bewuste sabotage, anderzijds vindt hij de radicale koers van de anarchisten en de POUM getuigen van een enorme domheid. Aan anarchisten had hij geen hekel, maar wel aan hun leiders:

– *We hadden anarchisten die waren geweldig, die vochten tegen het fascisme. En dat is de taak van iedere anti-fascist, ongeacht wie die is.*

– *Het waren anti-fascisten.*

– *Ja, maar hun leiding niet. Hun leiding was er op uit om ons door middel van dat een stoot in de rug te verkopen en de fascisten de gelegenheid te laten om te winnen.*

De POUM noemt hij een 'colonne voor de fascisten':

– *Zij wilden onze verbonden mensen uiteendrijven. We moesten gelijk revolutie maken. Dat was een smoesje om de zaak te verdelen, want daar ging het om.*

Vervolgens verwijt hij beide stromingen een gebrek aan politiek inzicht:

---

[17] Zie ook Louis Fischer, *Men and Politics. An Autobiography* (New York 1941), p. 394; Fischer kwam als communist en journalist naar Spanje in 1936. In november 1936 was hij getuige van een mars van 3000 anarchistische milicianos, onder leiding van Buenaventura Durruti, door Albacete, op weg naar het Madrileense front. Marty liet bij hun nadering overal wachten neerzetten; hij koesterde een groot wantrouwen jegens deze colonne, maar er gebeurde niets. Dit voorval vond plaats rond 10 november 1936, toen Piet Laros al in Madrid zat. Het is niet onmogelijk, dat iets dergelijks ook in oktober is gebeurd, toen Laros in Albacete was.

[18] Een communistische majoor zou getracht hebben een bataljon uit de XIIde en één uit de XIIIde Internationale Brigade naar de Catalaanse hoofdstad te dirigeren. De poging strandde op twee Italiaanse commandanten binnen de XIIde Brigade, die beiden niet tot de communistische partij behoorde. Johnston, *Legions of Babel,* p. 108.

[19] Carlos Semprún Maura, *Révolution et contrerévolution en Catalogne (1936-1937)* (Tours 1974), p. 244-245.

– ... ze probeerden het eenheidsfront te storen, dat was hun taak. Het eenheidsfront moest uit elkaar. Want met mensen als Miaja en rechts- en linksrepublikeinen mocht je niet samenwerken.[20] *Dat moesten fascisten zijn volgens hen. Niet het minste idee van tactiek en strategie hadden die mensen, die waren helemaal dol. Volgeladen met anti-communisme. Natuurlijk is het niet prettig, als je denkt, dat je oppergod bent en het blijkt, dat het niet deugt wat je allemaal doet. Dat die primitieve dingen niet door kunnen gaan. Je moet dus georganiseerd vechten. Als je een oorlog wilt, moet je hem voeren, met alles wat erbij komt. Daar ben je nou eenmaal onderhevig aan. En als je zoiets* (de gevechten in Barcelona) *wilt organiseren, is dat gewoon een tegenrevolutie.*

Vanaf het front bij Guadalajara werden de vrijwilligers naar Barcelona gebracht om de 'tegenrevolutie' te bestrijden. Arie van Poelgeest herinnert zich, dat zij de Karl Marx-kazerne van de POUM-militie moesten bestormen.[21]

– Hoe lang bent u in Barcelona geweest?

– Drie dagen, want toen we het eigenlijk gewonnen hadden, gingen we weer weg. We hadden geen mogelijkheid en gelegenheid om daar een feest te bouwen, want het was ook geen feest.

– Hebt u nog moeten schieten?

– Ja, ja. Wat wil je, die dingen gebeuren.

– Jullie hebben één van de hoofdkwartieren...

– (...) In het begin zaten ze door de hele stad, maar toen wij kwamen, zaten ze nog in die Marx-kazerne. En die hebben wij gestormd.

– Werden jullie zwaar beschoten?

– Ja, er zijn een heleboel gesneuveld bij ons. Maar we kwamen er toch in en toen we er eenmaal in waren, was het afgelopen. Want toen zagen ze ons en gingen ze onmiddellijk met de handen omhoog staan. Want wie zijn handen niet omhoog had gestoken, werd doodgeschoten, want je kunt geen risico nemen. Daar is het oorlog voor. En ik vind, zo te moeten sterven, als je tegen je eigen mensen vecht, dat vind ik een schandaal. Dan kan je beter een fascist tegen over je hebben, want dan weet je waar je aan toe bent.

(...)

– Waren er veel interbrigadisten in Barcelona?.

– Ik weet het niet, wij kwamen met onze groep en er kwam een groep Fransen, een groep Belgen, een groep Italianen en een groep Spanjaarden. De beste jongens hadden ze uitgezocht natuurlijk, neem ik wel aan.

---

[20] Generaal Miaja, vanaf november 1936 voorzitter van de verdedigingsraad van Madrid, was oorspronkelijk een republikein van het midden, maar raakte zeer nauw verbonden met de communistische partij tijdens de verdediging van Madrid.

[21] In de literatuur wordt deze kazerne wel als een POUM-bastion aangeduid, maar er wordt niet vermeld, dat deze is bestormd tijdens de meidagen. Het kan zijn, dat Van Poelgeest hier een ander gebouw bedoelt, het is ook mogelijk, dat er rond deze kazerne een niet al te grote schermutseling heeft plaatsgevonden. Het lijkt wel zeker, dat Van Poelgeest aan het eind van de gevechten in Barcelona is geweest.

Het kan zijn, dat het aantal interbrigadisten in Barcelona bijzonder klein was en dat hun taak minder spectaculair was dan Van Poelgeest hier vertelt. Het is echter wel opvallend, dat enkele commandanten van de XIde Brigade kennelijk bereid waren hun mensen in te zetten tegen anarchisten en 'trotskisten'. Men koos daarvoor waarschijnlijk politiek betrouwbare vrijwilligers uit. Arie van Poelgeest, die politiek commissaris was, lijkt over de gewenste kwaliteiten beschikt te hebben. Hij gaat bijzonder ver in zijn kritiek op de anarchisten en de POUM en was bereid om hen, ook met het geweer, op andere gedachten te brengen. Het tekent de politieke tegenstellingen tussen de communisten en de twee andere stromingen. Het tekent ook het wantrouwen dat in Spanje heerste jegens het onafhankelijkheidsstreven van de Catalanen. Zij zouden zich te weinig inspannen voor de republikeinse zaak. Buiten Catalonië was het onbegrijpelijk, dat anti-fascisten elkaar afmaakten in de straten van Barcelona, terwijl Franco intussen op weg was om Bilbao te veroveren. Door niet-Catalanen werden de gevechten al snel verkeerd geïnterpreteerd als 'een dolkstoot in de rug'.[22]

Discipline

Vrijwilligers van meer dan 50 nationaliteiten moesten in de Internationale Brigades samengesmeed worden tot een gedisciplineerde eenheid. Dat kon nog wel eens problemen geven, ook al omdat veel linkse partijgangers een gezonde afkeer hadden van militaire gebruiken. De legerleiding poogde op verschillende manieren duidelijk te maken, dat discipline wel degelijk paste bij een goede anti-fascist. We lezen bijvoorbeeld in de *Dagelijkse Berichten:* 'De discipline van een volksleger is geen slavernij, niet de brutale onderdrukking, op welke de discipline van de fascistische legers is gegrondvest. Zij is de gemeenschappelijke verstandhouding en de trouw tegenover elkaar, en tegenover hem die beveelt. Onze discipline is gegrondvest op het bewustzijn, waarvoor we strijden, op de onoverwinnelijke wil tot overwinnen.'[23] Men probeerde de discipline in eerste instantie niet via strafmaatregelen op te leggen, maar door in te spelen op het verantwoordelijkheidsgevoel van de soldaten: 'vrijwillige anti-fascistische discipline'. Tijdens de gevechten had de officier de leiding, maar daarna ging men kameraadschappelijk met elkaar om. Willem de Jong moest na terugkeer uit Spanje in Nederland in militaire dienst, waar men meer waarde hechtte aan gehoorzaamheid en een onberispelijk uniform dan aan de voorbereiding op moderne oorlogvoering. In Spanje waren de verhoudingen tussen officieren en soldaten minder formeel:

– Alleen bij gevechtsacties was er een onderscheid, maar voor de rest niet. En je moet ook geen uniform verwachten. We hadden zogenaamd wel uniformen, maar de één had er een blauwe broek bij gekocht en de ander weer wat anders. Ja, er was van alles tekort. Rangen en standen, je kon soms zien op een veldjack of je met een kapitein of een luitenant te maken had, maar dat was allemaal primitief. (...) En je at allemaal uit dezelfde pot. Alleen de staf, die zat dan (...) apart.

[22] Ronald Fraser, *Blood of Spain,* p. 385.

[23] *Dagelijkse Berichten* nr. 12, 22 juni 1937; het fragment is afkomstig uit de krant *El Sol* en is waarschijnlijk via het Duits in het Nederlands vertaald.

Sommige vrijwilligers hadden genoeg van het standsbewuste Nederland en ervoeren Spanje als een ware bevrijding. Een briefschrijver in *Het Volksdagblad:* 'Jongen, het is heerlijk als je uit burgerlijk Holland hier komt, het vrije, van rechten rijke leven te zien onder dit regime, waar onze officieren, onze dokters bij ons en met ons leven met gelijke rechten en als gelijke kameraden, waar ieder, ook de hoogste, voor ieder te spreken is, zonder dat men een dam van baantjesmensen moet doorbreken.'[24]

In de loop van de burgeroorlog probeerde men de disciplinaire teugels aan te halen. Het onderscheid tussen officieren en soldaten werd duidelijker. Het kiezen van officieren door de soldaten, wat in het begin nog wel eens gebeurde, werd afgeschaft. Men deed ook pogingen om de groetplicht in te voeren. De soldaten moesten de officieren niet met de hand aan de pet, maar met de gebalde vuist groeten, het volksfrontgebaar. Discipline en politieke strijdbaarheid werden zo aardig gecombineerd. Volgens Arie Favier mislukten deze pogingen bij de Hollanders, maar de groetplicht was eigenlijk wel nodig:

– *Er waren mensen bij die nooit in militaire dienst waren geweest, die wisten nergens van. Dat waren mensen die gewend waren om te zeggen en te doen, wat ze wilden. Als er dan geen strenge lijn van boven is, dan komt er niet veel van terecht. In de Hollandse compagnie is er nog geprobeerd de groetplicht in te voeren. Waarom? Om daaruit een bepaalde onderhorigheid te halen, een bepaalde discipline. Want anders liep het uit de hand.*

Men liet soms ook 'bekeerde' anarchisten aan de vrijwilligers vertellen, hoe belangrijk discipline was. Dat ook anarchisten een pleidooi hielden voor discipline, moet een grote opvoedende werking op de interbrigadisten hebben gehad. Cipriano Mera bijvoorbeeld maakte gedurende de burgeroorlog een bliksemcarrière; hij was van oorsprong metselaar en werd zonder over een militaire opleiding te beschikken commandant van een legercorps. Deze anarchist en man van de praktijk wordt in de *Dagelijkse Berichten* geciteerd: 'Men moet de kameraadschappelijke vrijheid niet verwarren met de teugelloosheid van het individu. Kameraadschap, ja. Maar in de oorlog kan er geen andere kameraadschap bestaan dan de militaire. Te grote familiariteit vermindert de kracht van het commando**.**'[25]

Behalve met 'opvoeding' en scholing werd de discipline ook gehandhaafd met diverse straffen. Bij de bespreking van desertie merkten we op, dat men niet al te gretig was met het uitdelen van zware straffen, maar dat er van tijd tot tijd wel een voorbeeld werd gesteld. Tijdens de wanordelijke terugtocht in het voorjaar van 1938 in Aragon heeft men bijvoorbeeld geprobeerd met enkele executies de stroom van deserties in te dammen. De doodstraf werd ook gehanteerd bij zware vergrijpen ais plundering, verkrachting, sabotage en spionage. Daarnaast belandden soldaten voor lichtere vergrijpen in de gevangenis of in de strafcompagnie. In de XIVde Brigade bijvoorbeeld werd een compagnie van Franse drinkebroers gevormd, die bij wijze van heropvoeding in de voorste linies loopgraven moesten

[24] *Het Volksdagblad* 25 november 1937.

[25] *Dagelijkse Berichten* nr. 87, 27 september 1937; het fragment is afkomstig uit *Mundo Obrero.* Zie ook *Het Volksdagblad* 1 augustus 1938: Jaime Albert, een anarchistische instructie-officier, hield de Hollandse compagnie tijdens een toespraak voor, dat de discipline hem nogal tegenviel. Hij had meer verwacht van de 'Brigada la Heroica', maar er kon nog veel verbeterd worden.

spitten. Zij schijnen zich met dit werk een goede reputatie verworven te hebben, maar zodra ze in de achterhoede kwamen, nam het drankverbruik, tot wanhoop van hun commandanten, weer snel toe.

Dissidenten

Een goede politieke overtuiging gold als het waarmerk van de gedisciplineerde interbrigadist. Hoe zat het met vrijwilligers die een afwijkende politieke mening hadden? Werden er aan hen 'politieke' straffen uitgedeeld?

De militaire geheime dienst van de Internationale Brigades onderhield contacten met de Russische NKVD. De dienst had een afdeling voor contraspionage en twee afdelingen met de onheilspellende namen 'Zuiveringen' en 'Bestrijding van trotskisme'.[26] Er is zeer weinig bekend over het werk van deze inlichtingendienst, zodat we voorzichtig moeten zijn met onze conclusies. Contraspionage was geen overbodige luxe, omdat buitenlandse geheime diensten vaak 'vrijwilligers' probeerden te laten infiltreren in de Internationale Brigades. Er zijn zelfs drie agenten doorgedrongen tot belangrijke functies, waar ze gedurende de burgeroorlog onopgemerkt bleven.[27] Dit pleit niet voor de effectiviteit van de contraspionage. Twijfelachtige personen werden onderweg in Parijs of bij aankomst in Albacete ondervraagd. De verschillende rekruteringscentra hielden elkaar hiervan op de hoogte. Bij aanhoudende twijfel werden ze teruggestuurd of verdwenen ze in de gevangenis voor onbepaalde tijd, totdat er meer duidelijkheid ontstond over hun geval.[28]

De twee andere afdelingen hielden zich waarschijnlijk bezig met politieke dissidenten en zij zullen daarbij contacten hebben onderhouden met de afdeling voor contraspionage. We hebben al eerder gezien, dat de 'trotskisten' ondermeer beschuldigd werden van 'fascistische spionage'. In de *Dagelijkse Berichten* lezen we: 'Het werk van de fascistische splijters vertoont twee hoofdrichtingen. De ene is het politieke sloperswerk, de andere de meer of mindere spionage. Beide soorten grijpen in elkaar, en laten zich niet altijd scherp onderscheiden. (...) Men herkent onmiddellijk de hand van Goebbels en zijn agenten, als zekere elementen politiek weinig geschoolde kameraden wijs maken willen, dat ze hierheen gekomen zijn, om de "wereldrevolutie" door te voeren. Het viel de Trotskisten, als agenten van het fascisme ten deel, om speciaal met leuzen van deze aard te proberen, om ontbinding in onze rijen te veroorzaken. Ze meenden, politiek ongeschoolde kameraden in oppositie te kunnen brengen tegen maatregelen van de Spaanse Volksfrontregering om de discipline te versterken bij de opbouw van een slagvaardig, goed georganiseerd volksleger.'[29]

De interbrigadisten kregen deze tekst met de veelzeggende kop 'Weest waakzaam' onder ogen. Het is echter de vraag of een dergelijke waakzaamheid heeft geleid tot veel arrestaties onder buitenlandse anarchisten en 'trotskisten'. Zij zijn namelijk vooral toegetreden tot de milities van de CNT en de POUM en niet tot de Internationale Brigades, die als com-

[26] Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 271.
[27] Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 460.
[28] Delperrie de Bayac, *Les Brigades internationales,* p. 179.
[29] *Dagelijkse Berichten* nr. 107, 21 oktober 1937.

munistisch bekend stonden.[30] De weinige anarchisten en 'trotskisten' die wel bij de brigades terechtkwamen, zullen waarschijnlijk enige zelfcensuur toegepast hebben en zich niet al te nadrukkelijk als 'dissident' geprofileerd hebben, zeker nadat in juni 1937 bekend was geworden, dat onder hun politieke geestverwanten talrijke arrestaties plaatsvonden.

Toch was het haast onvermijdelijk, dat de zuiveringen in de Sovjetunie en de vervolging van revolutionairen in Spanje op de één of andere manier doorwerkten in de Internationale Brigades. De angst voor verraad in eigen gelederen hield alle politieke partijen, maar vooral de communisten bezig. Binnen de brigades leek het wantrouwen zich niet zozeer te richten tegen pure 'trotskisten' en anarchisten; het ging waarschijnlijk eerder om ongedisciplineerd gedrag of een kritische houding van manschappen en om competentiegeschillen tussen officieren, die politiek vertaald werden. Men zocht er 'trotskisme' of een andere ernstige afwijking achter en de straf kon dan zwaarder uitvallen. Het kwam voor, dat achter een doodgewone deserteur een 'trotskist' of 'fascist' werd vermoed, maar er zijn ook andere voorbeelden.[31] Eén van de geïnterviewden vertelt ons over zijn ervaringen met een Catalaanse soldaat, die hij verdacht van sabotage:

– *We gingen van het ene front naar het andere met de artillerie en toen ben ik half in slaap gesukkeld, ik zat naast de chauffeur. Toen heeft hij ons zowat van een hoogte van zeven, acht meter zo naar beneden gereden. Gelukkig niks ontploft, gelukkig geen doden erbij, een paar gewonden bij de mensen die bovenop de wagen zaten. (...) En later merk ik dan, dat die chauffeur niet goed was, niet safe met discussiëren en 'ja, hij kon er niets aan doen, hij was ook in slaap gevallen'. Later moest ik precies aan de commandant vertellen, wat er aan de hand was geweest. Ja, en toen, bleek later, hebben ze van de POUM, van de trotskisten, pamfletten gevonden bij hem. Toen hebben ze hem gefusilleerd. (...) Het zat 'm daarin dat wij mensen tekort kwamen, omdat er verschillenden van ons gesneuveld waren, verwondingen opgelopen hadden en in het ziekenhuis lagen. Zodoende moest je dan toch weer aanvullen met Spanjolen en Catalanen. (...) Hij was een Catalaan en wij opereerden veel in Catalonië, Lerida en zo; daar gingen we vaak heen, dus hij had daar contacten. Dan stonden we twee, drie dagen in ruststelling, nou dan zochten deze mensen natuurlijk hun groeperingen op. En dat wisten we dan ook. Maar ja, we moesten later goed in de gaten houden, wat zich afspeelde in de hele artilleriebatterij. Er waren ook Spanjolen uit Madrid en Valencia, die hele goede mensen, echte communisten waren.*

---

[30] Johnston, *Legions of Babel,* p. 109.

[31] T. A. R. Hyndman vertelt, dat hij na een desertie werd gearresteerd en werd bestookt met vragen of hij trotskist of fascist was. Hij kwam overigens later vrij. Philip Toynbee ed., *The Distant Drum. Reflections on the Spanish Civil War* (Londen 1976), p. 127-128. Een commandant van een Franstalige eenheid, die na een mislukte gevechtsactie als zondebok werd aangewezen, werd ten onrechte beschuldigd van spionage voor Franco en geëxecuteerd. Jason Gurney, *Crusade in Spain* (Londen 1974), p. 81-82. De Duitser Rudolf Beckmann werd in het voorjaar van 1937 gearresteerd wegens kritiek op de leiding en stierf onder onopgehelderde omstandigheden in een gevangenis. Hij zou zelfmoord gepleegd hebben, maar daar werd weinig geloof aan gehecht. Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 273.

Het lijkt ons niet aannemelijk, dat deze chauffeur inderdaad een saboteur was. Hij riskeerde immers bij dit ongeluk zijn eigen leven. Waarschijnlijk is hier sprake geweest van onoplettenheid of oververmoeidheid. Daarnaast is het de vraag of de man inderdaad gefusilleerd is; onze informant was daar in ieder geval niet zelf bij aanwezig. Belangrijker is het, dat men achter de misgreep van de chauffeur 'trotskisme' zocht. Dit wijst op een algemeen probleem in de Internationale Brigades. Zoals een 'goede' politieke overtuiging werd gezien als garantie voor een goede discipline, werd er in geval van ongedisciplineerd gedrag soms te snel aan een 'verkeerde' politieke overtuiging gedacht. Waar legde men de grens tussen ongedisciplineerd gedrag en 'trotskisme' of tussen 'trotskisme' en spionage? In sommige gevallen liet de legerleiding wantrouwen prevaleren boven een nuchtere beoordeling van de feiten. Bij een dergelijke vervaging van begrippen kon het voorkomen dat interbrigadisten die zich onafhankelijk opstelden, werden beschuldigd van ongedisciplineerd gedrag of een ernstiger vergrijp en dienovereenkomstig werden gestraft. Over het aantal slachtoffers van deze straffen bestaan nogal wat speculaties. Uitgaande van concrete gegevens moeten we vooralsnog stellen, dat het aantal gevallen waarin interbrigadisten om politieke redenen geëxecuteerd of anderszins bestraft zijn, zeer beperkt is, maar uiteraard is ieder geval er één te veel.[32]

Onder de Nederlandse interbrigadisten is ons één geval van politieke disciplinering bekend. In oktober 1937 werd Jef Last, die in de zomer was overgeplaatst van een Spaans

[32] Von zur Mühlen noemt onder de Duitse interbrigadisten één concreet geval. De goed geïnformeerde historicus Robert Rosenstone komt op een aantal van vier mogelijk politieke executies onder de Amerikaanse interbrigadisten. Rosenstone, *Crusade of the left,* p. 373-375. De Amerikaanse historicus R. Dan Richardson is van mening, dat de vervolging van politieke tegenstanders binnen de brigades veel omvangrijker was. Hij noemt echter slechts een beperkt aantal concrete voorbeelden. Daarnaast vermeldt hij enkele gevallen, waarvan de exacte omstandigheden zeer onduidelijk zijn. R. Dan Richardson, *Comintern Army. The International Brigades in the Spanish Civil War* (Lexington 1982), p. 159-176.

De Fransman Delperrie de Bayac vermeldt een vijftal executies die ondermeer op grond van politieke beschuldigingen werden voltrokken. Verder noemt hij vijf interbrigadisten die wegens 'verraad' werden geëxecuteerd, waarbij het onduidelijk blijft of deze beschuldiging juist was. Delperrie de Bayac, *Les Brigades internationales,* p. 172. Castells stelt, dat er in de Internationale Brigades zwaarder gestraft werd dan in andere eenheden van het republikeinse leger, maar hij geeft daarvoor geen bronnen. Castells was zelf werkzaam bij de generale staf van de CXXIXste Internationale Brigade en was daar in de zomer van 1938 getuige van een tweetal zware straffen voor 'normale' vergrijpen. In diezelfde tijd werd één Catalaanse soldaat gefusilleerd, nadat men bij hem een lidmaatschapskaart van de POUM had gevonden. Het was de enige politieke executie die hij in deze periode bij de brigade meemaakte. Castells, *Las Brigadas Internacionales,* p. 258 en 346-347.

In de literatuur wordt André Marty, die gedurende de periode oktober 1936-april 1937 en vanaf begin 1938 de Internationale Brigades commandeerde, vaak genoemd als een zeer wantrouwend persoon, die veel onnodige executies op zijn geweten zou hebben. Hij zou zelfs een aantal van 500 executies toegegeven hebben. (Castells p. 257-258, Richardson p. 174-175). Deze vermeende bekentenis is tot nu toe nog niet door betrouwbare bronnen bevestigd. Delperrie de Bayac zegt in een genuanceerd verhaal over Marty, dat hij een man was met weinig intellectuele capaciteiten, die zich nogal snel liet verleiden tot vervolging van 'verraders' of 'spionnen'. Dat er 500 mensen door zijn toedoen geëxecuteerd zijn, is uiterst onwaarschijnlijk, maar in elk geval waren het er te veel. (Delperrie de Bayac p. 173-177).

legeronderdeel naar de XIde Brigade, ervan beschuldigd contacten te hebben gehad met de POUM in verband met de 'putsch' in Barcelona. Het was waarschijnlijk een poging om Last onschadelijk te maken. Hij bleek echter over een goed alibi te beschikken en kon de beschuldigingen weerleggen. Wat was hieraan voorafgegaan?[33]

Jef Last was sinds 1931 sympathisant en sinds 1933 lid van de communistische partij. Hij was ondermeer bekend door zijn deelname aan het Arbeiders-Schrijvers-Collectief 'Links Richten'. Nadat hij in 1936 dienstgenomen had in het Spaanse leger, werd hij in Nederland een belangrijk persoon in de propaganda voor de Republiek. Zijn brieven uit Spanje werden in 1936 en 1937 in vier delen gepubliceerd en hij kwam voor lezingen naar Nederland. In de loop van 1937 ontstonden er echter problemen met de CPN. *Het Volksdagblad* meldde op 24 juli, dat Jef Last 'verkeerde wegen' bewandelde en bezig was zich buiten 'de rijen der arbeidersklasse' te plaatsen. Last had het namelijk opgenomen voor de Franse schrijver André Gide. Deze had sinds het begin van de jaren dertig openlijk blijk gegeven van sympathie voor het communisme. In 1936 publiceerde hij echter een kritisch boek over de Sovjetunie*, Retour de l'URSS.* Voor de internationale communistische beweging was dit het sein om een felle campagne tegen de schrijver te beginnen. In het voorwoord van de Nederlandse vertaling van een andere publicatie van Gide, *Les nouvelles nourritures* (*De nieuwe spijzen*), schreef Last dat communisten ook kritiek op hun eigen heilige huisjes moesten kunnen verdragen en dat Gide ten onrechte verketterd werd. Dit nam de CPN Last niet in dank af. Na diverse problemen in de zomermaanden werd hij in oktober 1937 voor de krijgsraad gedaagd. Hij werd beschuldigd van het bijwonen van een congres van de POUM in de maand januari. Wij kennen van deze krijgsraad alleen de lezing van de schrijver zelf, maar in de communistische pers wordt bevestigd, dat er een onderzoek is ingesteld naar contacten van Last met de POUM, al laat men de uitkomst van het onderzoek onvermeld.[34]

Zoals gezegd wist Last de beschuldigingen te weerleggen; hij werd door de krijgsraad, die naar zijn zeggen uit eerlijke officieren bestond, vrijgesproken. In november 1937 verliet hij Spanje voor een propagandareis ten bate van de Republiek door de Scandinavische landen en in februari 1938 stapte hij uit de partij. Van de polemiek die daarop volgde, vermelden we slechts, dat hij een scala van aantijgingen naar zijn hoofd kreeg, variërend van 'handlanger van de verraders van de Spaanse Republiek' tot 'trotskist'.[35]

[33] Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over Jef Last ontleend aan Nieko van de Pavert, *Jef Last tussen de partij en zichzelf* (Nijmegen 1982), p. 208-218.
[34] Jef Last, *Mijn vriend André Gide* (Amsterdam 1966), p. 151. *Het Volksdagblad* 3 maart 1938.
[35] *Het Volksdagblad* 3 maart 1938.

5 'Een koel verstand en een warm hart.' Medische vrijwilligers in Spanje

Links Nederland reageerde met grote betrokkenheid op de Spaanse Burgeroorlog. Spanje beheerste lange tijd de voorpagina's van de linkse periodieken en de solidariteitsacties voor de Republiek behoorden tot de omvangrijkste van de jaren dertig. Tegelijkertijd hadden de linkse groeperingen zeer verschillende visies op het Spaanse conflict, die voor een belangrijk deel voortvloeiden uit de tegenstellingen in het republikeinse kamp. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat er uiteenlopende hulpacties op touw werden gezet door de linkse partijen en vakcentrales.[1]

De Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) en het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV) steunden hun zusterorganisaties in Spanje, respectievelijk de POUM en de CNT. In november 1936 richtten de organisaties samen met het Nationaal Arbeids Secretariaat het Comité Rood Spanje op, dat geld en goederen inzamelde voor de revolutionaire organisaties in Spanje. Vanaf mei 1937 ging het comité zich hoofdzakelijk beijveren voor de leden van de POUM die na de straatgevechten in Barcelona waren gearresteerd.[2] Het NSV trok zich vanaf dat moment terug, omdat het zich meer verbonden voelde met de anarchistische beweging in Spanje. In mei 1938 maakte het comité plaats voor het Internationaal Solidariteits Fonds, dat behalve de gevangen POUM-leden ook Duitse vluchtelingen in Nederland ondersteunde.

De solidariteitsacties van de CPN liepen aanvankelijk via de Nederlandse Rode Hulp, die zich tot dan toe vooral met de opvang van vluchtelingen uit nazi-Duitsland had bezighouden. De NRH zamelde tot medio 1938 60.000 gulden in voor Spanje plus een hoeveelheid goederen in natura. Naast verbandmiddelen en medicamenten werden ook levensmiddelen en kleding naar Spanje verstuurd. De actie van de NRH was een succes en de organisatie constateerde in haar blad *Afweerfront,* dat zij met de grootste actie uit haar bestaan bezig was.

Hierbij vergeleken stak de hulp vanuit de SDAP en het NVVV nogal schril af. We hebben al eerder gerefereerd aan de zeer voorzichtige politiek van de Nederlandse sociaaldemocraten ten aanzien van de burgeroorlog. Na de verkiezingen van mei 1937 begonnen SDAP en NVV aarzelend aan een actie voor de opvang van Spaanse kinderen in een tehuis in

[1] Voor de standpunten van de linkse partijen ten aanzien van de Spaanse Burgeroorlog en voor de hulporganisaties zie Margreet Braams, 'Linkse partijen in Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', in: Braams e.a., *'Wat dunkt u van Spanje?' Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939* (Amsterdam 1984), p. 43-66. Voor een bespreking van de Rode Hulp en de Commissie 'Hulp aan Spanje' zie Jaap Jan Flinterman, 'De CPN en de solidariteitsbeweging met de Spaanse republiek in Nederland', in: *Antifascisme in de jaren dertig. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* nr. 10 (Amsterdam 1985), p. 9-54.

[2] Zie hoofdstuk 4, p. 96-98.

Frankrijk. Zij brachten in totaal 330.000 gulden bijeen voor Spanje, een zeer groot bedrag, maar gezien de aantallen leden (het NVV alleen al 300.000) viel het tegen.

De voorzichtige opstelling van de SDAP leidde tot gemor onder de leden. Een aantal socialisten voelde zich aangetrokken tot een hulporganisatie die zich wel hard inspande voor de Republiek, de Commissie 'Hulp aan Spanje'. In augustus 1936 werd de commissie, waarschijnlijk op initiatief van de CPN, opgericht om mensen met een progressief-burgerlijke achtergrond én een goedgevulde portemonnee te interesseren voor de strijd in Spanje. In de comités van aanbeveling van 'Hulp aan Spanje' zaten mensen van verschillende signatuur: sociaaldemocraten, christenen, vrijzinnig-democraten en zelfs een enkele conservatief-liberaal. Vanaf eind 1936 kreeg de organisatie een massaler karakter. Een hulpactie van de SDAP bleef uit en men probeerde nu grotere aantallen sociaaldemocraten op persoonlijke titel te betrekken bij 'Hulp aan Spanje'. Communisten verrichtten veelal het praktische werk in deze organisatie; in 1938 werden de communistische activiteiten voor Spanje zelfs geheel overgebracht van de Rode Hulp naar 'Hulp aan Spanje'. Toch werd het communistische aandeel in de publiciteit niet sterk benadrukt. De CPN deed veel concessies om de organisatie zoveel mogelijk een algemeen en 'onpolitiek' karakter te geven. Ook poogde zij via de commissie de banden tussen communisten en socialisten inniger te maken. 'Hulp aan Spanje' werd een bloeiende organisatie, die in de zomer van 1938 2000 activisten telde. Zij slaagde erin een hoeveelheid goederen ter waarde van ongeveer 160.000 gulden naar Spanje te sturen. Daarnaast werd op ruime schaal propaganda gemaakt, waarbij men het gematigde karakter van de republikeinse democratie telkens benadrukte. Men onthield zich in de regel van commentaar op interne conflicten in de Republiek.

Voor de inzameling van financiën en goederen bestonden diverse methoden. Voor de hand liggend waren de filmavonden en propagandabijeenkomsten. Maar wat te denken van een oproep in het informatiebulletin van de organisatie: 'De vrouwen gaan weer breien!' Meestal werd een dergelijke oproep toegelicht met een sfeertekening van de koude Spaanse winternachten en van het gebrek aan wollen kleding in Spanje. In de zomermaanden konden de vrouwen zich verdienstelijk maken voor de hospitalen: 'Noodig zijn: lakens, slopen, hospitaalhemden, handdoeken en waschhandjes.' Het linnen kon besteld worden op het hoofdkantoor van de organisatie.[3]

In 1938 ging 'Hulp aan Spanje' zich inspannen voor het 'Hollands' kindertehuis in Picaña, dichtbij Valencia. Plusminus 65 kinderen, die geëvacueerd waren uit de frontgebieden, werden hier verzorgd. Het Hollandse aandeel bestond uit de financiële ondersteuning van het tehuis en uit één verpleegster, Fred. van Dordrecht, die het hygiënisch toezicht en de medische verzorging op zich nam. Volgens Annie Romein-Verschoor, die een brochure wijdde aan dit kinderhuis, werden haar 'Hollands-degelijke vakprincipes' nogal gewaardeerd. Zij werd althans gevraagd om hetzelfde werk in drie naburige kinderhuizen te komen doen.[4]

Een van de belangrijkste activiteiten van 'Hulp aan Spanje' was de verzending van medisch materiaal. Daarnaast werden er 28 medische vrijwilligers, onder wie drie artsen,

[3] *Maandelijks Informatie Bulletin. Uitgave van de Commissie 'Hulp aan Spanje'* nr. 2 en 6, 1937.
[4] A. Romein-Verschoor, *Picaña. Een veilig huis voor het Spaanse kind* (z.pl. z.j.).

uitgezonden. Het is opmerkelijk, dat de overheid deze uitzending niet op dezelfde wijze heeft tegengewerkt als die van de militaire vrijwilligers. De Centrale Inlichtingendienst maakte wel uitvoerige rapporten over de activiteiten van de hulporganisatie, maar men achtte het kennelijk niet nodig de medische hulp te verhinderen.

Het medische front

In april 1937 werden zes verpleegsters en één verpleger door 'Hulp aan Spanje' uitgezonden. Op dat moment waren er al op diverse plaatsen in Spanje Nederlandse vrijwilligers aan het werk. Onder de zeven bevonden zich Trudel de Vries, Jenny Schaddelee en Noortje Diamant, die wij hebben geïnterviewd.[5] Trudel de Vries woonde evenals Jenny Schaddelee in Rotterdam. Daar was zij in 1935 lid geworden van de CPN en had in hetzelfde jaar een begin gemaakt met haar verpleegopleiding in het Joods ziekenhuis. Met veel moeite kon zij de medische commissie van 'Hulp aan Spanje' ervan overtuigen, dat zij ook als derdejaars leerling-verpleegster van nut kon zijn in Spanje:

– *Het was dus logisch, dat je als jonge leerling-verpleegster dacht: ik heb zoveel geleerd, ik kan mijn handen daar wel uit de mouwen steken.*

Jenny Schaddelee was in Rotterdam actief als lid van de CPN en werkte via de Rode Hulp mee aan de opvang van Duitse vluchtelingen. Haar man Tim Timmerman, ook actief communist, had er geen moeite mee, dat ze naar Spanje vertrok:

– *Toen ik zei: 'Ik zou naar Spanje willen', zei hij: 'Ik ook, maar dan om te vechten.'*

Hij ging later ook naar Spanje en sneuvelde daar in 1938.

Noortje Diamant werkte in Amsterdam in het Wilhelmina Gasthuis. In de kantine van het WG zat zij regelmatig aan de 'vegetarische tafel' met enkele collega's te praten over de ontwikkelingen in Spanje; ze kon zich nogal opwinden over de non-interventiepolitiek, die ten nadele werkte van de Republiek. Zelf afkomstig uit een sociaaldemocratisch nest kwam zij in contact met het vooraanstaande SDAP-gemeenteraadslid Ben Sajet, die als arts actief was in 'Hulp aan Spanje'. Via hem gaf zij zich op als vrijwilligster, tot verontrusting van haar vader:

– *'Ik geloof, dat jij nog als communist naar huis komt.' Ik zei: 'Als dat zo gaat, is het de loop der dingen.'*

De zeven vrijwilligers kwamen terecht in het hospitaal van Onteniente, ongeveer 80 kilometer van Valencia. Het hospitaal droeg een sociaaldemocratisch karakter en werd gefinancierd door de Socialistische Arbeiders Internationale en het Internationaal Verbond van Vakverenigingen. Trudel de Vries:

– *Het was een hospitaal met honderden bedden, in een verlaten klooster, dat nog niet ingericht was. En daar kwamen we midden in de nacht aan en er waren drie Spaanse verpleegsters die ons opwachtten. Er waren nog geen patiënten. En die gilden maar 'ay, qué simpaticas' en dat betekende 'wat een aardige meiden', maar wij verstonden helemaal geen Spaans,*

[5] De anderen die in april 1937 werden uitgezonden, zijn: Jopie Bovenkerk, Ans Blauw, Maatje Huizinga en Harrie d'Ancona.

dus ik zei maar 'si, si, partido comunista'. Ik dacht, dat ze sympathiseren bedoelden of zoiets. En die volgende ochtend, nadat we uitgeslapen waren, bleek dus, dat het hospitaal als verplegend en medisch personeel een aantal artsen had uit Italië, een aantal chirurgen en ongeveer dertig Pools-joodse meisjes, vluchtelingen uit Antwerpen en Brussel, die een opleiding-EHBO hadden gehad, en wij. We werden ondergebracht in een schitterend zusterhuis en die doktoren woonden in een bisschoppelijk paleis, we begrepen er allemaal niets van, met een eigen zwembad en zo. En er kwamen wat Spaanse meisjes uit het dorp; er was een omroeper, die was met de tam-tam zo rondgegaan en die had wat mensen opgeroepen. Toen kwamen die eerste transporten. Dat was heel moeilijk, want – moet je denken – enkele gediplomeerde verpleegsters, die de taal niet machtig waren, op honderden bedden. En die Poolse meisjes die wel handig waren en die Spaanse meisjes. Ik werd gezet op de keel-, neus-, oor- en oogverwondingen met een arts die Spaans sprak, een arts uit het dorp, die ik absoluut niet verstond. Hij sprak namelijk Frans, maar als je geen Spaans sprak, kon je het Frans niet verstaan. Ik weet alleen, dat hij het over Voltaire had, maar wat hij over de patiënten zei, wist ik helemaal niet.

Er waren startproblemen in Onteniente. Daarnaast was het ziekenhuis in een aantal opzichten anders dan de verpleegsters zich hadden voorgesteld. Er was een strakke hiërarchie en de medische staf genoot bepaalde voorrechten die de patiënten niet hadden. Noortje Diamant vond het merkwaardig, dat de verpleegsters en patiënten de dokter moesten begroeten, als hij de zaal opkwam:

– *Buenos dias, señor medico!*

Patiënten moesten, indien mogelijk, naast het bed gaan staan. Trudel de Vries:

– *Wij vonden, dat het ziekenhuis te ondemocratisch functioneerde. Wij hadden ons voorstellingen gemaakt van geweldige kameraadschap en daar ontbrak het nogal aan. En we hebben toen een bijeenkomst belegd, ook met de Belgische meisjes, die politiek ook heel goed waren, en we hebben aan de leiding voorgelegd, dat we een politiek commissaris wilden hebben en dat het politieke werk ter hand genomen moest worden. (...) Wij vonden ook, dat in vergelijking met het voedsel dat de patiënten kregen, wij veel te goed gevoed werden, in die tijd nog, dat was in de voorzomer van 1937. En dat stuitte op verzet van die chef-arts daar, die zei: 'Nou ja, ik wil ook wel politiek commissaris zijn, als jullie dat zo graag willen,' maar dat was niet de bedoeling. (...) Kijk, je gaat naar Spanje toe om het Spaanse volk te helpen en niet om een fijn leventje te hebben. Er was mogelijkheid voor ons, in het begin hoor, om op je vrije dagen met een busje de buurt te gaan verkennen. Nou niemand van ons haalde het in z'n hoofd om dat te doen, terwijl de benzine natuurlijk in een oorlogstijd het kostbaarste is.*

Toen de Nederlandse arts les Voet, die bij de Internationale Brigades werkzaam was, in Onteniente kwam om gipsverbanden te vragen, werd hem dit geweigerd. Trudel de Vries vond dit dermate stuitend, dat zij niet langer meer in Onteniente wilde blijven. Zij vertrok daar als laatste Nederlandse verpleegster.

De meeste Nederlandse vrijwilligers zijn terechtgekomen bij de Servicio Sanitario Internacional (SSI), de medische dienst van de Internationale Brigades, en daar voelden zij zich, als we tenminste op de interviews en brieven mogen afgaan, op hun plaats. In de hospitalen

van de SSI moest hard gewerkt geworden, er lagen veelal zwaargewonde patiënten, maar er was ook een sfeer van kameraadschap tussen personeel en patiënten. De medische dienst werd in korte tijd opgebouwd met hulp van buitenlandse vrijwilligers. De Spaanse gezondheidszorg was in de jaren dertig nog weinig ontwikkeld en zij was zeker niet berekend op een oorlogssituatie met grote aantallen gewonden, die vaak van veraf gelegen plaatsen naar de hospitalen vervoerd moesten worden. Goede medische voorzieningen waren in de Internationale Brigades extra hard nodig, omdat deze vaak ingezet werden aan zware fronten en dus ook veel gewonden telden. De groei van de medische dienst is waarschijnlijk vrij snel verlopen. In oktober 1937 stelde de commandant van de dienst, de Bulgaar Zvetan Kristanov (schuilnaam Oskar Telge), dat hij over 5000 bedden beschikte. Naar schatting 250 artsen en 1500 verpleegkundigen, hospitaalsoldaten en verpleeghulpen uit 30 landen hebben in de SSI gediend, onder wie zich ook een aantal Spanjaarden bevond.[6]

Het werk van de medische dienst begon in de frontlinie, waar hospitaalsoldaten de gewonden wegsleepten op brancards. Soms lagen de gewonden in het niemandsland te wachten tot het begon te schemeren en de 'hospikken' hen met minder gevaar voor eigen leven konden wegdragen. Dit was gevaarlijk werk, omdat zij buiten de loopgraaf met hun brancard een schietschijf waren voor de vijand. Arie van Poelgeest was één dag gewondendrager aan het Jaramafront in februari 1937.

– ...liep ik voor, werd de achterste geraakt. Liep ik achter, werd de voorste geraakt. En dan sjouwde ik eerst die erop lag, een heuvel over en kiepte ik hem om. En dan ging ik die andere weer halen. (...) Ja, dat was ook veel gevaarlijker. Natuurlijk, want je liep overeind. Ik had zo'n cape om met een riem om mijn middel en daar zaten allemaal gaten in van de kogels, die er doorheen gesnord waren. Ja, geluk moet je ook hebben.

De gewonden werden naar de verbandpost gebracht, die hoogstens een kilometer achter de linies lag. Direct in de loopgraaf of op de verbandpost kregen ze eerste hulp. Daarna volgde het transport in vaak overvolle ambulances naar een veldhospitaal. Willem de Jong raakte in het voorjaar van 1938 door een mortiergranaat gewond aan zijn rug:

– Daar waren niet van die moderne ambulances zoals nu. Er werden veldbedden, stapelveldbedden gebruikt. Die kon je zo oppakken en naar buiten dragen. Die werden dan tegen zo'n kant van een vrachtwagen opgestapeld. Aan elke kant acht van die dingen en dan er tussendoor zaten de zittende patiënten. Dan moest je ook nog helpen om die bedden vast te houden. Want het was geen snelweg, het was een lijdensweg, allemaal kreten van beroerdigheid en zo.

Het veldhospitaal, waar de gewonden aankwamen, was een mobiel hospitaal. Het verhuisde mee met het legeronderdeel en werd meestal met de nodige improvisatie ingericht in een leegstaand gebouw of in tenten. Tijdens de offensieven werden de gewonden

[6] Rainer Gless, Peter Kolmsee, Bernd Kopetz, 'Zur Geschichte des Internationalen Sanitätsdienstes (SSI) in Spanien 1936-1939', *Zeitschrift für Militärgeschichte* 15 (1976), p. 312-320; Gusti Jirku, *Kampf dem Tode. Die Arbeit des Sanitätsdienstes der Internationalen Brigaden* (z.pl. z.j.), p. 8. Zie ook Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 227-229.

hier en masse binnengebracht en stonden doktoren en verpleging voor de bijna onmogelijke taak om iedereen van een bed en de noodzakelijke zorg te voorzien. De Britse verpleegster Lilian Urmston beschrijft de ontvangst van gewonden in een veldhospitaal aan het Aragonfront: 'Ik deed wat werd genoemd de triage, dat is het ontvangen van de gewonden, ze snel onderzoeken en degenen die het nodig hebben morfine geven, je deed ze een pleister op het hoofd, waar de hoeveelheid morfine op stond aangegeven, de tijd en de datum; en dan de brancards, als je brancards had. Ze werden op de brancards gelegd, indien mogelijk. Anders werden ze gewoon op de grond gelegd, op de vloer en dringende gevallen met hersenletsel, borstwonden, amputaties werden apart gelegd. En tegen die tijd gingen we aan het werk met een paar Spaanse chirurgen.'[7]

Noortje Diamant werkte in de zomer van 1938 tijdens het Ebro-offensief in een veldhospitaal. De gewonden werden vandaar zo snel mogelijk vervoerd naar het achterland. De zware gevallen werden ter plaatse geopereerd. Ze herinnert zich nachtelijke operaties bij het licht van carbidlampen. Het was er zeer primitief, er heerste een gebrek aan verband en beddengoed. Ze werkte soms enkele dagen de klok rond met een onderbreking van een paar uur om te slapen:

– Je lette gewoon niet op vermoeidheid; je wist, dat het niet anders kon. Je wist ook, dat er weer een eind aan kwam.

De medische dienst streefde ernaar de gewonden zo dicht mogelijk bij het front te helpen. Bij te lang uitstel van behandeling zouden immers zelfs lichtgewonden door bloedverlies en besmettingsgevaar geringe overlevingskansen hebben. Het is echter de vraag, in hoeverre dit streven is gerealiseerd. Bloedtransfusie was in de jaren dertig nog volop in ontwikkeling. De Canadese arts Norman Bethune zette een mobiele bloedtransfusiedienst op, uitgaande van de filosofie dat het bloed naar de gewonden gebracht moest worden in plaats van andersom. Deze dienst kon echter pas in de loop van 1937 optimaal werken, toen de interbrigadisten een plaatje bij zich gingen dragen waarop de bloedgroep vermeld stond. Er waren ook chirurgen actief in de veldhospitalen, maar het was moeilijk voor hen om de grote hoeveelheden gewonden tijdens de offensieven te verwerken.

Het duurde vaak lang, voordat de gewonden in een hospitaal in het achterland aankwamen voor definitieve behandeling. Trijn Hulleman had enige tijd de verpleegkundige leiding over het hospitaal van SSI in Benicasim, waar veertig villa's waren geconfisqueerd en ingericht als paviljoenen. Na enige tijd verhuisde zij naar Murcia, waar zij hoofdverpleegster werd in één van de vier ziekenhuizen die de medische dienst daar in gebruik had genomen. Zij correspondeerde met haar sociaaldemocratische partijgenote Dora de Jong. Vanuit haar leidinggevende positie moet zij toch enig inzicht gehad hebben in de tijd die nodig was om gewonden naar het achterland te transporteren: 'Dora, weet niet of je begrijpt, wat ik je vertellen wil, ik hoop het. Zal je schrijven, wat het zeggen wil gewond te zijn aan het front, dan uren lang te moeten liggen. Als je het geluk hebt om gevonden te worden, duurt het nog heel lang, voor je in een bed komt. Wij hebben 's nachts zitten mopperen, als we lang moesten wachten op een transport. Maar dat ben je gauw vergeten, als je daar een of meer wa-

[7] Corkill, *The Road to Spain,* p. 128 (vertaling van de auteurs).

gens met gewonden krijgt. Vuil van dagen lang aan het front zijn, dan veel pijn, daar er in een opgepropte wagen niet voor allen een goede plaats is. Weet je wat het wil zeggen: doodmoe, dorst, pijn? Dan zijn er handen te weinig en ook vaak geen melk of koffie voor hen.'[8]

De SSI beschikte ondermeer over ziekenhuizen in Benicasim, Murcia en Valencia, Madrid en ook in en om Albacete. Op ongeveer 50 kilometer ten noorden van Albacete lag Villanueva de la Jara, een plaats met 2400 inwoners, waar in maart 1937 het grootste landhuis van het dorp werd ingericht als hospitaal. Behalve de woonkamers werden ook de graanzolders tot ziekenzalen omgebouwd. Een naburig klooster diende als zusterhuis. Het ziekenhuis werd in oktober omgedoopt in 'Hollands hospitaal'. Evenals de oprichting van de 'Hollandse compagnie' zal het vooral bedoeld zijn geweest om de Nederlanders zoveel mogelijk bijeen te brengen en daardoor het moreel te versterken. Ook was het voor het thuisfront prettig om ten bate van een 'eigen' hospitaal inzamelingen te houden. Allerlei artikelen, variërend van sigaretten, thee en koffie tot medicamenten, röntgenapparatuur, linnen en zeep, werden naar Villanueva verstuurd. Nederlanders waren goed vertegenwoordigd onder het personeel, hoewel er meer buitenlandse dan Nederlandse artsen gewerkt hebben. les Voet, 24 jaar oud en pas afgestudeerd, was geneesheer-directeur. Hij nam later dienst aan het front en raakte in het voorjaar van 1938 vermist. Waarschijnlijk is hij gedood, toen hij met een auto een dorp binnenreed, dat inmiddels in vijandelijke handen was gevallen. De eveneens pas afgestudeerde Theo van Reemst volgde hem op in het hospitaal. De administrateur, de politiek commissaris, vier of vijf verpleegsters en enkele koks behoorden ook tot het Nederlandse contingent.

Het hospitaal telde zo'n 200 bedden en werd vooral gebruikt voor langdurig zieken. Er waren aparte afdelingen voor besmettelijke ziekten, onder andere tyfus en tuberculose. Trudel de Vries werkte in Villanueva:

– *We hadden erg veel infectieziektes, want je moet je voorstellen, dat hier de kinderen kinderziektes kregen, zodra ze op de kleuterschool kwamen. Tegenwoordig heb je minder kinderziektes, omdat ze prikken krijgen, maar vroeger was het zo, zodra ze op school kwamen, kregen ze kinderziektes. Die Spaanse rekruten gingen dus niet naar school. Zodra ze bij elkaar kwamen, braken er mazelen uit en roodvonk. En door slechte voeding en slechte hygiënische toestanden was er dus ook vrij veel tuberculose. Ik heb toen in Villanueva al vrij gauw een aantal roodvonkpatiënten verpleegd en in een apart zaaltje daarnaast een aantal mazelenpatiënten van wie sommigen heel erg ziek waren.*

Jenny Schaddelee werkte in het hospitaal korte tijd op een afdeling voor depressieve patiënten:

– *Naast het ziekenhuis was een villa en daar zaten allemaal mensen, vooral buitenlanders, die helemaal depressief waren, die helemaal in de put zaten. Ze zaten de hele dag met hangend hoofd. (...) En er was een Bulgaarse arts en dat was een knappe psycholoog; daar ben ik*

[8] Brief Trijn Hulleman aan Dora de Jong, Murcia 4 oktober 1937; zie hoofdstuk 2, noot 50.

toen naartoe gegaan. Want ik had natuurlijk ook mijn krankzinnigenverplegingdiploma. Ik geloof niet, dat het heel erg lang bestaan heeft.
– Wat was zijn therapie?
– Hoe konden we spreken van enige therapie? Ik bedoel, er werd mee gesproken en er werd niks meer van ze geëist, niet dat ze naar het front gingen, niet dat ze andere dingen deden. Ze waren passief en verder konden we er niks anders voor doen dan ze desnoods tegen zichzelf te beschermen.

In Villanueva was het militaire hospitaal de enige medische voorziening. De lokale arts was verdwenen en de Nederlanders zagen voor zich een taak weggelegd om de medische zorg op peil te brengen. Trudel de Vries:
– Wij dachten, die burgerbevolking, die moet natuurlijk ook van medische hulp worden voorzien en wij hebben toen via een paar meisjes die bij ons in het ziekenhuis werkten, laten rondvertellen, dat als de mensen ziek waren, ze om hulp konden vragen. Maar dat gebeurde helemaal niet en later zijn we er achter gekomen, dat die burgerbevolking geweldig veel moest betalen voor medische hulp. En die mensen hadden niks. (...) We hebben toen gezegd: de mensen kunnen komen en we doen het gratis.

Jeny Schaddelee herinnert zich, dat zij geprobeerd hebben een kleine jongen met een misvormde voet te behandelen in het hospitaal. Het kostte veel moeite om de ouders te overtuigen van het nut van deze ingreep:
– Uiteindelijk is het gelukt met de belofte, dat zij ook eten zouden krijgen van het ziekenhuis, als het kind in het ziekenhuis lag. En dat is (...) goed gekomen, niet dat het ooit een voet met vijf tenen geworden is, maar toch kunstmatig wat erbij gemaakt. En dat kind voelde zich herboren, want die had die sleep niet meer. Maar zo'n contact hadden we met de bevolking en dat was nodig, want we hadden het vertrouwen van die mensen nodig. Want er zaten ook wel overal nog vijanden tussen. Je moest ook door je voorbeeld en door alles het vertrouwen geven, dat je er voor die mensen was om te helpen. Dat is een psychologisch feit.

Volgens Trudel de Vries werd het contact met de bevolking beter, nadat ze een 'bijbels wonder' hadden verricht:
– We hebben een blinde ziende gemaakt. Dat ging aldus in zijn werk. Onze artsen waren naar Albacete, naar een vergadering en toen kwam er 's middags een vrouw van middelbare leeftijd met haar hoogbejaarde vader, die blind was. En ze had dus gehoord, dat die buitenlandse doktoren zo vriendelijk en zo goed waren, en of de dokter maar eens wilde gaan kijken. Toen hebben we gekeken en toen zeiden we: 'We zullen eerst maar dat vuil eraf weken.' Want die ogen waren helemaal... Dus we hebben die man een week lang laten terugkomen, met olie hebben we die ogen bewerkt en toen vielen hem letterlijk de schellen van de ogen. Die man had een oogontsteking gehad en dat was helemaal dichtgegaan. Daar waren ze geweldig dankbaar voor. Kan je nagaan, we hebben 60 eieren gehad voor het hospitaal. Dat was ook een punt; doordat we met de bevolking bevriend raakten – als ze iets over hadden van hun armoedje – dan brachten ze dat voor de mensen. Want langzamerhand werd het voedselprobleem heel nijpend.

Er was een groot gebrek aan gediplomeerde verpleegsters in Spanje; daarom werden veel Spaanse verpleeghulpen in het ziekenhuis door Nederlandse verpleegsters opgeleid. Hollandse degelijkheid en Spaanse onervarenheid kwamen nogal eens met elkaar in botsing. In een brochure waarin de medische vrijwilligers verslag doen van hun ervaringen in Spanje, beschrijft Jopie Bovenkerk, die na Annie Scaf hoofdverpleegster werd in het Hollands hospitaal, haar Spaanse personeel; de ene verpleeghulp krijgt zeer positieve kritiek, de ander wordt moederlijk terechtgewezen. Opvallend is de aanwezigheid van een ex-militiesoldate: 'Felicita was miliciana en heeft zelfs als sergeant haar vrouwelijke kameraden aangevoerd. Nu doet ze ziekenhuiswerk met een diepe deuk van een granaatsplinter in haar schedel en ze vliegt nerveus en luidruchtig over de gangen of is midden op een wanordelijke zaal in een boek verdiept aan te treffen, terwijl er nog geen van haar patiënten verzorgd is.'[9] Aan het begin van de burgeroorlog vocht een aantal vrouwen mee in de milities van de Republiek, een opmerkelijk verschijnsel. Vanaf voorjaar 1937 werden zij echter uitgesloten van de legereenheden en verwezen naar een dienende taak achter het front. Veel vrouwen kwamen te werken in ziekenhuizen. In brochures werden zij wel beschreven als strijdsters aan het medische front. Misschien heeft men de vechtersrol van deze vrouwen extra benadrukt om hun overgang van het front naar het burgerleven te vergemakkelijken?

Niet alleen in brochures, maar ook in interviews en persoonlijke brieven wordt de politieke en strijdbare sfeer in de ziekenhuizen vaak aangehaald. Zoals overal in de Internationale Brigades werd ook in het hospitaal propaganda bedreven onder leiding van de politieke commissaris. Hij oefende soms ook controle uit op de politieke betrouwbaarheid van personeel en patiënten. Van Jenny Schaddelee bijvoorbeeld maakte een commissaris een rapport, waarin hij behalve haar professionele kwaliteiten ('werkt met enthousiasme en heeft erg goede diensten bewezen') ook haar lidmaatschap van de communistische partij vermeldde en haar betrouwbaar noemde.[10] Over andere verpleegsters werden ook wel minder gunstige rapporten gemaakt.[11]

De inbreng van de communistische partij was via de politieke commissaris en via een aantal leden onder patiënten en personeel vrij groot. In sommige ziekenhuizen hielden partijleden aparte vergaderingen, die soms ook gebruikt werden voor politieke scholing. Op buitenstaanders oefende deze 'magische cirkel' waarschijnlijk enige aantrekkingskracht uit. Anderzijds vertellen enkele verpleegsters, dat het geen voorrecht was om er buiten te vallen; er zouden beschuldigingen aan hun adres geuit zijn, omdat zij niet de juiste politieke overtuiging hadden.[12] Het zal de communistische partij in Spanje niet aan bekeringsijver hebben ontbroken. De grote militaire inzet van de partij en de hulp van de Sovjetunie speelden bij de werving een belangrijke rol. De eerste Nederlandse arts in Spanje, Gerrit Kastein,

---

[9] *Wij werkten in Spanje. Ervaringen van het Hollandse Medische personeel in Spanje. Uitgave: Medisch-Hygiënische commissie van 'Hulp aan Spanje'* (z.pl. z.j.), p. 28

[10] Caracteristica Schaddelee Jannigje, november 1938 (Archivo Histórico Nacional/Servicios Documentales; Servicio Militar, carpeta 1688).

[11] Von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung,* p. 272.

[12] Corkill, *The raad to Spain,* p. 133. Zie ook een interview met Dien Heroma in Martin Schouten, *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Amsterdam1982), p. 209-214.

was lid van de CPN. Zijn opvolger, Ies Voet, kwam uit een sociaaldemocratisch gezin en werd in Spanje lid van de PCE. Diens collega, Theo van Reemst, sloot zich ook bij de partij aan. Noortje Diamant verruilde de sociaaldemocratische voor de communistische partij. Zij was teleurgesteld in de SDAP, die tot maart 1938 de non-interventiepolitiek steunde.[13]

Gezien de sfeer in de ziekenhuizen en de linkse achtergrond van de meeste Nederlandse verpleegsters ligt het voor de hand, dat in hun werk humanitaire en politieke drijfveren nauw met elkaar verweven waren. Jenny Schaddelee:

– Ik wist dat ik daar op twee manieren kon helpen: tonen dat ik een anti-fascist was en dat ik verpleegster was.

Het ziekenhuis was in de eerste plaats een humanitaire instelling, maar het was haast onvermijdelijk ook een onderdeel van de militaire machinerie. In een brochure over de SSI lezen we: 'Elk van onze gewonden die we genezen is één waarborg meer voor onze overwinning.'[14] Het was de taak van de medische dienst om de gewonden weer zo snel mogelijk op te lappen voor het front. Trijn Hulleman die het vanuit haar sociaaldemocratische achtergrond aanvankelijk moeilijk had met haar deelname aan de oorlog, was zich dat wel bewust: 'Voor mij is het zo, of ik het nu aan een ander toesta om zich met het wapen te verdedigen of ik neem er ook zelf aan deel, is geen verschil van principieel inzicht of taktiek.'[15] We merkten in hoofdstuk 3 op, dat sommige vrijwilligers na herstel van hun verwonding weer zo snel mogelijk naar het front terugkeerden; anderen hadden genoeg van het frontleven en gingen liever terug naar huis. De verpleegsters vertellen vooral verhalen over de gewonden die over een sterke motivatie beschikten.[16] Trijn Hulleman beschrijft, hoe zij tijdens een moment van rust haar breiwerk ter hand neemt en enkele gewonden met krukken ziet lopen; ze heeft hen al vijf maanden verpleegd: 'Weet je wat ze dan vragen? Hoe lang nog, voor ik weer naast mijn kameraden aan het front sta?'[17] Het doet de verpleegster merkbaar goed, maar tegelijk is er ook een spanning tussen haar politieke bewogenheid en haar genegenheid voor de patiënten. In een eerdere brief schrijft ze: 'Vanavond zit ik een weinig in de put. Er gaan weer veel van de kameraden naar het front, heb ze met veel liefde geholpen en dan komt het soms over mij: welke kogel is voor jou? Dora, ik kan huilen, maar dat helpt niet, zou ze vast willen houden, maar ze gaan weer vol moed, en bijna allen met een overtuiging voor de vrijheid van ons. Hoop dat ik er iets toe bijdraag, maar doen wij allen wel genoeg? Is het omdat ik hier ben en alles zo anders zie, maar voor mijn gevoel doen de partij en vakbeweging niet genoeg.'[18] Met 'de partij en vakbeweging' doelt zij op de SDAP en het NVV, die naar haar idee in vergelijking met de communisten te weinig deden voor Spanje. Bij terugkomst vroeg een bezorgde sociaaldemocratische reporter, of zij in Spanje nog van 'inzicht' was veranderd. Zij antwoordde, dat ze sociaaldemocrate gebleven was en refereerde meteen aan het voor

[13] Voor de ledenwinst zie onder andere Gless, 'Zur Geschichte', p. 316.
[14] Jirku, *Kampf dem Tode,* p. 62 (vertaling van de auteurs).
[15] Brief Trijn Hulleman aan Dora de Jong, Murcia 24 januari 1937.
[16] Zie hoofdstuk 3, p. 75-76. Zie ook *Nederlanders strijden in Spanje tegen de vijanden der democratie* (z.pl. z.j.), p. 12-14.
[17] Brief Trijn Hulleman aan Dora de Jong, Murcia 4 oktober 1937.
[18] Idem, Benicasim 1937.

haar kring gevoelige geweldsvraagstuk: 'En als ik met wapens heb leren omgaan, dan deed ik dit om mijn patiënten te kunnen verdedigen.'[19]

De verpleegsters combineerden een militante instelling met volledige zelfopoffering. Hard werken, soms dag en nacht, hoorde erbij. Persoonlijke gevoelens werden weggepoetst om te kunnen blijven functioneren aan het 'medische front'. In de al eerder aangehaalde brochure over de SSI worden de verpleegsters als 'anti-fascistische kameraden' beschreven: 'De vrouwen van de medische dienst van de Internationale Brigades, die vechtend hulp bieden, hebben in de burgeroorlog veel geleerd, vooral het moeilijkste: hard tegen zichzelf en zusterlijk zwak voor de gewonde kameraden zijn. Ze hebben hun lichamelijke zwakheid discipline opgelegd en hun zenuwen streng in bedwang gehouden: ze weten, waarom het gaat en wat zij willen.'[20]

De schrijfster gebruikt nogal pathetische bewoordingen en weinig vrouwen zullen zich herkennen in de 'lichamelijke zwakheid', maar toch beschrijft ze in grote lijnen een mentaliteit die vele verpleegsters zich eigen hebben gemaakt. Trijn Hulleman: 'Hier moeten we zijn een mens met een frisch, gezond verstand en een warm hart, niet te veel aan jezelf denken, wij hebben het heus niet slecht, en de kameraadschap is hier een grote schat.'[21]

[19] *De Proletarische Vrouw. Weekblad van de Bond voor Soc.-Dem. Vrouwen-Propaganda-clubs in Nederland onder redactie van* C. *Pothuis- Smit* 15 februari 1939.
[20] Jirku, *Kampf dem Tode,* p. 55 (vertaling van de auteurs).
[21] Brief Trijn Hulleman aan Dora de Jong, Murcia 4 oktober 1937.

6 Oud-Spanjestrijders, Nederlanders die geen Nederlander zijn

Op 21 september 1938 verklaarde de Spaanse minister-president Negrín in Genève in een toespraak tot de vergadering van de Volkenbond: 'De Spaanse regering, vastbesloten ieder voorwendsel uit de weg te ruimen, dat twijfel kan werpen op het nationale karakter van de zaak waarvoor de legers van de Republiek strijden, heeft zojuist besloten tot onmiddellijke en volledige terugtrekking van alle niet-Spaanse strijders die aan de zijde van de regering vechten.'[1] Hij vroeg de Volkenbond een commissie in te stellen om op de terugtrekking toezicht te houden. Daarmee passeerde hij bewust de non-interventiecommissie, die al eerder had aangedrongen op terugtrekking. Het daarvoor opgestelde plan had echter in de zomer van 1938 schipbreuk geleden op de houding van de nationalisten, die de Duits-Italiaanse steun niet konden missen.

De terugtrekking van de buitenlanders kwam op een cruciaal moment. Hitlers dreigende annexatie van Sudetenland in Tsjecho-Slowakije leek in September 1938 de Tweede Wereldoorlog zeer dichtbij te brengen. Negrín hoopte bij het uitbreken van een Europees conflict op Frans-Engelse steun voor de Republiek. Tegelijkertijd was de situatie van het republikeinse bewind precair. De Franse grens was gesloten en de zeeroutes werden voortdurend geblokkeerd door de nationalistische en de Italiaanse marine, waardoor een groot gebrek aan voedsel en grondstoffen heerste in republikeins Spanje. De wapenleveranties uit de Sovjetunie namen eveneens af. Negrín probeerde nu met eenzijdige terugtrekking van de buitenlandse vrijwilligers politieke steun te verwerven in West-Europa. Verder was de terugtrekking militair gezien niet zo'n groot risico. Er dienden in die tijd nog maar ongeveer 13.000 buitenlanders in de Internationale Brigades, terwijl het republikeinse leger inmiddels gegroeid was tot 750.000 man.

De interbrigadisten waren vanaf begin 1938 op de terugtocht en het Ebro-offensief was ook al snel vastgelopen. Het besef dat Spanje een verloren zaak was begon bij de meesten wel te dagen. Toch deed het afscheid pijn. Frans Oord formuleert het zo:
– ... *toen dacht ik bij mezelf, kijk, nou heb je zoveel gedeeld met die Spaanse jongens. Dus wij wisten al dat de zaak verloren was, dat kon je zien aankomen. Ik had dat laatste ook wel met ze willen delen en dat gevoel had ik nog toen ik thuis kwam. (...) Ik voelde ergens of ik ze in de steek gelaten had.*

Vele Spanjaarden hadden waardering voor de morele steun en de fysieke offers van de internationalen. Zij toonden dit tijdens een grootse afscheidsparade in oktober 1938 in Barcelona. Ongeveer 200.000 mensen hadden zich verzameld om de interbrigadisten toe te juichen. Dolores Ibarruri, beter bekend als 'La Pasionaria', één van de leidende figuren van de PCE, hield een meeslepende toespraak, waarin ze zich tot de leden van de Internationale Brigades richtte met de woorden: 'Jullie kunnen trots weggaan. Jullie zijn geschiedenis. Jullie zijn een legende. Jullie zijn het heroïsche voorbeeld van de solidariteit en de universaliteit

[1] Johnston, *Legions of Babel,* p. 140 (vertaling van de auteurs).

van de democratie. We zullen jullie niet vergeten en als de olijfboom van de vrede weer bladeren krijgt, verstrengeld met de lauweren van de overwinning van de Spaanse Republiek – kom dan terug.'[2]

Zo warm als het afscheid in Barcelona was, zo kil was de ontvangst van de oud-Spanjestrijders door de Nederlandse autoriteiten. In dit hoofdstuk beschrijven we hun ervaringen na het afscheid van het Spaanse front: de terugkeer in Nederland, de belevenissen van een kleine groep Nederlanders in Spaanse krijgsgevangenschap, verzet en vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog en tenslotte het meest verstrekkende gevolg van de deelname aan de burgeroorlog, het verlies van het Nederlanderschap. Nederland is één van de weinige democratische landen waar de oud-Spanjestrijders met een dergelijke maatregel werden geconfronteerd.

'Zie ginds komt de stoomboot...'

Na het indrukwekkende afscheid in Barcelona volgde het wachten op de terugtocht. De Nederlanders konden op 3 december per trein naar Nederland vertrekken. De meeste interbrigadisten hebben slechte herinneringen aan de ontvangst in Roosendaal. Men was vooral verwonderd over de zenuwachtige marechaussee en rechercheurs. Het leek wel of de Nederlandse overheid verwachtte dat het 'Rode Gevaar' bij Roosendaal het land binnen zou komen. Piet Laros beschrijft de ontvangst op 5 december van de groep van 117 Nederlanders onder zijn leiding als volgt:

– *We moesten ons speldje* (het insigne van de Internationale Brigades) *afdoen en we mochten geen liederen meer zingen. De consul kwam het zeggen: 'Nou worden er geen strijdliederen, geen bepaalde liederen meer gezongen.' De jongens kankeren, kankeren. (...) Toen zijn we Roosendaal binnengekomen met de trein en ik weet het nog goed, d'r stond marechaussee langs de muur, tegenover ons. En toen zongen de jongens allemaal 'Zie ginds komt de stoomboot uit Spanje weer aan', ik vergeet 't nooit, ik wist niet dat 't 5 december was. Toen wisten ze niet wat voor rottigheid ze uit moesten halen, toen zongen ze 'Zie ginds komt de stoomboot', hartstikke leuk. En toen moesten we allemaal in die hal, moesten we alles afgeven. Alle koffers moesten ze openmaken, alles wat dan in die koffers zat, propaganda en zo, dat moest allemaal gecontroleerd worden. (...) Ze controleerden ons natuurlijk ook op wapens, moet je rekenen, hè. En daar werd medegedeeld door een ambtenaar ook, dat we staatloos waren geworden. (...)*

En toen kregen we zuurkool met spek aangeboden in de wachtkamer en toen vroeg ik, of ik nog een toespraak mocht houden als afscheid van de jongens. 'Ja, maar geen politiek, geen politiek', zei de luitenant van de marechaussee. Ik zeg: 'Schrikt u zo van politiek? Wat u opvoert, die scène, dat is politiek', zeg ik tegen hem. (...) En toen heb ik afscheid genomen van die jongens, hè. Ja, met tranen in m'n ogen, hoor. Ik heb gezegd, dat weet ik nog wel, ik zeg: 'Nou, ik neem afscheid als kapitein van jullie, ik ben jullie commandant niet meer. We zijn nou in 't geheel gedemobiliseerd. Maar als kameraad zal ik blijven tot de dood. Daar hebben we te veel voor meegemaakt.'

[2] Thomas, *The Spanish Civil War,* p. 853 (vertaling van de auteurs).

Na het oponthoud te Roosendaal ging de reis verder. Anton Michels kreeg geen gelegenheid om afscheid te nemen van zijn kameraden:

– Nou zou ik naar Amsterdam, maar daar werd je goddomme door twee marechaussee gewapend met sabel en karabijn naar Alkmaar gebracht. We mochten in Amsterdam d'r niet uit.'

Willem de Jong maakte ongeveer hetzelfde mee:

– De niet-Amsterdammers, dus ook de jongens van de Zaanstreek, mochten er niet uit. Maar wat ik toen gedaan heb (...), toen stopte die trein nog aan de Hembrug, het stationnetje Hembrug, daar stond niks en daar stapte ook geen mens uit en ik stapte uit en de eerstvolgende trein die kwam, ging naar Amsterdam en ik zat mooi in Krasnapolsky.

In de grote zaal van Krasnapolsky had de CPN een speciale vergadering belegd om de Spanjestrijders welkom te heten. In *Het Volksdagblad* was aangekondigd wanneer de trein uit Roosendaal aan zou komen. Er was dan ook aardig wat volk op de been bij het Centraal Station en er hadden ook al enige schermutselingen met de politie plaatsgevonden.

Na deze groep van 117, waren er nog 62 Nederlanders in Spanje die gerepatrieerd moesten worden. Zij konden niet met het eerste transport mee, omdat ze in de zuidelijke sector van republikeins Spanje zaten. Rond de jaarwisseling werden ze naar Catalonië overgebracht en begin 1939 trokken ze samen met groepen Spanjaarden voor de toen snel oprukkende Franco-troepen de Frans-Spaanse grens over. Uit de nog in Spanje aanwezige buitenlanders werd in januari weer een nieuwe Internationale Brigade geformeerd onder leiding van de Duitse schrijver Ludwig Renn. De bedoeling was de aftocht van de Spaanse vluchtelingen te dekken. De motivatie was echter vaak zeer gering en de overmacht groot. Voor zover onze informatie strekt, heeft slechts een enkele Nederlander aan deze zogenaamde 'tweede inzet' deelgenomen.

De Franse regering had voor de honderdduizenden vluchtelingen uit Spanje interneringskampen opgezet. De omstandigheden in deze kampen waren zeer slecht. Hein Garritsen, die pas in maart 1939 Spanje verliet, vertelt over zijn verblijf in zo'n kamp:

– Je werd als krijgsgevangene behandeld, je kreeg een snee brood toegegooid, dat werd niet verdeeld. Je moest maar zien dat je aan je eten kwam.

Voor de Nederlanders was het verblijf in een dergelijk interneringskamp meestal van korte duur. Interbrigadisten met een andere nationaliteit zoals Duitsers die niet naar hun vaderland terugkonden, hebben vaak veel langer in deze kampen door moeten brengen. Pas na de val van de Vichy-regering werden de kampen opgeheven. Veel Duitse oud-Spanjestrijders zijn vanuit deze interneringskampen rechtstreeks in Duitse concentratiekampen terecht gekomen.

Spaanse krijgsgevangenschap

– Dan zit je met zo'n halve compagnie, dan sjok je maar voort. Die artillerie schoot op ons, maar je hebt gauw in de gaten of het ver over gaat of ver voor je neervalt. En dan mocht je niet roken en al die dingen meer. Maar op het laatst zeiden ze: 'Nou, we zijn er door, hoor. Ga maar even zitten of even liggen, sigaretje opsteken.' Er is zeker een uurtje later een melder geweest, toen zijn de voorsten verder gelopen. Maar ze hebben ons nooit wakker ge-

maakt. 's Morgens werden we wakker, was het dag. We waren met een ploegje van een man of tien, twaalf achtergebleven. Ik zeg: 'Kom maar mee, dan gaan we zien of we ze vinden kunnen.' Maar toen kregen we vuur van voren. Toen waren we omsingeld, ingesloten. Dan maar overgeven.

Sake Visser uit Lemmer raakte in het voorjaar van 1938 bij de chaotische terugtocht in Aragon in Spaanse krijgsgevangenschap. Hij werd overgebracht naar San Pedro de Cardeña, vlakbij Burgos. In het totaal zaten in dit oude klooster ongeveer 500 krijgsgevangen interbrigadisten, onder wie 25 Nederlanders.[3] Alle in het kamp aanwezige Nederlanders waren in het voorjaar van 1938 gevangen genomen. Ook enkele Engelse interbrigadisten in het kamp waren in die periode in handen van de vijand gevallen.[4] Het is waarschijnlijk, dat er voor die tijd weinig interbrigadisten krijgsgevangen werden gemaakt. Nu Franco aan de winnende hand was, wilde hij duidelijk maken, dat de buitenlandse gevangenen humaan behandeld werden. Bovendien werd in de berichtgeving van de nationalisten het aandeel van de internationalen in het republikeinse leger altijd sterk benadrukt; het werd om propagandistische redenen belangrijk gevonden een aantal buitenlanders aan de pers te tonen.[5]

In november 1939 werden de overgebleven krijgsgevangenen – tweederde deel was inmiddels al vrijgelaten – overgebracht naar een arbeidsbataljon in Belchite. In juni 1941 werd dit overgeplaatst naar Palencia. In december 1941 werden alle krijgsgevangenen overgebracht naar het interneringskamp Miranda d'Ebro. Hier verbleven alle buitenlanders die zonder geldige papieren Spanje waren binnengekomen, in het algemeen vluchtelingen uit door Duitsland bezette landen. In Miranda d'Ebro moesten de krijgsgevangenen aanvankelijk ook nog werken.

De levensomstandigheden in deze kampen waren heel slecht. De gevangenen waren slecht gekleed en de hygiënische voorzieningen waren primitief of ontbraken geheel. De voedselsituatie was nijpend. Sake Visser:

– Er was niks, het land was vernield door vier jaar burgeroorlog. Men kon zichzelf wel redden op het platteland, maar in de steden zagen de mensen ook zwart van de honger. En wij waren de laatsten die van dat kleine beetje kregen. Je stak de tyfusmoord van de honger altijd, magerder dan wat, hè. Want er zijn verschillenden gestorven in 't kamp.

De gevangenen moesten zware arbeid verrichten en kregen voortdurend te weinig te eten. In een rapport van 19 mei 1941 berichtte de gezant dan ook dat alle Nederlanders aan

[3] Dit getal is ontleend aan A. Kersten, 'Vrijlating van "Nederlandse" krijgsgevangenen na de Spaanse Burgeroorlog', *Jaarboek van het Departement van Buitenlandse Zaken* 1975-1976, p. 244-256. Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over de Nederlandse krijgsgevangenen ontleend aan dit artikel. Overigens bleken twee van deze 25 later Duitsers te zijn die zich uitgaven voor Nederlanders. Zie hieronder p. 125. Verder bleken er nog twee Nederlanders in Spanje gevangen te zitten.

[4] Corkill, *The Road to Spain.* Zie hiervoor vooral de interviews met Gary McCartney, David Goodman en Bob Doyle.

[5] Corkill, *The Road to Spain,* p. 153. Sake Visser vermeldt, dat ze in het kamp bezocht werden door een internationale commissie die de omstandigheden in het kamp kwam controleren.

ondervoeding leden.[6] Daar kwam bij dat de bewaking een tijd lang in handen was van militairen die na verwondingen afgekeurd waren voor frontdienst. De behandeling door deze rancuneuze bewakers was bepaald niet zachtzinnig en vaak zeer willekeurig.

Gelukkig kwam er hulp uit Nederland van de Commissie 'Steun aan Oorlogs-Slachtoffers' (SOS), qua personele samenstelling voor een belangrijk deel een voortzetting van de in juni 1939 opgeheven Commissie 'Hulp aan Spanje'.[7] Deze commissie hielp verder Spaanse vluchtelingen in Zuid-Frankrijk bij hun emigratie naar Mexico. Na 10 mei 1940 droogde deze bron van hulp op. De Nederlandse regering steunde de krijgsgevangenen éénmalig middels een bedrag van 100 Pond dat via de consul beschikbaar werd gesteld. In februari 1941 besloot ze echter dat ze binnen de geldende regels geen steun kon verlenen aan deze 'gewezen Nederlanders'. Van Boeyen, de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken van de Nederlandse regering in Londen, vond de International Brigade Association, een Engelse organisatie van oud-Spanjestrijders, bereid de Nederlanders financieel te steunen. Na overbrenging naar het interneringskamp Miranda d'Ebro veranderde de regering haar standpunt en werden ze op dezelfde manier verzorgd als de andere Nederlandse geïnterneerden. Verder hebben de gevangenen incidenteel wel mee geprofiteerd van de hulp die gevangenen van andere nationaliteiten van hun regering ontvingen.

Gedurende de hele periode van het verblijf in Spaanse kampen waren de omstandigheden daar slecht. Nog eind 1942 schreef de gezant in een rapport over Miranda d'Ebro – er zitten dan nog maar negen ex-interbrigadisten in dit kamp gevangen – dat de voedselsituatie krap was en dat de ziektes onder de gevangenen merendeels het gevolg waren van vitaminegebrek. De negen waren verplicht werk te doen. Het moreel was echter goed en aan het eind van het rapport volgde de 'geruststellende' mededeling dat homoseksualiteit vrijwel niet voorkwam.[8]

De medische voorzieningen in het kamp waren minimaal. Als hospitaal diende, aldus Sake Visser:

– Een oud zaaltje. Die dokter, die was niet eens dokter, hij was misschien hoofdverpleger, die was dan dokter bij ons. (...) Diarree, daar had je meestal last van. Als je het dan erg had, dan kreeg je in dat zaaltje een beetje warme melk en puree, zeg maar. Maar andere

[6] In de noten bij de volgende bladzijden wordt herhaaldelijk verwezen naar bescheiden uit de archieven van het ministerie van Defensie. Eerst vermelden we het document, waaraan in de tekst wordt gerefereerd. Daarachter komt, tussen haakjes, de hoofdvindplaats. Dit is in alle gevallen het Centraal Archieven Depôt van het ministerie van Defensie (CAD/MvD). Dan volgt het archief waar het document zich in bevindt. Het gaat om de volgende archieven: Ministerie van Oorlog, Londen, 1940-1945 (MvOL), Inspectie Nederlandse Troepen in Engeland (INT), Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene' (KNB'PI') en Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer, Documentatie Militaire Inlichtingendienst (BMVT). Dan volgt de dagtekening en het kenmerk van de retro-acte of het dossier, waarin het document is opgeborgen. In dit geval gaat het om Rapport van de gezant te Madrid over het kamp te Palencia, 16 oktober 1941 (CAD/MvD, MvOL, R.A. 8 november 1941, nr. 19).

[7] Zie hierover Flinterman, 'De CPN en de solidariteitsbeweging', p. 44-46.

[8] Rapport van de gezant te Madrid over het interneringskamp Miranda d'Ebro, 7 december 1942, (CAD/MvD, MvOL, R.A. 28 januari 1943, nr. 14).

medicijnen had je niet. Je moest maar gewoon uitzieken. Je weerstand moest goed wezen. Je moest gezond wezen.

Eén van de Nederlanders heeft de krijgsgevangenschap dan ook niet overleefd. Hij overleed in augustus 1941 in het kamp te Palencia. Een andere Nederlander heeft in april 1943 in het kamp van de Irene Brigade te Wolverhampton zelfmoord gepleegd. In een proces-verbaal dat naar aanleiding hiervan is opgesteld, zijn ook verklaringen opgenomen van vier ex-interbrigadisten. Drie van hen zoeken de oorzaak van de zelfmoord in het verblijf in het Spaanse gevangenkamp. Eén van hen verklaarde, dat de persoon in kwestie in Spanje meer had geleden dan de anderen. Hij had twee maal tyfus gehad en een zonnesteek opgelopen. Hij had regelmatig perioden dat hij 'malende' was.[9]

Repatriëring

Hoewel de Nederlanders die in het Spaanse leger hadden gediend op grond van artikel 7 sub 4 van de wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap officieel hun nationaliteit hadden verloren, had de Nederlandse regering in de non-interventiecommissie op zich genomen om deze 'ex-Nederlanders' op haar grondgebied toe te laten. Ook de repatriëring van de krijgsgevangenen moest de Nederlandse regering tot haar verantwoordelijkheid rekenen. Dit hoorde tot de werkzaamheden van de Nederlandse gezant te Madrid.

In juli 1938 had de Nederlandse regering jonkheer Van Panhuys als 'agent voor Spanje' uitgezonden om voeling te krijgen met Franco-Spanje. Deze vestigde zich in het Franse kustplaatsje Saint Jean de Luz, vlakbij de Spaanse grens. Op 22 februari 1939, vijf dagen eerder dan Engeland en Frankrijk, erkende Nederland Franco c.s. als de nieuwe Spaanse regering en werd een gezant te Madrid benoemd. Dit werd Schuller tot Peursum, Van Panhuys werd zijn rechterhand als gezantschapssecretaris. Op hen beiden rustte de taak om met het Franco-bewind te onderhandelen over de vrijlating van de krijgsgevangenen.

Dat was geen eenvoudige opgave. Er heerste in Spanje na afloop van de burgeroorlog een bestuurlijke chaos. Er bestond tussen de verschillende autoriteiten weinig overeenstemming over de vraag, wat er met de krijgsgevangen interbrigadisten moest gebeuren. Zo was het mogelijk, dat de militairen de vrijlating van de gevangenen tegen de zin van het ministerie van Buitenlandse Zaken tegenhielden. Daarnaast was het moeilijk om na afloop van een burgeroorlog die zo sterk gekenmerkt was door ideologische tegenstellingen, de buitenlandse 'handlangers' van de 'roden' ongestraft te laten gaan.

De gevangengenomen leden van de Internationale Brigades werden echter beschouwd als krijgsgevangenen en dienden dus behandeld te worden volgens de Conventie van Genève, waarin de behandeling van krijgsgevangenen in oorlogstijd is vastgelegd. Berechting wegens deelname aan de burgeroorlog was hierdoor uitgesloten. De resterende mogelijkheid was de krijgsgevangenen individueel te vervolgen voor gewone vergrijpen. En inderdaad kregen de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers regelmatig te horen, dat de Nederlanders werden vastgehouden in afwachting van de uitslag van een gerechtelijk

[9] Proces-verbaal 11 april 1943, (CAD/MvD, KNB'PI', inv. nr. AA 12, Doss. nr. 1841).

vooronderzoek. Zo had de Spaanse regering zichzelf een instrument in handen gegeven om gevangenen vast te houden zolang zij dat wenselijk achtte.

Inmiddels werden er wel regelmatig krijgsgevangenen van verschillende nationaliteiten vrijgelaten. Tussen 1938 en februari 1940 liep het totale aantal terug van 500 naar 180. Op 17 oktober 1939 kreeg het Nederlandse gezantschap bericht dat ook vier Nederlanders zouden worden vrijgelaten. Op 21 december konden deze vier aan boord van de 'Vulcanus' van de KNSM uit Valencia vertrekken. Deze vrijlatingen maakten een vrij willekeurige indruk. De Nederlandse regering had goede hoop, dat de andere Nederlanders ook wel spoedig vrij zouden komen.

Welke concrete stappen ondernam de Nederlandse regering voor de krijgsgevangenen? De gezant had regelmatig contact met de Spaanse autoriteiten over deze kwestie, vooral onder druk van Van Kleffens, de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken. Deze maakte zich er vooral zorgen over dat de Spaanse autoriteiten 'te onzen ongunst' discrimineerden en hij spoorde de gezant dan ook regelmatig aan om het Nederlandse standpunt in deze zaak krachtiger uiteen te zetten. Naar de redenen kan men slechts gissen, maar de gezant spande zich niet al te zeer in voor de ex-interbrigadisten. Hij liet verschillende gelegenheden om de Spaanse regering aan haar jasje te trekken onbenut voorbijgaan. Van invloed was eveneens, dat, ondanks de snelle erkenning van het Franco-bewind, de relatie tussen Spanje en Nederland niet optimaal was. Bij het uitbreken van de burgeroorlog had een aantal aanhangers van Franco asiel gezocht in de Nederlandse legatie in Madrid. Deze mensen waren naar Nederland overgebracht en de Nederlandse regering had hen, in tegenstelling tot andere regeringen, pas na afloop van de burgeroorlog terug laten keren naar Spanje. De leden van het Nederlandse corps diplomatique werden hieraan door de Spaanse autoriteiten met enige regelmaat herinnerd en wellicht heeft dit ook de vrijlating van de krijgsgevangenen ongunstig beïnvloed. Tenslotte moet nog vermeld worden, dat de Nederlandse regering haar gezant ook geen mogelijkheid gaf om werkelijke druk uit te oefenen op de Spaanse regering. En hoe belangrijk dat was, bewijst het feit dat de krijgsgevangen Amerikanen vrijwel direct werden vrijgelaten, toen de Amerikaanse regering weigerde katoen te leveren aan Spanje, zolang haar onderdanen nog werden vastgehouden.

Na 10 mei 1940 werd de situatie rond de vrijlating van de krijgsgevangenen een stuk gecompliceerder. De internationale situatie was zo onzeker, dat het niet verstandig leek iets te ondernemen Bovendien had de kleine staf van het gezantschap zijn handen vol aan de Nederlandse vluchtelingen die vanuit Frankrijk via Spanje en Portugal naar Engeland probeerden te komen. En tenslotte werd de Spaanse regering door het Hitler-regime onder druk gezet om de gezantschappen van de door Duitsland bezette Europese landen te sluiten. De Belgische, Noorse, Poolse, Joegoslavische en Griekse gezanten moesten inderdaad het land verlaten. Het is in zekere zin een verdienste van Schuller tot Peursum, dat hij het Nederlandse gezantschap wist te handhaven, hoewel hij daarvoor wel enkele protocollaire vernederingen moest slikken. Zo werd de Nederlandse gezant niet meer uitgenodigd voor officiële ontvangsten van het corps diplomatique. Ook werd hij niet meer toegelaten tot de Spaanse mi-

nister van Buitenlandse Zaken. In het gunstigste geval kreeg hij de secretaris-generaal te spreken.

Het Duitse regime drong er ook bij de Spaanse autoriteiten op aan geen visa te verstrekken aan mannen in de leeftijd van 18 tot 40 jaar, die dienst zouden kunnen nemen in de geallieerde legers. Aanvankelijk leek Spanje deze lijn te gaan volgen. Voor de Nederlandse krijgsgevangenen was dit erg ongunstig. Zij konden alleen gerepatrieerd worden naar bezet Nederland, waar zij natuurlijk niet de minste behoefte aan hadden: deze anti-fascisten behoefden van de bezetters geen al te vriendelijke ontvangst te verwachten. Daarbij wenste Spanje ook geen onderscheid te maken tussen de Nederlandse krijgsgevangenen en de geïnterneerde vluchtelingen. Voor beide groepen moest de opname in een ander land geregeld zijn, voordat ze een uitreisvisum konden krijgen. De Spaanse overheid was echter niet zo gelukkig met de grote groepen vluchtelingen binnen haar grenzen en was af en toe bereid een oogje toe te knijpen. Na het keren van de kansen in de Tweede Wereldoorlog bekoelde de verhouding tussen Spanje en Duitsland en nam de druk op Spanje in dergelijke zaken af.

De mogelijkheden van het gezantschap om iets ten gunste van de vrijlating van de krijgsgevangenen bij de Spaanse regering te bewerkstelligen waren vanaf 10 mei 1940 verminderd. Daar stond tegenover, dat de gevangenen door de Nederlandse autoriteiten geleidelijk anders en wellicht gunstiger bekeken werden. Bij het ministerie van Buitenlandse Zaken in Londen kunnen we een zekere welwillendheid constateren. Het meest uitgesproken is de positieve kijk op de krijgsgevangenen van het hoofd Juridische Zaken, mr. Star Busman: 'Deze voortrekkers, zich scharend aan de zijde der Spaansche Regeering tegen nationaalsocialisme en fascisme, hebben daarmee getoond de teekenen des tijds in die tijd goed begrepen te hebben. Wij doen tenslotte niets anders dan denzelfden strijd voortzetten.' Hij stelde dan ook voor 'een streep door het verleden te halen en de kwestie van het Nederlanderschap te laten rusten.'[10] Dit laatste was onder meer van belang voor het ontvangen van steun van de Nederlandse regering gedurende het verblijf in de Spaanse kampen. Dat de krijgsgevangenen in Miranda d'Ebro op voet van gelijkheid steun ontvingen met de daar geïnterneerde Nederlandse vluchtelingen, was voornamelijk aan Star Busman te danken.

Deze verlichte opvattingen waren op andere ministeries minder sterk aanwezig. Gerbrandy was in die tijd naast minister-president tevens minister van Justitie. Als zodanig moest hij in de kwestie van het Nederlanderschap beslissen. Hij was bereid een 'tegemoetkomend standpunt in te nemen', later zou dan een definitieve beslissing over de status van de betrokkenen genomen moeten worden.[11] Waarom niet direct een definitieve beslissing genomen kon worden, is onduidelijk. Ook gaf Gerbrandy niet aan wat dit 'tegemoetkomend standpunt' concreet in zou moeten houden. De minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens interpreteerde het als zouden de krijgsgevangenen de facto het Nederlanderschap bezitten. Toen de uitreis uit Spanje geregeld was, werden hun dan ook Nederlandse paspoor-

[10] Geciteerd in Kersten, 'Vrijlating van "Nederlandse" krijgsgevangenen', p. 252.
[11] Brief van de minister van Justitie aan de minister van Buitenlandse Zaken, 6 januari 1942. Afschrift in CAD/MvD, MvOL, R.A. 23 januari 1942, nr. 10 geheim.

ten verstrekt. Later zou dat aanleiding geven tot enige problemen. We komen hier nog op terug.

Op 8 oktober 1940 kwam dan eindelijk het bericht van de Spaanse regering, dat tien Nederlandse krijgsgevangenen vrijgelaten zouden worden, zodra hun uitreis geregeld zou zijn. En dat laatste leverde problemen op. Suriname en de Antillen weigerden vluchtelingen op te nemen. Indië was een mogelijkheid, hoewel de gezant zich afvroeg of deze 'rode elementen' daar wel gewenst zouden zijn. Deze mogelijkheid verviel na de Japanse inval in december 1941.

Vertrek naar Engeland was alleen mogelijk indien het ministerie van Defensie zich bereid toonde hen in de Nederlandse Brigade op te nemen. Die bereidheid ontbrak, althans aanvankelijk. Het ministerie zou daarna nog verschillende keren van standpunt veranderen. In juni 1941 was zij alsnog bereid de krijgsgevangenen op te nemen bij de Nederlandse troepen en op rijkskosten over te laten komen 'mits zij politiek betrouwbaar en medisch geschikt zijn'.[12] Toen de Spaanse autoriteiten opnieuw problemen maakten, kreeg het ministerie wederom bedenktijd.

Een gebeurtenis in Engeland leidde tot een nieuwe standpuntwijziging, nu in voor de krijgsgevangenen ongunstige zin. Op een nacht in december 1941 werd in de waslokalen van het kamp van de Nederlandse Brigade te Wolverhampton het embleem van de hamer en de sikkel aangebracht met daarbij de leuzen 'Leve Rusland' en 'Rusland zal overwinnen'. Gerbrandy uitte op 6 januari 1942 in een brief aan zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken zijn verontrusting over deze ontluikende communistische propaganda. Het was volgens hem 'moeilijk scheiding te maken tusschen een verklaarbare geestdrift voor het dapper en succesvol strijden van onze Russische bondgenoten en een streven tot het ontwikkelen van verkapte propaganda voor het communisme.' Gezien het feit dat er onder de krijgsgevangen exinterbrigadisten vele actieve communisten zaten, vroeg hij zich of het niet beter was het standpunt betreffende hun overkomst naar Engeland te herzien.[13] Hij was daarover ook in correspondentie met zijn ambtgenoot van Oorlog.[14]

De minister van Oorlog berichtte op 4 februari 1942, dat hij niet bereid was de 'ex-Nederlanders' op te nemen bij de Nederlandse troepen. De commandant van de Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene' had het hem afgeraden. Hij vond het onverstandig communisten te rekruteren. Naar zijn mening waren het vermoedelijk wel goede 'vechtsoldaten', maar 'van de bezieling van extremisten anders dan voor hun eigen extreme denk-

[12] Brief van de minister van Defensie aan de minister van Buitenlandse Zaken, 10 juni 1941, (CAD/MvD, MvOL, R.A. 10 juni 1941, nr. 6).

[13] Zie noot 11.

[14] Bij de formatie van het tweede kabinet-Gerbrandy in juli 1941 werd het ministerie van Defensie opgesplitst in een ministerie van Marine, waarvan admiraal Fürstner de leiding kreeg, en een ministerie van Oorlog, waarvan Van Boeyen minister ad interim was tot in september 1942 Van Lidth de Jeude het overnam.

beelden stel ik mij niet veel voor.'[15] Hij was ook bang voor een te grote invloed van deze 'extremistische elementen' in een relatief kleine eenheid. Het is duidelijk dat de achtergrond van de nieuwe standpuntherziening van het ministerie van Oorlog werd gevormd door het anti-communisme in regeringskringen. Wat dit betreft onderscheidde de houding van de Londense regering zich weinig van die van de autoriteiten in het vooroorlogse Nederland. Naast het bovengenoemde voorbeeld zijn er nog andere. Zo beschikte de Inspecteur der Nederlandsche Troepen in Engeland over een lijst met 'ongewenschte en onbetrouwbare elementen'. Een aantal personen staat op die lijst vanwege 'communistische uitingen'. Onder hen bevinden zich enkele ex-interbrigadisten. Bij deze lijst was het advies gevoegd hen aan een 'security test' te onderwerpen, omdat ze 'in vreemden krijgsdienst zijn geweest, communistische neigingen hebben, alles wat Nederlandsch is afkammen.'[16]

Ook zijn er in het Nederlandse kamp te Wolverhampton twee uitgebreide speurtochten gehouden naar de makers van een communistisch stencil en van een handgeschreven pamflet met communistische propaganda. In het laatste geval nam men de moeite 400 militairen een dictee te laten schrijven om daarna door vergelijking van handschriften de dader te kunnen achterhalen. Voorwaar geen kleinigheid. Ook werd de leestafel in het kamp regelmatig gecontroleerd en werd de *Daily Worker,* het dagblad van de Britse communistische partij, niet ter lezing gelegd.[17] De Nederlandse autoriteiten gingen er vanuit, dat communisten 'gevaarlijke lieden' waren. Het blijft onduidelijk, welk gevaar men vreesde van deze mensen die zich voornamelijk kenmerkten door een uitgesproken politieke overtuiging.

In de loop van 1942 kwam er eindelijk schot in de vrijlating van de krijgsgevangenen. De Spaanse overheid liet de voorwaarde los, dat de gevangenen naar bezet Nederland moesten terugkeren. Wel koppelde zij de vrijlating van de krijgsgevangenen aan de uitreis van de geïnterneerde Nederlanders. De Nederlandse overheid moest voor beide groepen opname in het buitenland verzorgen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken berichtte aan het ministerie van Oorlog, dat het de vluchtelingen graag uit Spanje wilde helpen; men moest de twintig gevangenen maar 'op de koop toe' nemen.

De beide direct betrokken ministeries werden het begin augustus 1942 eens, dat de ex-interbrigadisten voorlopig via Curaçao naar een definitieve bestemming zouden worden verscheept en dat dan zou worden bekeken, zo mogelijk individueel, wat er met hen moest gebeuren. Vrij snel daarop kwam het bericht van Van Panhuys dat elf leden van de voormalige Internationale Brigades uit Miranda d'Ebro waren vrijgelaten. Zij zouden zo spoedig mogelijk, te weten eind augustus, scheep gaan naar Curaçao. De overige negen zouden ook snel vrijkomen.

---

[15] Brief van de commandant KNB'PI' aan de Inspecteur der Nederlandsche Troepen in Engeland, 27 januari 1942, en brief van de minister van Oorlog aan de minister van Buitenlandse Zaken, 4 februari 1942 (CAD/MvD, R.A. 4 februari 1942 nr. 2).

[16] Brief van commandant KNB 'PI' aan de Inspecteur der Nederlandsche Troepen in Engeland, 26 maart 1943, (CAD/MvD, INT, inv. nr. GG2, bundel nr. 14P).

[17] Proces-verbaal van Compagnie Politie Troepen, sectie 1, 27 januari 1943, (CAD/MvD, INT, inv. nr. GG2, ongenummerd 1943).

Op 25 augustus 1942 gingen de elf te Vigo samen met een aantal vluchtelingen uit Nederland aan boord van het Spaanse schip SS 'Magelhanes'. Op het allerlaatste moment maakten de havenautoriteiten nog problemen en probeerden de inscheping en de afvaart te voorkomen. De gezant trad nu krachtig op en liet de suggestie vallen dat, indien de Nederlanders nu niet weg zouden mogen, Willemstad als bunkerfaciliteit voor Spaanse schepen zou kunnen komen te vervallen. Kennelijk had dat effect, want de Nederlanders mochten vertrekken. Men kan zich afvragen, of deze suggestie niet eerder en via de geëigende, officiele kanalen had kunnen worden gedaan om daarmee de vrijlating te bespoedigen.

Onder de elf ex-interbrigadisten bevonden zich twee Duitsers. Zij hadden Nederlandse namen aangenomen en zich verder ook voor Nederlanders uitgegeven om uitlevering door Spanje aan Duitsland te voorkomen. Op Curaçao maakten ze hun ware identiteit bekend en werden prompt gearresteerd. De International Brigade Association intervenieerde ten behoeve van hen. Zij wendde zich tot de Nederlandse regering met het verzoek de twee vrij te laten en door te laten reizen naar Mexico. Waarschijnlijk zijn ze daar na verloop van tijd inderdaad terecht gekomen.

Vanaf juni 1943 kwamen ook de laatste negen in groepjes van twee of drie vrij. Het is niet duidelijk wat hun invrijheidstelling nog zo lang in de weg heeft gestaan. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen voor problemen met de Spaanse overheid. In ieder geval konden ze via Portugal rechtstreeks naar Engeland reizen. Sommigen maakten de reis per schip, enkelen per vliegtuig. De laatsten vertrokken overigens pas in februari 1944 uit Portugal.

Met de vrijlating waren de problemen voor de ex-interbrigadisten nog niet ten einde. Vooral het verlies van het Nederlanderschap bleef hun parten spelen. De regering in Londen wenste hen niet als Nederlanders te beschouwen en was van mening, dat zij niet als dienstplichtigen opgenomen konden worden in de krijgsmacht. Ze konden wel als vrijwilliger dienstnemen. De ex-interbrigadisten verzetten zich hiertegen. Nederland was nu in oorlog met een fascistische mogendheid en zij waren uit anti-fascistische overtuiging in het Spaanse leger gegaan. Het leek hun ondenkbaar, dat zij onder deze omstandigheden hun Nederlanderschap zouden hebben verloren. Ze werden nog gesterkt in deze overtuiging door het feit dat ze, zoals al vermeld, voor hun uitreis uit Spanje een Nederlands paspoort hadden gekregen. Ze weigerden daarom een verbandacte als vrijwilliger te tekenen. Net als iedere andere Nederlander die daarvoor qua leeftijd in aanmerking kwam, wilden zij opgeroepen worden als dienstplichtige.

Pas in januari 1944 kwamen de autoriteiten met een oplossing waaraan enig vernuft niet ontzegd kan worden. Men concludeerde, dat het verlies van het Nederlanderschap niet automatisch tot ontheffing van de dienstplicht leidde en dat de staatloze oud-Spanjestrijders gewoon als dienstplichtigen konden worden opgeroepen. Overigens doet deze haarkloverij van overheidszijde wat merkwaardig aan, wanneer men zich realiseert, dat andere oud-Spanjestrijders tijdens de mobilisatie van augustus 1939 in Nederland gewoon een oproep in de bus hadden gekregen!

De meeste Nederlandse krijgsgevangenen in Spanje hebben langer dan vier jaar op hun vrijlating moeten wachten. Voor een belangrijk deel kan deze vertraging worden toege-

schreven aan de zigzag-koers van de Nederlandse overheid en aan de tegenwerking van de Spaanse autoriteiten. Het Nederlandse gezantschap in Spanje kan ook voor een deel verantwoordelijk worden gesteld. Van de lakse houding van het gezantschap zijn niet alleen de ex-interbrigadisten, maar ook vele Engelandvaarders en joodse vluchtelingen die via Spanje het nazi-gevaar trachtten te ontlopen, het slachtoffer geworden. Enkele Engelandvaarders zetten hun ervaringen met de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging in Spanje op papier en spuiden daarbij stevige kritiek.[18] Ook één van de ex-interbrigadisten schreef een nota over de activiteiten van de Nederlandse vertegenwoordiging in Spanje. Eén van de punten van kritiek was de wel zeer lage frequentie van de bezoeken van de leden van het gezantschap aan de kampen.[19] Zo kwam de gezantschapssecretaris tussen begin 1941 en mei 1942 niet op bezoek in Miranda d'Ebro.

De ernstigste klacht evenwel betrof de houding van de leden van het gezantschap ten opzichte van de Duitse bezetting. Het ontbrak Schuller tot Peursum in de periode 1940-1941 aan vertrouwen in een geallieerde eindoverwinning en dat uitte zich onder andere in zijn gebrek aan inspanning voor de vluchtelingen en ook voor de ex-interbrigadisten. Zeer hevige verontwaardiging wekte Van Panhuys, die bij een bezoek aan Miranda, volgens de eerder genoemde nota van de ex-interbrigadist, de aanwezige Nederlanders adviseerde: 'Wie binnen vier maanden niet in vrijheid gesteld is, moet zich tot de Duitse autoriteiten wenden om naar Nederland terug te keeren. Vanuit Nederland kan hij terugkomen naar Spanje en zich daar uitgeven als Canadees.'[20] Dit advies schoot zowel de vluchtelingen, die vaak niet zonder grote risico's uit bezet gebied waren ontsnapt, als de anti-fascistische ex-interbrigadisten, die van de Duitsers niet veel vriendelijkheid hadden te verwachten, in het verkeerde keelgat. Het getuigde tevens van een erg lage dunk van het eigen kunnen van de Nederlandse legatie.

De oorlog begon in Spanje

– We wisten toch wel, we krijgen een grote oorlog, hierna. Toen we 't zeiden, lachten ze ons wel uit, want dat was ver van 't bed. Maar het begon met Abessinië, en toen kwam Spanje, en toen – laat me maar de hele rij opnoemen – eerst Rijnland, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, noem maar op. En toen zaten we er middenin, in ene, toen waren ze nog verbaasd ook. Maar het was gewoon een logische ontwikkeling.

Arie van Poelgeest verwoordt zo het besef, dat sterk leefde bij vele oud-Spanjestrijders, namelijk dat de internationale spanningen in de jaren dertig zich zouden ontladen in een oorlog op grote schaal. De Duitse inval was voor hen geen verrassing.

De bezetting betekende voor de oud-Spanjestrijders een groot risico. Als deelnemers aan de burgeroorlog konden ze beschouwd worden als tegenstanders van de Asmogendheden. Voor de bezetter reden genoeg om een speciale argwaan tegen hen te koesteren. In het archief van het ministerie van Justitie bevinden zich persoonsdossiers met in-

[18] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 9* ('s-Gravenhage 1979), p. 612.
[19] Rapport, 10 september 1943, (CAD/MvD, MvOL, Kabinet (G/ZG) bundelnr. 18, stuknr. 103).
[20] Zie noot 19.

formatie over mensen die naar Spanje waren gegaan of bij de werving voor Spanje betrokken waren. Deze zogenaamde OS-dossiers, een kleine 300 in getal, zijn in maart 1941, vlak na de Februaristaking, allemaal opnieuw in behandeling geweest. Een aanwijzing, lijkt ons, dat de bezettende autoriteiten inderdaad actief geïnteresseerd waren in de oud-Spanjestrijders. Velen van hen voelden dit wel aan en vonden het daarom verstandiger onder te duiken.

Veel oud-Spanjestrijders zetten na 10 mei 1940 de anti-fascistische strijd voort: zij sloten zich aan bij het verzet. De militaire ervaring uit de burgeroorlog kwam daarbij goed van pas. Zij speelden, zoals te verwachten gezien hun achtergrond en ervaring, een belangrijke rol in het communistische gewapende verzet. Het schetsen van een beeld van de bijdrage van oud-Spanjestrijders aan het verzet valt buiten het bestek van dit boek. Wij geven enkele – vrij willekeurig gekozen en zeker niet uitputtende – voorbeelden.[21]

Janrik van Gilse, die een tijd als politiek verantwoordelijke van de CPN in Spanje was geweest, was vanaf de oprichting in de herfst van 1941 commandant van het Militair Contact. Eén van zijn naaste medewerkers was Max Meijer, die gedurende de burgeroorlog bij de Spaanse grensbewakingstroepen had gediend. Het Militair Contact was een organisatie die door de CPN in het leven was geroepen en die zich vooral bezighield met sabotage. Van Gilse werd in maart 1944 toen hij zich verzette bij zijn arrestatie door de Sicherheitsdienst doodgeschoten.

Een organisatie die verwant was aan het Militair Contact was de Nederlandse Volksmilitie. Ook deze groep hield zich bezig met sabotage. De band met de CPN was echter minder nauw. Ze opereerde voornamelijk in de omgeving van Rotterdam en Den Haag. De leiding was in handen van Sal Dormits, die in Spanje bij de luchtdoelbatterij 'Dimitrov' had gediend. Dormits werd in november 1942 bij toeval gearresteerd; toen op het politiebureau bleek dat men hem vast wilde houden, schoot hij zich met zijn eigen pistool door het hoofd. Gegevens die de politie op zijn adres aantrof, leidden tot het oprollen van de organisatie. Eén van de arrestanten was de oud-Spanjestrijder Krijn Breur. Hij werd voor zijn verzetswerk ter dood veroordeeld en in februari 1943 met negentien anderen gefusilleerd.

De neuroloog Gerrit Kastein was betrokken bij de activiteiten van de verzetsgroep CS6 (de afkorting stond voor het Amsterdamse adres, Corellistraat 6, het hoofdkwartier van de groep). CS6 hield zich bezig met sabotage en daarnaast ook met het plegen van aanslagen op collaborerende Nederlanders. De bekendste verzetsdaad van de groep is de liquidatie van generaal Seyffardt, de commandant van het Nederlands Vrijwilligerslegioen, dat aan Duitse zijde aan het oostfront vocht. Kastein was in 1936 naar Spanje vertrokken als leider van de eerste groep medisch personeel die was uitgezonden door de Commissie 'Hulp aan Spanje'. Hij heeft in Spanje gewerkt tot december 1936. De aanslag op Seyffardt op 5 februari 1943 was door hem gepland en bij de uitvoering ervan was hij direct betrokken. Twee dagen later

[21] De gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6* ('s-Gravenhage 1975). De gegevens over Krijn Breur zijn ontleend aan *Noord in de oorlog. Herinneringen en belevenissen van mensen uit Amsterdam boven het IJ, 1940-1945* (tweede druk; Amsterdam 1983), p.101-113.

pleegde hij een aanslag op Reydon, de secretaris-generaal van 'volksvoorlichting en kunsten'. Hij werd op 19 februari in Delft gearresteerd. Om aan verhoor te ontkomen benam hij zich het leven door geboeid en al uit een raam op de tweede verdieping van het bureau van de Sicherheitsdienst aan het Binnenhof te springen.

Het zal duidelijk zijn, dat de deelname aan het gewapend verzet zijn tol heeft geëist. Daarnaast waren er oud-Spanjestrijders betrokken bij andere vormen van illegaal werk, zoals activiteiten in het kader van de illegale pers en koeriersdiensten. Velen van hen zijn in gevangenis en concentratiekamp terecht gekomen, een aantal heeft dat niet overleefd.

Staatloos

Zoals al eerder vermeld heeft een belangrijk deel van de Nederlanders die in de Internationale Brigades hebben gevochten, het Nederlanderschap verloren. Dit op grond van artikel 7 sub 4 van de wet op het Nederlanderschap en ingezetenschap. Dit artikel bepaalde dat men het Nederlanderschap verloor door zich zonder koninklijk verlof in vreemde krijgs- of staatsdienst te begeven. Maar hoe constateerden de Nederlandse autoriteiten, dat iemand in de Internationale Brigades had gevochten? Bij een aantal was dat duidelijk, bijvoorbeeld bij de groep die na ontbinding van de Internationale Brigades in december 1938 naar Nederland terugkwam en bij degenen die met hulp van de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Spanje naar huis terugkeerden. Bij anderen die tussentijds naar Nederland terugkeerden, was dat lastiger. Tot deze laatste groep behoorde Arie van Poelgeest die aan het Brunetefront gewond raakte en eind 1937 naar Nederland terugkwam:

– Ik kwam aan de grens en deed een mooi verhaal. Ik had gewerkt in een garage en toen is er een lege benzinetank gesprongen – die zijn het linkste, dat wist ik van twee neven die een ongeluk met een benzinetank op een schip hebben gehad. Ik had dat allemaal verteld en toen kwam er een rechercheur bij me met foto's, ken je die en ken je die. En ik kende ze allemaal, Italianen, Spanjaarden, Belgen, Duitsers. 'Da's een Hollander'. 'Dat een Hollander? Nooit gezien'. Want dan kende ik 'm wel, maar dat ga ik die smeris niet vertellen. En ik zei ook niet van 'rot op', daar hield ik niet van. Hij moet toch z'n werk doen, dus ik probeerde hem zoveel mogelijk in de war te maken.

Ik zelf ben door een stomme streek erbij gelapt. Er kwam een brochure uit van (...) Gerard Vanter, die heeft een brochure geschreven over Spanje. En ik sta daar ook in, want ik heb een keer met een Bulgaar een bak koffie naar de fascisten gebracht, niet expres natuurlijk, maar per ongeluk, verdwaald. We kwamen met zo'n glimmende ketel en met de opkomende zon. Als je om moeilijkheden vraagt, is dat het wel. En toen gingen ze op die ketel schieten. Als ze gewacht hadden, waren we zo naar ze toegewandeld, hadden ze koffie gehad. Nou was die ketel lek, alles liep eruit. En wij namen de benen, want we wisten: die kant moeten we niet op. En dat vertellen we aan Gerard Vanter en die schrijft dat met naam en toenaam. Die brochure was gewoon te koop. Dus toen wisten ze het. Ze zeiden: 'Je bent staatloos.'

Zoals al in het tweede hoofdstuk ter sprake kwam, hield de Nederlandse regering de werving van vrijwilligers voor Spanje zo nauwkeurig mogelijk in de gaten. Ook degenen die terugkwamen, waren daarom interessant. Zij konden mogelijk informatie geven over het

wervingsapparaat en namen verstrekken van Nederlanders in het Spaanse leger. Uit het relaas van Arie van Poelgeest blijkt, dat hierbij ook gebruik werd gemaakt van foto's. Het was waarschijnlijk niet gemakkelijk om onopgemerkt terug te komen uit Spanje. Toch moet een deel van de vrijwilligers erin geslaagd zijn de Nederlandse autoriteiten omtrent hun verblijf in Spanje in het ongewisse te laten of om de tuin te leiden.[22]

Uit de eerder genoemde OS-dossiers blijkt, dat de ex-interbrigadisten hun Nederlanderschap kwijtraakten, zodra de Nederlandse autoriteiten vermoedden, dat iemand naar Spanje was om daar op één of andere wijze deel te nemen aan de burgeroorlog. Op grond van de in deze persoonsdossiers verzamelde gegevens werd namelijk bekeken of artikel 7 sub 4 van toepassing was. In een aantal gevallen waren deze gegevens summier. Meestal bevatten ze slechts aanwijzingen en geen enkel bewijs, dat iemand in Spaanse krijgs- of staatsdienst was geweest. Sommige ex-interbrigadisten noemden namen van Nederlanders die ze in Spanje waren tegengekomen. Als de genoemde personen door de politie nader geïdentificeerd konden worden, was zo'n enkele mededeling al voldoende om de betrokkene staatloos te maken. Soms ook werd de familie van personen van wie de politie aanwijzingen had, dat ze in Spanje verbleven, aan de tand gevoeld. Brieven van vermeende Spanje-gangers aan familie of vrienden werden dan wel als bewijsmateriaal gebruikt. In een aantal gevallen werd al besloten dat iemand zijn Nederlanderschap had verloren vóór de persoon in kwestie terug was uit Spanje en dus gehoord had kunnen worden. Er is zelfs het geval van een persoon die zijn Nederlanderschap verloor, nadat hij alleen maar in een Spaans hospitaal had gewerkt. Hij raakte gewond, toen het schip waarmee hij vanuit Marseille naar Valencia reisde, werd getorpedeerd. Na herstel in het Spaanse hospitaal, had hij daar nog wat verpleegwerk gedaan.

In de non-interventiecommissie waren afspraken gemaakt over de terugtrekking van de buitenlandse vrijwilligers. Zo was ook bepaald dat de lidstaten hun onderdanen die in de Internationale Brigades hadden gediend, hiervoor niet zouden straffen. Het afnemen van het Nederlanderschap gold als maatregel, niet als straf. Toch werd deze maatregel met zo'n ijzeren consequentie uitgevoerd dat het wel haast de vorm kreeg van een straf. En dit terwijl er andere mogelijkheden waren. De jurist mr. I. Kisch had in 1937 in het *Nederlandsch Juristenblad* een lans gebroken voor een vrije interpretatie van artikel 7 sub 4 om 'het euvel der staatloosheid te besparen aan een aantal medeburgers, wien niet een ernstig "défaut de loyalisme" te verwijten valt, noch een te grote eerbied voor "den Koninck van Hispaniën", doch slechts een – voor 't merendeel, jeugdig – enthousiasme voor ideeën, die zij juist achten, en waarvan zij de overwinning in den vreemde wenschen te bevorderen.'[23] Hij had een voorkeur voor een ruime interpretatie omdat hij de 'ellende der staatlozen' van nabij had kunnen aanschouwen.

---

[22] Toen na afloop van de Tweede Wereldoorlog de naturalisatie van oud-Spanjestrijders aan de orde kwam, ging het volgens gegevens van het ministerie van Justitie om een groep van ongeveer 250 personen. Uitgaande van de veronderstelling, dat ongeveer 450 van de ruim 600 Nederlandse interbrigadisten na afloop van de Tweede Wereldoorlog nog in leven waren, zou dat betekenen, dat ongeveer 200 vrijwilligers aan het verlies van Nederlanderschap zijn ontkomen.

[23] I. Kisch, 'Vreemde Krijgsdienst', *Nederlandsch Juristenblad* 1937, p. 719-730, aldaar p. 730.

Kisch stond niet alleen in zijn mening dat staatloosheid zo veel mogelijk vermeden moest worden. Vooral na de Tweede Wereldoorlog verbreidde deze opvatting zich meer en meer. In de beide Kamers werd regelmatig gevraagd de werking van de wet op het Nederlanderschap en vooral van artikel 7 sub 4 te veranderen, zodat staatloosheid minder voor zou komen. En ook buiten Nederland won deze mening terrein. In 1961 werd op initiatief van de Verenigde Naties het 'Verdrag tot beperking der staatloosheid' gesloten. Nederland werd als lidstaat uitgenodigd het verdrag mede te ondertekenen. Een ambtenaar van het ministerie van Justitie adviseerde in 1964 af te wachten wat andere landen zouden doen: 'Nederland behoeft niet altijd haantje de voorste te zijn.'[24] Nu, dat was Nederland dan ook niet. Pas op 1 januari 1985 trad de nieuwe nationaliteitswet, waarmee Nederland het verdrag effectueerde, in werking. In het kader van deze nieuwe wet is het verlies van nationaliteit slechts mogelijk als de betrokkene in plaats daarvan een andere nationaliteit krijgt.

Staatloosheid had inderdaad een aantal verstrekkende en vervelende gevolgen. De betrokkene zal het verlies van zijn Nederlanderschap zeker als straf ervaren hebben. De staatloze moest zich als vreemdeling regelmatig melden bij de vreemdelingenpolitie om zijn verblijfsvergunning te laten verlengen, hoewel hij door de Nederlandse regering niet het land uitgezet kon worden, omdat geen enkel ander land hem op hoefde te nemen. Verder had de staatloze geen paspoort. Hij kon alleen een buitenlandse reis maken op een speciale vreemdelingenpas. Deze had een beperktere geldigheid dan het gewone paspoort en was ook duurder. In het buitenland had hij geen recht op bescherming van de Nederlandse diplomatieke en consulaire ambtenaren. Hij kon geen overheidsfuncties vervullen. Hij mocht alleen werken met een werkvergunning. Als hij van baan wilde wisselen, moest hij opnieuw een werkvergunning aanvragen. Daarbij moest de werkgever een gedeelte van de kosten betalen. De staatloze had geen stemrecht, actief noch passief. Ook in het burgerlijk procesrecht was er verschil tussen de rechtspositie van een Nederlander en die van een staatloze. De mogelijkheid om kosteloos te procederen was voor staatlozen beperkter dan voor Nederlanders. Niet alle staatloze oud-Spanjestrijders zullen van deze consequenties in dezelfde mate last hebben gehad. Desalniettemin was hun positie die van een soort tweederangs burgers.

Bovendien was er sprake van een stigmatiserend effect. Door zijn staatloosheid was de oud-Spanjestrijder makkelijk herkenbaar als een persoon met opvattingen die in de jaren vijftig vaak het tegendeel van een aanbeveling waren. Siep Adema, die na de oorlog tien jaar vrijgestelde van de Eenheids Vak Centrale (EVC) in Groningen was, heeft pas in 1964 na zeer veel problemen zijn Nederlanderschap teruggekregen. Als staatloos arbeider moest hij bij iedere nieuwe betrekking een werkvergunning aanvragen:

– Later, toen de EVC opgeheven werd en ik weer in het bedrijf moest, kreeg ik direct te maken met de vreemdelingenpolitie. (...) Je hebt in het schildersbedrijf nogal eens dat je wisselt van baas, en dan moest ik iedere keer naar de arbeidsbeurs en de vreemdelingenpolitie, zeggen dat ik een andere baas had gekregen. En die gingen naar die baas toe en zeiden, dat ik in

[24] Brief Hoofd Hoofdafdeling Privaatrecht aan Secretaris-Generaal, 8 maart 1964, (Archief ministerie van Justitie (AJ), doss.nr. A63/356).

Spanje had gevochten. Dan moest er zoveel geld voor mij betaald worden per jaar. En het was vaak genoeg, dat ik een hele goeie baan had getroffen en dat dan plotseling die baas zei: 'Ik heb de vreemdelingenpolitie bij me gehad'. (...) En ik kon merken, er was direct al een knik, en bij de eerste de beste gelegenheid dat er wat mensen uit moesten, was ik eruit.

'Wederopname in den boezem der Nederlandsche nationaliteit'

Direct na afloop van de Tweede Wereldoorlog lijkt het tij gunstig voor de naturalisatie van oud-Spanjestrijders die hun Nederlanderschap hebben verloren. Na vijf jaar nazi-bezetting kon hun deelname aan de Spaanse Burgeroorlog op aanmerkelijk meer waardering rekenen dan daarvoor. Bovendien had het anticommunisme in Nederland gedurende de bezetting belangrijk aan kracht ingeboet. De doorslaggevende betekenis van de bijdrage van het Rode Leger aan de nederlaag van nazi-Duitsland enerzijds, de grote rol van de communisten in het verzet anderzijds bezorgden de CPN gedurende korte tijd een ongekende populariteit. Hierin zou spoedig verandering komen.

Voorzover valt na te gaan kwam de naturalisatie van oud-Spanjestrijders in november 1945 voor het eerst op regeringsniveau aan de orde, in een vergadering van de Raad voor Binnenlands Bestuur.[25] De minister van Sociale Zaken en de minister-president, de sociaal-democraten Drees en Schermerhorn, waren genegen de zaak op te lossen door de oud-Spanjestrijders met terugwerkende kracht collectief verlof tot het treden in vreemde krijgsdienst te verlenen, waardoor het verlies van het Nederlanderschap ongedaan zou zijn gemaakt. De katholieke minister van Justitie Kolfschoten vond dit echter principieel onjuist en wilde een andere oplossing zien te vinden. Besloten werd, dat Kolfschoten de zaak nader zou bestuderen.

Het regeringsstandpunt, waarin deze bestudering resulteerde, is te vinden in de Memorie van Toelichting bij het eerste wetsontwerp tot naturalisatie van twintig oud-Spanjestrijders. De vraag werd opgeworpen, of de oud-Spanjestrijders voorgoed het Nederlanderschap onwaardig zouden zijn geworden. De regering beantwoordde deze vraag zonder voorbehoud ontkennend: '... onder omstandigheden (kan) het prijsgeven van den uitwendigen band der nationaliteit samengaan met innerlijke trouw aan het vaderland. (...) Wijders heeft de regering gemeend de naturalisatie kosteloos te moeten bevorderen, omdat de betrokkenen zich gedurende de bezetting goede vaderlanders getoond hebben, (dat wil zeggen) dat de voorgedragenen ten opzichte van den bezetter tenminste dezelfde negatieve houding hebben aangenomen als het gros van de bevolking.' Deelname aan het verzet of dienstneming bij de Nederlandse strijdkrachten werd daarbij zelfs nog buiten beschouwing gelaten. Wel werd er in de Memorie van Toelichting op gewezen, dat de oud-Spanjestrijders gedurende de bezetting aan extra risico's hadden blootgestaan. Verder betrok de regering in haar overwegingen, dat de oud-Spanjestrijders op wie het wetsontwerp betrekking had, ex-Nederlanders waren, zich in Nederland thuis voelden en te kennen hadden gegeven ook offi-

[25] Deze raad was onderdeel van het 'Koninklijk' kabinet, dat was gevormd na de bevrijding van Nederland om de periode te overbruggen totdat weer een constitutionele regering geïnstalleerd kon worden.

cieel weer bij de Nederlandse gemeenschap te willen horen. Ook wanneer iemand uit 'strijdlust of avonturiersgeest' naar Spanje was gegaan, vormde dit geen beletsel voor naturalisatie.[26]

Het regeringsstandpunt, zoals neergelegd in deze Memorie van Toelichting, kwam erop neer, dat voor teruggave van het Nederlanderschap aan oud-Spanjestrijders slechts twee voorwaarden golden: de betrokkenen moesten er zelf prijs op stellen en hun houding tijdens de bezetting moest zich niet in ongunstige zin van die van de meerderheid van de bevolking hebben onderscheiden. Begin januari 1946 vond een bespreking plaats tussen de regering en een delegatie van oud-Spanjestrijders. Namens de regering waren Schermerhorn en Kolfschoten aanwezig, de oud-Spanjestrijders waren vertegenwoordigd door Karel Neijssel en Wim Bandsma, twee bestuursleden van de pas opgerichte vereniging van oud-Spanjestrijders, en door hun juridisch adviseur, de Amsterdamse advocaat Benno Stokvis. Op een grote bijeenkomst van de vereniging 'Vrij Spanje' in de Amsterdamse markthallen deed Stokvis nog dezelfde avond verslag van deze bespreking. Over het resultaat was hij zeer positief: 'Binnen het kader van de bestaande wetgeving, zal op zeer korte termijn den betrokkenen hun Nederlanderschap worden teruggeven.'[27] De naturalisatie zou kosteloos geschieden en met een minimum aan formaliteiten worden omgeven: het was voldoende naam, adres en geboortedatum door te geven aan het ministerie van Justitie. Verder zou de regering proberen ervoor te zorgen, dat alles voor de verkiezingen van mei 1946 rond zou zijn, zodat de oud-Spanjestrijders daaraan konden deelnemen. 'Spanje-strijders worden weer Nederlanders', luidde de kop boven een verslag van de bijeenkomst van 'Vrij Spanje' in *Het Parool*. Deze krant gaf daarmee uiting aan de optimistische stemming, die ten aanzien van de naturalisatie heerste.

Het is echter de vraag, of dit optimisme gerechtvaardigd was. Dat de oud-Spanjestrijders nog voor de verkiezingen van mei 1946 het Nederlanderschap zouden terugkrijgen, bleek al spoedig een loze belofte. Terwijl naar buiten toe de indruk werd gewekt, dat de verdere afwikkeling van de naturalisatie vlot en zonder problemen zou verlopen, gingen achter de departementale schermen de gedachten in een geheel andere richting. In december 1945 had het sociaaldemocratische kamerlid Van der Goes van Naters aan de minister van Justitie gevraagd, of hij bereid was te bevorderen, dat de oud-Spanjestrijders hun Nederlanderschap zouden terug krijgen door toepassing van een bijzondere wetsbepaling: een collectief verlof achteraf zoals Drees en Schermerhorn in november in de Raad voor Binnenlands Bestuur ook hadden voorgesteld. Het antwoord van de minister luidde ontkennend: 'Zij (de regering, de auteurs) acht het twijfelachtig, of artikel 7 van de wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap toelaat het indertijd niet verleende verlof in vreemde krijgsdienst te treden alsnog te geven.'[28] Deze redenering was juridisch niet steekhoudend:

---

[26] Handelingen 1946-1947, II, bijlage 269, 5, p. 5.

[27] *'Vrij Spanje'. Volledig verslag van wat er voorviel en gesproken werd op de grote betoging in de Markthallen te Amsterdam op 5 januari 1946* (z.pl. z.j.), p. 19.

[28] Voor de vraag van Van der Goes van Naters en het antwoord van de regering zie: Handelingen 1945-1946, II, aanhangsel 23.

er bestond namelijk een precedent voor het collectief verlof met terugwerkende kracht. In oktober 1944 was bij Koninklijk Besluit bepaald, dat diegenen die zich na 9 mei 1940 zonder koninklijk verlof in krijgs- of staatsdienst van een bondgenoot hadden begeven, hun Nederlanderschap behielden. Een dergelijke constructie had natuurlijk ook voor de oud-Spanjestrijders ontworpen kunnen worden. Bij de wens om een oplossing te zoeken binnen de bestaande wettelijke mogelijkheden moeten dus andere overwegingen een rol hebben gespeeld.

Een tipje van de sluier wordt opgelicht in een adviesnota van het hoofd van de eerste afdeling van het ministerie van Justitie, de afdeling die over de nationaliteitskwestie gaat. In deze nota, die hoogstwaarschijnlijk rond de jaarwisseling 1945-1946 is opgesteld, werd met het oog op de 'politieke gezindheid van de betrokken oud-Nederlanders' een voorkeur uitgesproken voor individuele naturalisatie: 'Ieder geval kan men dan op zichzelf beoordelen, terwijl een poging gedaan zou kunnen worden om legalen van revolutionaire extremisten te scheiden.'[29] De visie die hieruit spreekt, was toen nog geen gemeengoed. Voorzover zij in regeringskringen werd gedeeld, achtte men het op dat moment kennelijk niet opportuun daaraan ruchtbaarheid te geven. In de daaropvolgende jaren zou de politieke gezindheid van oud-Spanjestrijders echter een belangrijke rol gaan spelen als criterium bij de beoordeling van naturalisatie-aanvragen.

In mei 1946 werd de raadsman van de oud-Spanjestrijders, Benno Stokvis, voor de CPN in de Tweede Kamer gekozen. Gedurende zijn kamerlidmaatschap, dat tot 1952 zou duren, bracht hij bij de jaarlijkse behandeling van de begroting van Justitie steevast twee punten ter sprake: de dierenbescherming en de oud-Spanjestrijders. In 1947 moest hij constateren, dat het opgeven van naam, adres en geboortedatum inmiddels niet meer voldoende was om de naturalisatie-procedure op gang te brengen. Deze tegemoetkoming aan de oud-Spanjestrijders die zich als Nederlanders waren blijven beschouwen en daarom principiele bezwaren hadden tegen het indienen van een officieel verzoek, was komen te vervallen. De toenmalige minister van Justitie, de KVP-er Van Maarseveen, ging in zijn antwoord op de vraag van Stokvis geheel voorbij aan de principiële kant van de zaak: 'Indien men voor de herkrijging van het Nederlanderschap niet het offer overheeft van een eenvoudig verzoekschrift, dan moet worden aangenomen dat betrokkene niet. voldoende prijs stelt op het Nederlanderschap.'[30]

Voor een deel van de oud-Spanjestrijders bleek echter al spoedig ook het 'offer van een eenvoudig verzoekschrift' niet voldoende om de beletselen voor naturalisatie uit de weg te ruimen. Zoals reeds geconstateerd, was de regering aanvankelijk van mening, dat buiten beschouwing kon blijven, dat een aantal oud-Spanjestrijders in het verzet had gezeten of had dienst genomen in de Nederlandse strijdkrachten. Dat zij het Duitse regime hadden afgewezen, was voldoende. Vanzelfsprekend weerhield dit de oud- Spanjestrijders zelf en hun woordvoerder in de Tweede Kamer er niet van regelmatig naar hun verzetsverleden te ver-

---

[29] Nota (ongedateerd) van Hoofd Eerste afdeling, (AJ, doss.nr. A63/356).
[30] Handelingen 1946-1947, II, p. 1633/4.

wijzen om verzoeken tot naturalisatie kracht bij te zetten. Bij het debat over de begroting van Justitie in 1949 leidde dit tot een gedachtewisseling, waarbij de politieke gezindheid van oud-Spanjestrijders voor de eerste maal in het openbaar aan de orde werd gesteld. De KVP-er Wijers, die inmiddels Van Maarseveen was opgevolgd als minister van Justitie, verkondigde in reactie op vragen van Stokvis de opvatting, dat men het verzet tegen de Duitse bezetter niet op zichzelf moest bekijken: van belang was, vanuit welke motieven men tot dit verzet was gekomen, vanuit 'vaderlandsliefde' of vanuit 'een ideologie'. Deze 'vaderlandsliefde' werd een essentieel criterium bij de naturalisatie. In aanmerking kwamen 'diegenen van wie wij kunnen verwachten, dat zij goede Nederlanders zullen zijn', aldus Wijers: 'Niet de vraag, tegen wie iemand heeft gevochten zij beslissend, maar de vraag tegen wie hij zo nodig zal vechten.' Wat later in het debat kwam de aap in zijn geheel uit de ministeriële mouw: 'Van communisten kan men niet verwachten dat zij het vaderland verdedigen. Zij kijken in de eerste plaats ergens anders heen.'[31]

Het is duidelijk, dat de officiële introductie van dit nieuwe criterium bij de beoordeling van naturalisatie-aanvragen niet los gezien kan worden van de politieke klimaatsverandering, die zich nationaal en internationaal sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog had voltrokken. Standpunten die ruim drie jaar eerder niet voor de openbaarheid bestemd waren, werden nu onder vrijwel kamerbrede instemming van achter de regeringstafel verkondigd. Nederland bevond zich in de ijzige greep van de Koude Oorlog. De internationale verhoudingen werden beheerst door de tegenstelling tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie. Deze tegenstelling werkte door in de Nederlandse politieke verhoudingen: de CPN orienteerde zich op de Sovjetunie, terwijl de andere politieke partijen zich richtten op de Verenigde Staten. In deze situatie won het anti-communisme, dat tijdens de bezetting wel aan kracht had ingeboet, maar nooit verdwenen was, snel terrein. De CPN op haar beurt begaf zich in een egelstelling, vanwaaruit volgens de stelregel 'wie niet voor ons is, is tegen ons' de rest van politiek Nederland onder vuur werd genomen.

Het is hier niet de plaats om de geschiedenis van de Koude Oorlog in Nederland uit de doeken te doen. Eén belangrijk incident willen we echter niet onvermeld laten, omdat het een rol speelde in de meningenstrijd rond de naturalisatie van oud-Spanjestrijders. Begin 1949 verklaarden Togliatti en Thorez, de leiders van respectievelijk de Italiaanse en de Franse communistische partij, dat in geval van een agressie-oorlog tegen de Sovjetunie, waarbij het Rode Leger gedwongen zou zijn de 'imperialistische vijand' tot op het grondgebied van Italië en Frankrijk te achtervolgen, de 'volksmassa's' van beide landen de Sovjetstrijdkrachten zouden steunen. Bij monde van partijleider Paul de Groot stemde de CPN in met deze verklaring. Wij zullen ons niet begeven in speculaties omtrent het profijt, dat het Rode Leger bij een eventuele zegevierende opmars richting Noordzee van de steun van de Nederlandse 'volksmassa's' zou hebben gehad. Vast staat wel, dat de verklaring van De Groot de CPN geen goed deed. Communisten konden voortaan als potentiële landverraders worden afgeschilderd. En dat is dan ook precies wat minister Wijers in het zojuist genoemde kamerdebat deed. Hij stelde, dat 'wanneer na de beruchte verklaring van Paul de Groot iemand nog

[31] Handelingen 1948-1949, II, p. 1653 v.v.

communist wenst te blijven en bij de CPN wenst aangesloten te blijven, er inderdaad reden is om twijfel te koesteren dat de betrokkene zich geheel zal scharen achter de handhaving van ons Rijk en ook zo nodig aan de verdediging van het Rijk tegen iedere vijand zal deelnemen.'[32] Deze twijfel werd een officiële grond om een verzoek tot naturalisatie af te wijzen.[33]

En zo werden de communisten van naturalisatie uitgesloten. In april 1953 verdedigde de PvdA-er Donker, sinds 1952 minister van Justitie, deze beleidslijn nogmaals in een debat met het communistische Tweede Kamerlid Gortzak. De minister zette uiteen, dat naar de mening van de regering zowel aanhangers van rechts extremisme als van links extremisme niet in aanmerking kwamen voor naturalisatie. Oud-Spanjestrijders werden niet voorgedragen voor naturalisatie, wanneer zij uitgesproken aanhangers van het 'linkse extremisme' waren. Dan vraagt Gortzak: 'Maar zij zouden toch het recht hebben het te zijn, als zij geen Spanjestrijders waren geweest?' Donker kon dit niet ontkennen: 'Inderdaad, van iemand die Nederlander is, heeft men te accepteren, dat hij het linkse extremisme aanhangt en tot aan de grens van de strafwet in die richting activiteiten ontplooit.'[34] Het loont de moeite bij deze woordenwisseling kort stil te staan. Rechts extremisme was in Nederland een verboden politieke richting. In september 1944 waren alle nationaal-socialistische verenigingen ontbonden middels een Koninklijk Besluit, dat tevens hun voortzetting op enigerlei wijze verbood. Het links extremisme waarop de minister doelde, werd echter belichaamd door de CPN, een legale partij met gekozen vertegenwoordigers in Eerste en Tweede Kamer, provinciale staten en gemeenteraden. Weliswaar werden communistische parlementariërs geweerd uit bijvoorbeeld de vaste kamercommissie voor buitenlandse zaken en was het sinds 1951 ambtenaren verboden om lid te zijn van de CPN of één van haar 'mantelorganisaties', maar in principe stond het iedere Nederlander vrij binnen deze partij politieke activiteiten te ontplooien. Ex-Nederlanders werden hiervoor echter gestraft met afwijzing van hun verzoek om naturalisatie: zij mochten niet wat Nederlanders wel mochten. Door links en rechts extremisme gelijkelijk als beletsel voor naturalisatie te noemen, verviel de minister dus in een merkwaardig meten met twee maten.

Iets van de geest van het gelijkstellen van rechts en links extremisme lag wellicht ook ten grondslag aan het ontwerp van wet 'wegneming staatloosheid'. Met dit wetsontwerp wilde men een einde maken aan de staatloosheid van allen die op grond van artikel 7 sub 4 hun Nederlanderschap hadden verloren. Deze groep was sinds de Tweede Wereldoorlog flink gegroeid: veel Nederlanders hadden zich tijdens de bezetting in Duitse krijgs- of staatsdienst begeven. Exacte gegevens waren niet voorhanden, maar op het ministerie van Justitie schatte men, dat het om ongeveer 40.000 mannen ging. Daar kwamen dan nog hun eventuele gezinsleden bij, hetgeen het totaal op zo'n 70.000 bracht. Volgens de regering rechtvaardigde dit grote aantal een speciale noodvoorziening.[35] Of de op z'n zachtst gezegd wat

[32] Handelingen 1948-1949, II, p. 1649.
[33] Handelingen 1948-1949, II, bijlage 1145, 5.
[34] Handelingen 1952-1953, II, p. 2562.
[35] Handelingen 1950-1951, II, bijlage A, hoofdstuk IV, 7, p. 12.

ontactische stap om de oud-Spanjestrijders samen met collaborateurs en ex-SS-ers in één wettelijke regeling op te nemen voortkwam uit gemakzucht of uit een aan stompzinnigheid grenzend gebrek aan politiek inzicht, blijft onduidelijk. In een reactie van de regering op de kritiek op het wetsontwerp werd gesteld, dat van gelijkstelling geen sprake was, omdat de oud-Spanjestrijders in tegenstelling tot de anderen in hun burgerrechten zouden worden hersteld.[36]

Er kwam veel kritiek op het wetsontwerp en deze was welhaast kamerbreed. Het over één kam scheren van de oud-Spanjestrijders en 'landverraderlijke elementen' ging ook de woordvoerders van andere fracties dan de communistische te ver. Bovendien achtte men het onjuist, dat diegenen die voor de Duitsers gewerkt of gevochten hadden, vrijwel automatisch en zonder enige controle hun Nederlanderschap terug zouden krijgen. De kritiek was zo algemeen, dat aangenomen mocht worden, dat het wetsontwerp het niet zou halen. Er kwam dan ook een gewijzigd ontwerp, dat in april 1953 in de Tweede Kamer behandeld werd. Het was alleen van toepassing op diegenen die hun Nederlanderschap hadden verloren door in vijandelijke krijgs- of staatsdienst te treden. Ook zouden deze gevallen door de minister van Justitie individueel worden beoordeeld. Op 30 juli 1953 verscheen de wet in het *Staatsblad*. Uit een interne nota van het ministerie van Justitie uit 1964 blijkt, dat de eerste schattingen van het aantal Nederlanders dat zich in vijandelijke krijgs- of staatsdienst had begeven, te ruim waren geweest. Het zou om niet meer dan ongeveer 15.000 personen gaan. Tot 1964 hadden 9884 van hen van deze wet gebruik gemaakt om weer de Nederlandse nationaliteit te krijgen.[37]

De oud-Spanjestrijders mochten dus het genoegen smaken, dat hun gelijkstelling met collaborateurs en ex-SS-ers ongedaan was gemaakt. De keerzijde van de medaille was echter dat zij door deze groep rechts gepasseerd waren: wie zich schuldig gemaakt had aan landverraad kon voortaan van een speciale wettelijke regeling profiteren, terwijl de oud-Spanjestrijders nog steeds waren aangewezen op individuele naturalisatie. En wat dat betreft viel in de eerste helft van de jaren vijftig weinig opwekkends te melden. In de periode tot 1950 hadden 86 oud-Spanjestrijders hun Nederlanderschap teruggekregen. Pas in 1955 werden er weer 22 genaturaliseerd.

Ook gedurende de rest van de jaren vijftig gebeurde er niet veel op het gebied van de teruggave van het Nederlanderschap aan oud-Spanjestrijders. De vragen van de CPN bij de behandeling van de begroting van Justitie vormden een jaarlijks terugkerend ritueel, zij het dat dit vanaf 1952 meestal in de Eerste Kamer werd opgevoerd. Hier had Annie van Ommeren-Averink het estafettestokje overgenomen van Benno Stokvis. In de antwoorden werd gerefereerd aan oud-Spanjestrijders, die 'in de oorlog zich schuldig zouden hebben gemaakt aan pro-Duitse handelingen' en 'tegen wie in crimineel opzicht bezwaren zouden zijn'.[38] De zo gewekte suggestie, dat het gros van de nog niet genaturaliseerden uit collaborateurs en

[36] Handelingen 1951-1952, II, bijlage 2127, 4 en 5.

[37] Brief van Hoofd Afdeling Nationaliteitsaangelegenheden aan de Secretaris-Generaal, 25 maart 1964, (AJ, doss.nr. A63/356).

[38] Handelingen 1954-1955, I, p. 2132 en Handelingen 1954-1955, II, bijlage A, hoofdstuk IV, p. 12.

misdadigers bestond, was onjuist. Uit de hierboven aangehaalde nota uit 1964 blijkt, dat van 45 voor naturalisatie afgewezen oud-Spanjestrijders zestien procent het Nederlanderschap niet had teruggekregen wegens collaboratie met de Duitsers, zeventien procent vanwege een crimineel verleden en twee procent vanwege hun maatschappelijk gedrag. Dit laatste hield in, dat de betrokkene in concubinaat leefde, hetgeen eveneens een grond vormde om naturalisatie te weigeren. Veruit het grootste deel, 65 procent, was afgewezen, omdat zij 'uiterst links georiënteerd' waren of omdat zij daarvan 'ernstig verdacht' werden.[39]

Wanneer was iemand 'uiterst links georiënteerd' of 'links extremist'? Een antwoord op deze vraag vinden we misschien in een overzicht van de afdeling nationaliteitsaangelegenheden van het ministerie van Justitie uit maart 1954. Dit overzicht bevat de namen van 59 oud-Spanjestrijders; achter iedere naam staat kort aangegeven wat inlichtingenrapporten over deze persoon vermelden. Op grond hiervan werd besloten, of iemand voor naturalisatie werd voorgedragen of niet. Ter illustratie van wat in 1954 als 'uiterst links georiënteerd' of 'links extremistisch' gold, laten wij een kleine bloemlezing volgen van opmerkingen over diegenen die niet voor naturalisatie in aanmerking kwamen: 'Leeft in concubinaat. Concubine staat bekend als communiste. In het gezin wordt *de Waarheid* gelezen.' '1947 lid "Vrij Spanje". 1951 abonnee *Waarheid*. Bezoekt regelmatig CPN-vergaderingen.' '1951 lid EVC. Bezoekt CPN-bijeenkomsten. Echtgenote communistische sympathieën. Gaat vertrouwelijk om met communisten. Lidmaatschap en/of activiteiten niet bewezen.' '1946-1947 lid CPN. Oktober 1952 lid EVC.' 'Deed in 1946 mee aan verkiezingsactie voor CPN. 1946-1952 sympathiserend met het communisme.'[40]

Pas begin jaren zestig, wanneer internationaal en nationaal een zekere dooi inzet, begint het tij voor de oud-Spanjestrijders te keren. In de beide Kamers was het niet meer alleen de CPN, die voor hen opkwam. Inmiddels had ook de PSP haar intrede gedaan in het parlement; haar kamerlid Lankhorst stelde in 1962 vragen aan de minister over politieke gezindheid als criterium bij de beoordeling van verzoeken tot naturalisatie. In hetzelfde jaar signaleerde de ARP-senator Diepenhorst, dat het beleid van de regering in deze kwestie zich bewoog in de richting van onthouding van het Nederlanderschap als straf. Zijn interventie had overigens een wat vreemde bijsmaak. Hij voegde er het voorstel aan toe de oud-Spanjestrijders te naturaliseren zonder hen in hun burgerrechten te herstellen. De freule Wttewaal van Stoetwegen, jarenlang lid van de vaste kamercommissie voor nationaliteitsaangelegenheden, vroeg zich in 1963 in de Tweede Kamer af, of het vaderland nu nog zoveel gevaar liep bij teruggave van het Nederlanderschap aan de nog niet genaturaliseerde oud-Spanjestrijders: 'Om hoeveel mensen zal het nog helemaal gaan? Zij zullen ook niet meer zo jong kunnen zijn en de strijdbaarheid is wellicht ook bij het klimmen der jaren wat geslonken.'[41] De PvdA-er Daams sloot zich bij haar betoog aan en stelde voor de politieke norm niet meer te hanteren. Minister Scholten antwoordde, dat hij vooralsnog aarze!end tegenover deze gedachte stond. Maar in de Memorie van Toelichting bij de begroting van Justitie

[39] Zie noot 37.
[40] Overzicht van de afdeling Nationaliteitsaangelegenheden, 17 maart 1954, (AJ, doss.nr. A63/356).
[41] Handelingen 1963-1964, II, p. 363.

voor 1965 staat dan eindelijk het verlossende woord: 'Na uitvoerige overweging van de bijzondere aspecten verbonden aan de naturalisatie van oud-Spanjestrijders, die links extremistisch georiënteerd zijn heeft ondergetekende besloten de politieke overtuiging van deze personen buiten beschouwing te laten.'[42]

Deze beleidswijziging hing samen met een concreet geval, dat aanleiding vormde tot een herbezinning op de tot dusverre gevolgde handelwijze. In deze periode speelde het verzoek tot naturalisatie van de oud-Spanjestrijder Siep Adema. Reeds twee maal eerder had deze een dergelijk verzoek ingediend, dat beide keren was afgewezen. Op zijn vraag om een toelichting op de tweede afwijzing was hem schriftelijk meegedeeld, dat zijn gezindheid een beletsel vormde voor naturalisatie. In 1963 had hij opnieuw een verzoek ingediend, en met een duidelijke reden. In deze tijd kwam de Bondsrepubliek met een regeling tot schadeloosstelling van degenen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in een Duits concentratiekamp hadden gezeten. De hoogte van de uitkering was afhankelijk van de duur van de gevangenschap. Adema was in 1941, kort na de Februaristaking, gearresteerd en had de periode tot 1945 in verschillende concentratiekampen doorgebracht. Op grond daarvan zou hij in aanmerking komen voor de hoogste uitkering, ware het niet dat hij formeel geen Nederlander was. En alleen Nederlanders konden op de uitkering aanspraak maken. Zowel binnen het ministerie als bij de kamerleden die op de hoogte waren, leefde het gevoel, dat het wel erg onrechtvaardig was, dat deze uitkering, waar hij in feite recht op had en die hij gezien een aantal persoonlijke omstandigheden goed kon gebruiken, op zo'n formele grond zijn neus voorbij zou gaan. Dit vormde mede aanleiding tot het loslaten van politieke gezindheid als criterium bij de beoordeling van verzoeken tot naturalisatie van oud-Spanjestrijders.

Met de naturalisatie bleek Adema er echter nog niet te zijn. Tegen de tijd dat hij zijn Nederlanderschap terug zou hebben, zou de aanvraagtermijn voor een uitkering zijn verstreken. Zo zou hij alsnog achter het net vissen. Naarstig probeerde men op departementaal niveau iets te regelen, ook, zoals de minister van Justitie aan een collega schreef, ter vermijding van moeilijk te beantwoorden vragen in de Kamer. Uiteindelijk kwam men met de tamelijk unieke oplossing om de betrokkenen – naast Adema verkeerden nog drie oud-Spanjestrijders in een soortgelijke positie – met terugwerkende kracht te naturaliseren.

Hiermee viel in feite het doek voor het drama van de naturalisatie van oud-Spanjestrijders. Tussen 1964 en 1969 werden 23 staatloze ex-interbrigadisten zonder problemen genaturaliseerd. Dan zorgt de PvdA nog voor een soort epiloog. In de Tweede Kamerfractie van deze partij ontstaat in het voorjaar van 1969 het idee om iets te doen voor de op dat moment nog niet genaturaliseerde oud-Spanjestrijders. Gedacht werd aan een initiatiefwet. Het ministerie van Justitie, dat de zaak als een stunt kwalificeerde, ontraadde naturalisatie bij initiatiefwet ondermeer vanwege de publiciteit die dit voor de betrokkenen met zich mee zou brengen. De PvdA was echter niet te stuiten en besloot een advertentie te plaatsen, waarin oud-Spanjestrijders die nog staatloos waren, werden opgeroepen zich te melden. Er kwamen elf reacties binnen, deels van belanghebbenden, deels van familieleden of kennissen. Eén van de aangemelden bleek al genaturaliseerd, twee gaven, toen er contact

[42] Handelingen 1964-1965, II, bijlage A, hoofdstuk VI, 2, p. 10.

met hen werd opgenomen, te kennen, dat zij niets met de PvdA te maken wensten te hebben. De overigen werden geholpen met het indienen van een naturalisatieverzoek. Deze verzoeken werden alle gehonoreerd.[43]

Tot en met deze actie hebben ongeveer 150 oud-Spanjestrijders hun Nederlanderschap teruggekregen. Voor de periode na 1970 ontbreekt een overzicht van eventuele naturalisaties. Het is ons dan ook niet bekend, of er op dit moment nog oud-Spanjestrijders staatloos zijn.

Tussen de terugkomst uit Spanje aan het eind van 1938 en het loslaten van de politieke gezindheid als criterium bij de beoordeling van een naturalisatieverzoek in 1965 was ruim een kwart eeuw verlopen. Voor oud-Spanjestrijders zullen deze jaren niet onopgemerkt voorbij gegaan zijn. De staatloosheid had voor hen aanzienlijke praktische consequenties. Maar deze persoonlijke praktische kant zal voor het merendeel overschaduwd zijn door een gevoel van miskenning en verontwaardiging over het aangedane onrecht. De late naturalisatie zullen velen ervaren hebben als een te laat eerherstel.

[43] Zie voor een verslag van deze actie: H. Singer-Dekker, 'Ervaringen met PvdA-actie: Naturalisatie van oud-Spanjestrijders', *Socialisme en Democratie* 4 (1970), p. 189-196.